STEVEN RUNCIMAN

MANIHEUL MEDIEVAL

Studiu asupra ereziei dualiste în Evul Mediu

NEMIRA

BYZANTIVM

Colecţie coordonată de Vasile Adrian Carabă

Sir STEVEN RUNCIMAN (1903–2000) este una dintre figurile proeminente ale Medievisticii și Bizantinologiei britanice din secolul XX care, din perspectiva metodei, amintește mai degrabă de istoricii secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, ca Edward Gibbon sau George Finlay, metodă moștenită, probabil, de la profesorul său de la Trinity College, John Bagnell Bury. El însuși se autodefinea ca „istoric de modă veche". Spre deosebire de majoritatea savanților, Runciman a fost în cea mai mare parte a vieții sale un liber profesionist, fapt datorat și moștenirii unei averi uriașe în anul 1937 de la bunicul său. A predat doar între 1929 și 1937 la Cambridge și în perioada 1942–1945 la Istanbul, unde a primit titlul de profesor. A călătorit foarte mult, ținând conferințe sau prelegeri, iar datorită prieteniei cu mulți dintre aristocrații și politicienii țărilor răsăritene a obținut unele documente greu accesibile. Runciman a devenit celebru atât pentru teme ca: istoria cruciadelor, relațiile bizantino-apusene, islamul și lumea creștină, căderea Constantinopolului sau ortodoxia bizantină și postbizantină, cât și pentru stilul său narativ captivant, atipic pentru un cercetător. În viziunea sa, istoria este ca o poveste în care nu interpretarea evenimentului este cel mai important lucru, ci sentimentele, trăirile personajelor, gravitatea întâmplărilor. Steven Runciman chiar își începe una dintre lucrări cu „A fost odată".

Dintre cărțile sale, care cunosc multe reeditări și traduceri, amintim: *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign* (Cambridge, 1929); *A History of the First Bulgarian Empire* (Londra, 1930); *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries* (Oxford, 1955); *The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century* (Cambridge, 1958 – *Vecerniile siciliene,* Nemira, 2011); *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge, 1965 – *Căderea Constantinopolului,* Nemira, 2011); *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968); *The Last Byzantine Renaissance* (Cambridge, 1970); *The Orthodox Churches and the Secular State* (Auckland, 1972); *The Byzantine Theocracy* (Cambridge, 1977 – *Teocrația Bizantină,* Nemira, 2012); *Mistra: Byzantine Capital of the Peloponnese* (Londra, 1980); *A Traveller's Alphabet. Partial Memoirs* (Londra, 1991).

STEVEN RUNCIMAN

MANIHEUL MEDIEVAL

Studiu asupra ereziei dualiste în Evul Mediu

Traducere din limba engleză
MIHAI-D. GRIGORE
DAMIAN ALEXANDRU ANFILE

Prefață
MIHAI-D. GRIGORE

NEMIRA

Coperta: Alexandru CSUKOR
Ilustrația copertei: *Izgonirea din Rai*, Mozaic din Catedrala din Monreale, Sicilia

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
RUNCIMAN, STEVEN
Maniheul medieval. Studiu asupra ereziei dualiste în Evul Mediu / Steven Runciman; trad.: Mihai-D. Grigore, Damian Alexandru Anfile; pref.: Mihai-D. Grigore. - București: Nemira Publishing House, 2016
Bibliogr.
ISBN 978-606-758-527-8

I. Grigore, Mihai-D. (trad., pref.)
II. Anfile, Damian Alexandru (trad.)

2

Steven Runciman
THE MEDIEVAL MANICHEE
A Study of the Christian Dualist Heresy
Copyright @ Cambridge University Press 1947

© Nemira, 2016

Redactor: Oana IONAȘCU
Lector: Viorica DUMITRENCO
Tehnoredactor: Alexandru CSUKOR

Tiparul executat de Monitorul Oficial R.A.

Orice reproducere, totală sau parțială, a acestei lucrări, fără acordul scris al editorului, este strict interzisă și se pedepsește conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-758-527-8

PREFAŢĂ

Problema Răului este intrinsecă oricărei religii. În câmpul său existenţial, omul – şi acesta este chiar unul din semnele privilegiate ale umanităţii şi umanului – s-a întrebat şi a reflectat *modus*-urile „Binelui" şi „Răului" în lume. Departe de a le considera constructe culturale, umanitatea le-a implicat o realitate esenţială, iar prin aceasta le conferă o aură de meta-istoricitate ce evadează în transcendent. Înţelegem astfel de ce problema „Binelui", respectiv a „Răului", reprezintă în primul rând o dimensiune a religiosului, religiozităţii şi – în cele din urmă – a religiei (înţeleasă ca îmbinare a primelor două).

De ce ar fi făcut creştinismul excepţie de la această regulă?! Omul creştin pendulează în acelaşi câmp de forţe ce şi-l dispută şi cărora unitatea umană li se supune – fie benevol, fie constrânsă de covârşitoarea presiune exercitată asupra fiinţei sale – în dihotomia-i caracteristică, dată de unirea trupului cu sufletul. Aşadar, omul este supus, biologic, tensiunilor date de disfuncţionalitatea fiziologică, respectiv de efemeritate, pe de o parte, şi idealurile sănătăţii, veşnicei tinereţi şi imortalităţii, pe de altă parte. În plan spiritual, omul se confruntă cu posibilitatea nefericirii, fricii, urii şi durerii, într-un *vis-à-vis* ideatic cu paradiziacul senin al perfecţiunii şi lipsei de griji.

În această dimensiune bipolară se naşte dualismul religios, care vede totul în termenii *agon*-ului etern dintre Bine şi Rău, dintre principiile diametral opuse ce dau naştere în vâltoarea patosului lor

existenței, cosmosului. Creștinismul tradițional – oficializat și consfințit de sinoadele ecumenice – subordonează Răul Binelui (haideți să ne amintim de renumita Carte VII a *Confesiunilor* lui Augustin), negându-i orice esențialitate și aseitate, înțelegându-l ca absență volițională a Binelui, a Dumnezeului creator și singur ființând, așa cum întunericul este absența luminii, dacă este să apelăm la o alegorie atât de uzitată de Părinți. Există însă și tradiții creștine ce în decursul veacurilor au fost considerate eretice, care sub influența diferitelor sincretisme, împrumuturi religioase, speculații intelectuale, evenimente politice, mișcări sociale, revoluții culturale etc. au apelat la un instrumentariu teologic facil și mai pe înțelesul maselor, atrase de concretul a două principii ce se combat din veșnicie și pentru veșnicie, din coliziunea cărora se naște lumea și în orizontul cărora se perindă omul pe fața Pământului, „eternul peregrin" al maniheului convertit la dreapta doctrină, același Augustin de care pomeneam mai sus. Atare dualisme religioase, atât de prolifice de altfel în creștinism – după cum magistral ne demonstrează Runciman în lucrarea de față –, au fost subsumate în izvoarele trecutului sub genericul „maniheism", deși erezia lui Mani nu este decât una din multele doctrine dualiste ce au înflorit în solul fertil al creștinătății.

Acest aspect destul de nebulos al istoriei creștinismului este abordat în lucrarea pusă la dispoziția cititorului român de Editura Nemira. Steven Runciman nu mai are nevoie de introducere, fiind atât de prezent în peisajul livresc din România mulțumită colecției „Byzantivm". Studiul a fost la vremea publicării sale, în anul 1947, de mare actualitate, acoperind una din lacunele cercetării asupra dualismului creștinătății europene. Fascinant este că Runciman dezvăluie adâncile corespondențe, canalele de comunicare, subteranele rețele și încrengăturile unui fenomen ce a influențat istoria religioasă a continentului pe durata a numeroase veacuri. Având în vedere această contribuție majoră la istoria religiei și a culturii continentale, bazate pe o cuprinzătoare lectură a puținelor și lacunarelor documente ce au scăpat persecuțiilor triumfătoarei doctrine oficiale a Bisericii, autorului îi pot fi trecute cu vederea unele scăpări, incongruențe și anacronisme. Traducătorii s-au străduit, prin discrete adnotări sub semnul oficializatei note a traducătorului (n. tr.), să arate

unde este cazul ca cititorul să își ascută atenția, să recitească unul sau altul dintre pasaje, să apeleze la informație suplimentară sau pur și simplu să fie avizat, de exemplu, asupra unui titlu incorect, oferind prin urmare posibilitatea de a se concentra și de a savura un studiu care, privit în ansamblu, își caută încă egalul în cercetarea mondială pe acest subiect.

MIHAI-D. GRIGORE
Mainz, 2 noiembrie 2015

Cuvânt înainte

În paginile ce urmează am încercat să urmăresc istoria tradiției dualiste în creștinism, de la începuturile-i gnostice până în perioada finală de înflorire pe care a cunoscut-o în Evul Mediu târziu. Din punct de vedere teologic, titlul dat de mine lucrării de față nu se justifică; căci dualismul creștin și maniheismul sunt două religii distincte, separate. Însă pentru omul medieval al Bisericii, fie el din Răsărit sau Apus, toți adepții dualismului erau considerați automat manihei. Iată de ce am folosit un concept uzual și de la sine înțeles în Evul Mediu. De bună seamă această denumire stângace, însă populară, era din multe puncte de vedere cu totul justificată, fiindcă dualiștii creștini – deși nu ar fi subscris niciodată sistemului lui Mani – se găseau în mod fundamental mult mai aproape de învățătura lui decât de dogma creștinismului medieval ori modern. De aceea nutresc speranța că această inacurateţe îmi va fi iertată și că nimeni nu se va apleca asupra prezentului volum în nădejdea de a afla un raport exhaustiv asupra acelor manihei propriu-ziși ce se mențin până în Evul Mediu ascunși în colțurile uitate de lume ale Turkestanului.

Situația recentă de pe mapamond și unele probleme personale mi-au împiedicat, pe de o parte, accesul la unele materiale pe care mi-aș fi dorit să le consult, reținându-mă astfel de la aprofundarea

unor teme, nevoit fiind astfel a le schița doar succint, într-una, două, trăsături de condei. De aceea nădăjduiesc în indulgența cititorului vizavi de unele omisiuni, deși nu cred că ele pot influența în vreun fel argumentul de bază al studiului. O oarecare lipsă de uniformitate a abordărilor pe parcursul diverselor capitole se datorează constrângerilor dictate de evidență. Dacă, de exemplu, am tratat marginal teologia patarenilor bosniaci, în vreme ce de istoria lor m-am ocupat pe larg, a fost numai din cauză că nu ni s-a transmis mai nimic din prima, în timp ce a doua categorie ne oferă cheia înțelegerii existenței îndelungate a acestei denominațiuni. Pe de altă parte, ar fi fost fără îndoială posibil ca din plenitudinea documentelor ce ne stau la dispoziție să oferim un raport mai cuprinzător asupra catarilor francezi. Dar ar fi fost redundant. Mai mult, pentru a păstra proporțiile cărții și a nu divaga la nesfârșit, am selectat din tot acest corpus uriaș doar ce am considerat a fi esențial și relevant pentru demersul de față.

Volumul se încheie cu o listă bibliografică a cărților pe care le-am consultat. Din nefericire nu prea există sinteze care să urmărească istoria acestei tradiții în totalitatea ei. Datorez însă multe studiilor de caz. Pentru capitolul privitor la pavlicieni m-am folosit copios de *Cheia adevărului* (*Key of Truth*) a lui F.C. Conybeare. Deși sunt în dezacord cu aproape toate concluziile sale, cred că oricine e interesat de Biserica Armeană este constrâns la o nemărginită recunoștință pentru munca lui dedicată izvoarelor istorice ale acestei instituții. În ceea ce îi privește pe bogomili, datorez mult studiilor istoricului bulgar Ivanov asupra literaturii bogomile. Pentru catari, volumele lui M. Guiraud sunt neprețuite. Regret nespus că apucasem să scriu capitolul înainte de apariția volumului al doilea din a sa *Istorie a Inchiziției* (*History of the Inquisition*). Nu voi uita să menționez nici sprijinul personal și încurajările venite din partea profesorului Henri Grégoire. M-am bucurat de asemenea de ajutorul critic și de sugestii din partea prințului D. Obolensky.

Mulțumirile mele se îndreaptă și către reprezentanții Editurii Universitare din Cambridge, pentru amabilitatea lor desăvârșită.

S. R.
Atena, 1946

După apariția acestei cărți au fost publicate alte câteva lucrări importante pe tematica dualismului medieval. O listă a lor se regăsește la sfârșitul cărții, ca supliment bibliografic pentru cititorul interesat în a urmări evoluția cercetării ulterioare asupra unor aspecte abordate în volumul de față.

28 decembrie 1954

Prefață la ediția din 1982

Ultimele decade au cunoscut o creștere razantă a numărului cercetătorilor interesați de istoria fenomenului eretic medieval din Europa. De la apariția în 1947 a acestei lucrări, a fost publicată o serie considerabilă de cărți și articole pe tema dată, ca să nu mai menționez că și o parte din izvoare au fost (re)editate. În bibliografie am adăugat o listă a acelor lucrări ce mi se par de importanță majoră.

Cartea de față își propune să arate că a existat o conștientă tradiție dualistă pe fundament gnostic care a traversat Europa plecând din Asia Occidentală, pentru a-și atinge apogeul printre catarii din sudul Franței și din Italia. Bănuiesc că argumentul rămâne în continuare valid, deși unele detalii au fost puse la îndoială. Referitor la pavlicieni, importantul studiu al Dr. Garsoian, bazat pe vasta cunoaștere a surselor armene, susține că aceștia nu ar fi fost nicidecum dualiști. Deși consider argumentația domniei sale lacunară, nu pot să nu remarc faptul că cercetările dumneaei arată concludent că printre acei armeni heterodocși asimilați cu pavlicienii au existat într-adevăr facțiuni ale căror teze nu erau dualiste *stricto sensu*, precum cele ale pavlicienilor trăitori de-a lungul granitei cu Imperiul Roman de Răsărit, a căror erezie este dovedită fără drept de apel de izvoarele bizantine.

Legat de bogomili, lucrarea profesorului Obolensky din 1948 rămâne cea mai bună sinteză, după părerea mea. De atunci au mai

apărut câteva scrieri notabile, de exemplu cea a profesorului Angelov asupra bogomililor din Bulgaria, care se apleacă în special asupra aspectelor sociale ale mișcării, mai puțin ale celor teologice. Biserica Bosniacă a fost și va fi un subiect controversat. Unii cărturari nu o consideră dualistă, ci cel mult o Biserică schismatică ce a dezvoltat unele caracteristici proprii, nu neapărat eretice. Eu cred că probabil aceasta și-a modificat doctrina în anii din urmă, după suprimarea mișcării catare din Vest cu care ținea legătura, după cum prea bine se știe. În *Chrétiens bosniaques et le mouvement cathare* a lui F. Šanjek se regăsește un raport asupra întregii dezbateri pe marginea acestei tematici. Autorul este de părere că Biserica incriminată ar fi fost dualistă.

Panoplia lucrărilor scrise în ultimii ani în Occident pe marginea ereziei catare este imensă și se întinde de la cărți despre erezia medievală în general până la studii cât se poate de specializate, precum analiza pe marginea rapoartelor locale ale lui Landurie despre viața unui sat eretic din 1294 până în 1324. Istoricii apuseni au tendința de a sublinia existența tradiției dualiste în Vest de-a lungul întregului Ev Întunecat și de a considera influența balcanică asupra mișcărilor eretice, pe care nimeni nu o mai neagă, ca fiind de dată mai târzie. Cu siguranță că o tradiție dualistă apuseană persistă din primele secole; dar cred totuși că ea a fost reîmprospătată continuu din Răsărit, pe filiera Italiei, care și-a menținut în permanență legăturile cu Orientul. Legăturile catarilor cu bogomilii au fost demonstrate admirabil în adnotările la noua ediție a Edinei Bozoky a *Cărții Secrete* a catarilor, adnotări ce punctează relația dintre literatura bogomilo-catară și scrierile primilor gnostici.

Este probabil o nesăbuită aroganță ca un autor să își reediteze o carte apărută în urmă cu aproximativ treizeci și cinci de ani. Mulțumesc Editurii Universitare din Cambridge pentru că și-a asumat acest risc, precum și pentru continua și seducătoarea solicitudine.

S. R.

Ianuarie 1982

I

INTRODUCERE

Toleranța este mai degrabă o virtute socială decât una religioasă. O atitudine deschisă față de crezul personal al altora se află, fără îndoială, la baza unei societăți armonioase; dar este o conduită imposibilă pentru cei animați de o puternică religiozitate. Căci, convinși fiind de a fi descoperit cheia și chintesența Vieții, nu ne putem abandona prietenii și aproapele bâjbâind în întuneric. Bănuim, poate, că ei, chiar și fără această cheie, ar fi capabili să ducă o viață virtuoasă în virtuți, dar le este infinit mai dificil fără principiul călăuzitor. Este de datoria noastră să îi ajutăm pe calea Adevărului, să le arătăm lumina ce se pogoară asupra tuturor. Opiniile divaghează în privința naturii acestui ajutor ce trebuie acordat, fie că este vorba de persuasiunea blândă și exemplul luminos, fie că vorbim de sabie și *autodafé*. Dar niciun om nu poate, în avântul credinței, să treacă indiferent pe lângă cel necredincios, fără a întreprinde nimic.

Cu atât mai mult cu cât acel necredincios se dovedește a fi de fapt un credincios în eroare, un eretic, a cărui reîntoarcere la dreapta credință ține de datoria oricărui creștin. Pentru că de cele mai multe ori necredinciosul nu se lasă convins. Nimeni nu poate dovedi că budismul sau islamul sunt mai rele decât creștinismul.

Cei care cred astfel nu o fac prin prisma vreunui argument logic, ci dintr-o convingere instinctivă că mesajul religiei creştine este adevărata revelaţie, în vreme ce credo-ul celorlalţi este fals şi irelevant. Situaţia se schimbă însă când vorbim de ereticul creştin. Ca şi adeptul dreptei învăţături, ereticul îşi asumă şi el punctul de bază al credinţei creştine, că Iisus Nazarineanul a murit pentru mântuirea noastră. Însă dă credinţei sale o interpretare diferită, ceea ce îl poartă în ochii drept-credinciosului spre abisurile primejdioase ale eresului – foarte uşor de evitat, de altminteri, cu puţin ajutor.

De aceea, şi crima ereticului este cu mult mai gravă. Necredinciosul nu afectează credinţa creştină prin ignoranţa lui. Ereticul îi acceptă principiile, dar, pervertindu-le prin interpretare, le anulează valoarea şi prin aceasta subminează întregul edificiu creştin. Erezia nu este totuşi uşor de eradicat. „Căci trebuie să fie între voi şi eresuri, ca să se învedereze între voi, cei încercaţi" ne previne Sfântul Pavel (*1 Cor.* 11, 19). Şi într-adevăr, dreapta credinţă se dovedeşte a fi complexă şi dificilă, de aceea unii se văd încercaţi în a o mai simplifica pe ici, pe colo. Încercaţi şi neînvederaţi. Fiindcă vasta suprastructură pe care teologii dreptei credinţe au edificat-o în jurul elementelor fundamentale ale revelaţiei creştine nu este doar expresia barocă a capriciului unor pedanţi şi excentrici, ci proiectul celor mai ascuţite minţi şi al unui întreg ev de performanţă intelectuală constând în derularea tuturor implicaţiilor şi valenţelor acestei revelaţii. Istoricul sceptic va râde probabil de pasiunea cu care oamenii Bisericii din primele veacuri creştine se încrâncenau asupra unor neînsemnate probleme de doctrină; dar până şi o iotă poate lumina sau falsifica unul din aspectele de bază ale credinţei. În islam avem o primejdie mai redusă de erezie, căci revelaţia islamului este o chestiune mai facilă, cuprinsă în cuvintele Profetului. Exegeza istorică şi logică a *Coranului* ar trebui s-o explice cât se poate de exhaustiv. Totuşi nici măcar în islam divergenţele nu au putut fi ţinute în frâu. Revelaţia creştină este cu mult mai greu de eludat şi formulat într-o terminologie comună. Eroarea are un spaţiu mult mai generos de germinare.

Teologii dreptei credinţe au ajuns la concluziile lor prin eforturi intelectuale continue şi considerabile, refuzând compromisurile sau seducătoarea gnoză ce le-ar fi năruit întreaga structură. Nu ne-am fi putut aştepta ca un corpus doctrinar ce s-a dovedit mult prea subtil pentru un Tertulian sau care a identificat slăbiciuni argumentative până şi la un Origen să fi fost capabil a-i tolera fără urmă de iritare pe unii care au venit cu soluţii mult mai copilăreşti şi lipsite de profunzime. Îngustimea Bisericii se datora faptului că şi calea credinţei tot îngustă este, acea singură cale posibilă a creştinului spre mântuirea cea din veac.

Această iritare a dus la intoleranţă şi de aici la persecuţie. În primele veacuri ale erei creştine, persecuţiile între creştini nu au fost posibile. Întreaga comunitate nu era decât o neînsemnată minoritate militantă, supusă ea însăşi oprimării. Din instinct de autoconservare, scindarea era evitată până şi de cei care nu erau întru totul de acord cu teologia oficială. Au apărut, ce e drept, multe secte, în special printre gnostici, însă erau tratate ca fiind secundare în comparaţie cu miza uriaşă a luptei de supravieţuire a creştinătăţii. Ba chiar mai mult, o învăţătură oficială nu fusese încă pe deplin articulată, fiind amânată pentru timpuri mai liniştite.

Odată cu triumful crucii sub Constantin, situaţia s-a modificat. Recunoaşterea oficială nu a însemnat automat şi Biserică oficială, dar, de vreme ce împăratul a adoptat creştinismul, acest ultim pas devine o chestiune de timp. Prin apariţia unei Biserici oficiale, heterodocşii au fost împinşi spre schisme, nemaifiind loc de flexibilitate. Statul prefera ca noul slujitor, Biserica, să fie unitar şi uniformizat, deziderate sprijinite cu instrumentariul necesar: recunoaşterea oficială este acompaniată de reprimarea ereticilor.

Persecuţia presupune întotdeauna cooperare între organele statului. În sine, Biserica nu are la dispoziţie decât arme duhovniceşti, iar ameninţarea cu afurisirea nu îl prea afectează pe ereticul îndărătnic. De aceea Statul este cel care poate interveni cu forţa fizică ce îi stă la dispoziţie pentru a pune presiune pe cei ce nu se conformează. Statul oprimă, nu Biserica, statul este vinovat de atrocităţile legate de persecuţii. Ceea ce limitează şi anvergura persecuţiilor.

Nu orice eretic este primejduit, fiindcă în cazul anumitor doctrine de bază, cum ar fi cea privitoare la harul divin, de comun acord s-a evitat luarea unei decizii definitive, pentru ca în acest fel să poată fi încorporate cât mai multe puncte de vedere cu putinţă. De aceea, persecuţia unei secte intervine doar atunci când statul este convins de periculozitatea ei. În momentul în care sectanţii contestă ierarhia bisericească, unul dintre instrumentele autorităţii politice, Statul îşi vede ameninţate propriile interese şi reacţionează aplicând pedepse. Cele mai crude şi mai sângeroase persecuţii au avut însă loc atunci când ereticii s-au dovedit cu adevărat periculoşi, când învăţăturile lor se îndreptau împotriva binelui şi armoniei sociale, fapt ce ar fi dus neîndoios la colapsul ordinii statale în sine, dacă astfel de erezii ar mai fi fost multă vreme tolerate.

Această alianţă dintre Stat şi Biserică s-a răsfrânt şi în polemicile creştine. În secolul al II-lea, Tertulian, mare campion al învăţăturii oficiale pe mai tot parcursul vieţii, s-a raportat onest şi corect la oponenţii săi, ştiind că îi sunt suficiente argumentele de natură pur dogmatică pentru a-i supune la tăcere, mai ales că era conştient că se adresa în scrierile sale unui public cât se poate de instruit teologic. Ceea ce nu este cazul cu teologii veacului al IV-lea şi ai următoarelor, care îi tratează pe eretici cu mai puţină principialitate. Aspectul teologic era la fel de actual şi în disputele hristologice ale secolului al IV-lea sau al V-lea, bucurându-se de o atenţie deosebită. Însă, în ceea ce priveşte statul, acesta era indecis cărei facţiuni să îi atribuie calitatea de Biserică oficială. Iar aceasta se vede atunci când Biserica drept-credincioasă, cea recunoscută prin lege, are de-a face cu vreo mişcare sectară. Biserica este hotărâtă să nimicească astfel de organisme divergente şi are nevoie în acest scop de sprijinul statului. Prin urmare, şi argumentele părăsesc pista teologică şi capătă o încărcătură socială. Firește, păcatele dogmatice ale sectanţilor ar putea fi inventariate şi listate, statului ele îi sunt însă absolut indiferente. Accentul se pune pe cutume, descrise în lumina indezirabilităţii lor pentru o societate ce se vrea bine guvernată. În felul acesta, polemistul aflat în slujba dreptei credinţe devine un procuror al organelor

statului; apărătorii abia mai au dreptul la cuvânt, ceea ce îi îngreunează cercetătorului de azi accesul la adevăratul lor crez și sistem de gândire. Acum crește și frecvența termenilor cu conotație negativă, meniți să atragă atenția autorităților și să le pună în gardă. Nu că astfel de conotative s-ar fi bazat pe afirmații nefondate sau mincinoase, dar ele căutau să imprime o anumită tendențiozitate, care să creeze autorităților o impresie distorsionată.

Printre astfel de invective, „maniheu" a fost cel mai des uzitat epitet al Evului Mediu, fiind aplicat celor mai neașteptate mișcări sectare ce nu aveau nimic în comun cu Mani. Obiectul studiului de față constă tocmai în a afla dacă sectele incriminate au meritat acest denominativ, dacă erau interconectate și dacă într-adevăr formează o tradiție dualistă organică.

II

FUNDAMENTUL GNOSTIC

Părinții Bisericii aveau și ei ezitările lor ocazionale pe unele probleme fundamentale de teologie, deși în general s-au dovedit acribici și precișii în argumentație. Într-una dintre cele mai acute probleme, au tărăganat multă vreme fără a da un răspuns concludent. Concentrați asupra mântuirii de păcat, au ignorat problema cauzei originare a păcatului. Nu trebuie uitat că păcatul reprezenta pentru primii creștini un lucru cât se poate de real. Lumea în care trăiau, cu luxul, cruzimea, nesiguranțele ei în sânul Imperiului Roman, era, fără doar și poate, un tărâm al păcatului. Dar cum și-a făcut această păcătoșenie loc în mijlocul creației lui Dumnezeu? Dacă el este Creatorul, Dumnezeu atotputernic și bun, cum permite existența stricăciunii? Căderea adamică poate cel mult explica păcătoșenia omului, dar nu oferă răspuns la întrebarea cum a fost creat păcatul. Mai degrabă păcatul a creat căderea, și nu invers.

La baza demersului gnostic stă tocmai dorința de a rezolva problema Răului. Ereticii și filosofii s-au întrebat dintotdeauna: „De unde vine păcatul și în ce constă el?", ține să ne informeze Tertulian. Această întrebare ne poartă la alta: „De unde vine

omul și cum a trecut el de la neființă la ființă?"[1]. Departe de călăuzirea Bisericii, ereticii și filosofii au ajuns la propriile concluzii, din care s-a ivit dualismul creștin.

Originile gnosticismului însuși rămân obscure. Pe de o parte trebuie căutate în multimilenarele tradiții magice. Scrieri gnostice precum *Pistis Sophia* par a fi legate de ocultismul ermetic al Egiptului, iar doctrina gnostică a eonilor se aseamănă moștenirii Cabalei, cu discursul ei despre arhangheli.

Doar foarte puțin mai știm astăzi despre gnosticii timpurii și învățăturile lor. Ereziarhi asemenea unui Cerdon sau Cerint[2], polemizând cu Sfântul Evanghelist Ioan la Efes, se pierd în semilegendă. Conform lui Irineu, contemporană lor a fost și o sectă a nicolaiților, ce-și trăgea numele de la un oarecare Nicolae Diaconul, care a proclamat pentru prima dată o doctrină gnostică de sine stătătoare, după care lumea vizibilă nu ar fi fost creația lui Dumnezeu, ci a Demiurgului[3]. Pe la mijlocul veacului al II-lea, ideile gnostice - divergente ca formă, dar asemănătoare în conținut - se răspândiseră sub influența unor mari lideri ca Vasilides, Marcion sau Valentinian în tot Imperiul Roman.

Soluția gnostică presupunea așadar absolvirea lui Dumnezeu de actul creării lumii văzute. Dumnezeu-Tatăl, Principiul a toate, era cu totul separat de ea, la distanță de nenumărate ceruri între el și materie. Vasilides număra, la începutul secolului al II-lea,

---

[1] *Eadem materia apud haereticos et philosophos volutatur; iidem retractatus implicantur: Unde malum et qua in re? Unde homo et quomodo? Et quod maxime Valentinus proposuit: Unde Deus?* Tertulian, *De Praescriptionibus*, II, *M.P.L.* 2, 22.

[2] Menționat de Sf. Irineu, care consideră că Evanghelia Sf. Ioan ar fi fost de fapt scrisă ca răspuns împotriva lui Cerint. Cerdon este, alături de Marcion, un eretic din prima jumătate a secolului al II-lea, care separa pe creatorul lumii, numindu-l un simplu Demiurg imanent, de Dumnezeu-Tată al lui Hristos, care s-a făcut cunoscut oamenilor prin Fiul Său (n. tr.).

[3] Irenaeus, *Adversus Haereticos*, I, 26, MPG 7, 687.

365 astfel de ceruri[4], însă gnosticii de mai târziu se mulțumeau cu vreo șapte sau opt[5]. Sub Dumnezeu rezidau eonii, ființe semidivine veșnice, grupate în opt, zece sau doisprezece, ogdoada, decada, respectiv dodecada. Pentru Valentinian, acești eoni erau abstracțiuni cu nume ca Tăcere, Intelect, Adevăr, în vreme ce Dumnezeu era Abisul[6]. Valentinian îi cupla însă în perechi maritale. Gnosticii de mai târziu au gândit acești eoni ca fiind entități mult mai concrete, botezându-le cu nume fanteziste, fără sens, văduvindu-i și de „consorții" sau „consoartele" lor. Dumnezeu constituia, împreună cu pleiada de eoni, Pleroma, grupul desăvârșit. Lumea vizibilă fusese creată în urma căderii unuia dintre eonii Pleromei, cauzată de curiozitate și dorință. Disturbanța ivită a dus la o nouă emanație, cea prin care lumea, așa cum o știm, a luat ființă. Dar și în cadrul acestui proces trebuie parcurse multe niveluri până la Creatorul Lumii, Demiurgul. Plasarea exactă a Demiurgului varia de la o denominațiune la alta. Uneori el era unul din eonii căzuți; alteori Iahve, Dumnezeul iudeilor, care – după cum menționează cartea *Facerii* – a făcut pământul și toate făpturile lui. În orice caz, acest Demiurg se arăta fie ignorant, fie ostil lui Dumnezeu-Principiul. Nu se știe exact cum, în această lume făcută, în creația trufașă a Demiurgului, apare o scânteie de divinitate, omul, fie prin hazard, fie prin actul deliberat al lui Dumnezeu sau al unuia dintre eonii din preajma sa. Dumnezeu a preluat de aici înainte misiunea de a-i dărui acestei creaturi cunoștința existenței Sale, prin urmare posibilitatea de a salva acele rămășițe de divinitate, încarcerate în natura umană. Această cunoaștere

---

[4] *Ibidem* I, 24, 3, col. 676. Textul lui Migne redă originalul grecesc prin „trecentos septuaginta quinque", însă ulterior menționează că aceste ceruri se ridică la numărul zilelor din an, ceea ce este o inadvertență.

[5] Valentinian se hotărăște asupra numărului de șapte ceruri pentru a corespunde „Hebdomadului" său [ἑβδομάς, revelația despre cei șapte arhonți creatori (n. tr.)], vezi Irenaeus, op. cit., I, 5, col. 493–496. Alți ereziarhi preferau însă numărul corespunzător unei presupuse Ogdoade.

[6] *Ibidem* I, 1, col. 445; Tertulian, *Adversus Marcionem*, 7, *M.P.L.* 2, col. 550–551. Cuvântul grecesc este βυθός sau βυθιος.

s-a dat prin trimiterea lui Iisus în lume. După unii dintre gnostici, Iisus era mai degrabă un eon, diferit chiar de Hristos. Pentru alţii, Iisus era emanaţie a lui Dumnezeu, veşnicul Dumnezeu-Fiul. O altă teorie susţinea că acest Iisus nu ar fi fost decât o latură a lui Dumnezeu, anume activată pentru misiunea învăţătorească în lume. Oricine ar fi fost, indubitabil Iisus era de natură divină. Prin urmare, îi era imposibil să se întrupeze, să devină om, o creatură a lumii Demiurgului. Om era doar în aparenţă. Gnosticii erau în mod necesar adepţii unei hristologii dochetiste. În acest sistem de gândire, Fecioara îşi pierdea orice importanţă. Unii gnostici, precum Heraclion sau Marcion, declarau că Hristosul a apărut în lume la Capernaum, în al cincisprezecelea an de domnie a cezarului Tiberiu[7]. Cei mai mulţi dintre ei, de exemplu Valentinian, îşi imaginau venirea lui în lume trecând prin Fecioară ca printr-un tub de apeduct.[8]

Din păcate, nu suntem capabili a spune cât de mult se deosebeau între ele practicile diverselor facţiuni gnostice. Toate aveau însă, după cum se pare, un ceremonial de iniţiere. Termenul în sine, γνῶσις, nu înseamnă altceva decât cunoaşterea iniţiatului, opusă grecescului πίστις, înţeleasă drept credinţa comună a adeptului de rând. Cele mai multe secte împărţeau omenirea în trei categorii, corespunzătoare numărului de scântei de divinitate mocnind în fiecare persoană. După Valentinian, cele trei categorii erau Pneumaticii [sau Spiritualii], πνευματικοί, cei plini de dumnezeire, care aveau nevoie pentru mântuire doar de gnoză şi de formulele secrete. Hristos le-a împărtăşit *lor* doctrina iluminării. Urmau Psihicii, ψυχικοί, cu o minusculă scânteie de divinitate în suflet, nefiind însă siguri de mântuire. Pentru a se salva le erau necesare faptele bune. Iar Hristos le mai era trebuincios pentru activitatea Sa lumească şi jertfa pe cruce. Ultimii erau cei din categoria Hylicii sau Somaticii, ὑλικοί sau χοικοί, lipsiţi de orice scânteie de dumnezeire, cei care inevitabil se vor întoarce

[7] Tertulian, *Adversus Marcionem*, I, 19, IV, 6, *M.P.L.* 2, col. 267–269.

[8] Irenaeus, *op. cit.*, III, 11, 3, col. 881: „quasi aquam per tubum".

în țărâna din care au fost plămădiți[9]. Cam aceasta era viziunea gnostică la vremea respectivă, deși nu era defel limitată doar la gnostici. Origen vorbea și el, de exemplu, de acei Perfecți inițiați și considera mântuirea credincioșilor simpli ca fiind cu totul deosebită de cea a aleșilor[10], în vreme ce Clement Alexandrinul amintea de existența unui mic număr de aleși inițiați[11]. Această învățătură s-a stins cu timpul în Biserica oficială, fiind ținută în viață doar de o mare organizație gnostică.

Este vorba de comunitatea închegată în jurul lui Marcion. În timp ce alți lideri gnostici de renume erau în fond filosofi, întemeind mici și efemere școli de speculație religioasă, Marcion era înainte de toate un lider spiritual, fondând nu o academie, ci o Biserică ce avea să se mențină timp de câteva secole, transformându-se într-un veritabil laborator de idei gnostice. Marcion nu era atât de ambițios în teologia sa precum ceilalți învățători gnostici. Deși a activat la mijlocul secolului al II-lea, când speculația gnostică își trăia apogeul, Marcion nu s-a arătat interesat să contabilizeze familii de eoni. Universul gândit de el era simplu. Pe de o parte, lumea vizibilă în care trăim, o dimensiune crudă, sub semnul legii Talionului, pe de altă parte, cerul Dumnezeului Creator, al Demiurgului, asprul Iahve al Vechiului Testament. Într-o cu totul altă dimensiune, într-un transcendent absolut, ființa adevăratul Dumnezeu, Blândul Străin, milos și bun, existând din veci și care se relevă omului prin trimiterea pe pământ a Duhului Său, anume Iisus Hristos, pentru a combate cu Evanghelia dragostei searbădă învățătură a lui Iahve. Marcion era cât se poate de deranjat de divergența mesajelor Vechiului, respectiv Noului Testament. Nici nu se gândea să recunoască în ultimul împlinirea Vechiului Testament. Până și Mesia, Cel prorocit de Testamentul Vechi, răzbunătorul necruțător, nu avea nimic de-a face cu Iisus.

---

[9] Irenaeus, *op. cit.*, I, 7, 5, col. 517–520. Tertulian, *Adversus Valentinianos*, XXXIX, *M.P.L.* 2, col. 583–584.

[10] Origen, *In Johannem*, VI, 26, 37, MPG 14, 293–301.

[11] Clement Alexandrinul, *Stromata*, VII, MPG 9, col. 416 și urm.

Cele două învățături erau, după cum considera el, cât se poate de opuse și pe baza acestui presupus antagonism și-a edificat întregul sistem[12].

Marcion a fost un dualist get-beget. Însă dualismul reprezentat de el nu era unul convențional, deoarece nu opunea Răul Binelui, ci justiția milei și cruzimea dragostei. Nuanțe ce, în practică, se atenuau simțitor. Lumea vizibilă nu mai era în viziunea lui Marcion ticăloșită, ci bazată pe inflexibilitatea Legii, credinciosul aspirând la brațele părintești ale Blândului Străin, fiind obligat să se lepede în orice caz de ea și să-i întoarcă spatele. Ascetismul era o altă condiție. Marcion a preluat și el împărțirea gnostică a umanității în Pneumatici, Psihici și Hylici, aleșii, credincioșii de rând, respectiv necredincioșii. Aportul său a constat însă în instituționalizarea acestei diviziuni în forma unei Biserici, nemulțumindu-se să o lase la nivelul unei simple speculații legate de predestinata condiție a umanului. Marcion respingea orice plăcere pământească, în special trebuiau evitate mariajul și procrearea, căci prin ele oamenii contribuiau la proliferarea activității negative a Demiurgului. Proaspătul adept marcionit, primitor al botezului sectei, era nevoit a renunța la partenerul său de viață, de vreme ce el (sau ea) deveniseră exclusiv miri ai lui Hristos. Marcioniții botezați nu reprezentau însă decât un mic procentaj în Biserica lor. Cei de rând își tot amânau botezul până pe patul morții sau până când reperele existențiale le permiteau practicarea pomenitului ascetism draconic. Această viziune strictă asupra abstinenței, ce ducea la amânarea botezului, era destul de răspândită și în Biserica Creștină din vremea lui Marcion, fiind practicată mai ales în Siria.[13] Marcion a inserat această practică, după cum se pare, în doctrina gnostică a inițierii, dându-i o coloratură mult mai radicală și împovărătoare.

---

[12] Tertulian, *Adverus Marcionem*, IV, 16, *M.P.L.* 2, col. 368; *Philosophumena*, X, 19, MPG 16, 3, col. 3435.

[13] Vezi contribuția lui Burkitt în Mitchell, *St. Ephraim's Prose Refutations*, vol. 2, pp. cxvii–cxxii.

Toate aceste tendinţe l-au făcut pe Marcion să fie un aderent destul de reţinut în acceptarea cărţilor canonice ale Sfintei Scripturi. Vechiul Testament, deşi studiat acribic şi folosit la dezvoltarea propriei învăţături, trebuia respins, după opinia lui Marcion, ca fiind rodul inspiraţiei Dumnezeului rău. Singura Evanghelie pe care o accepta era cea a Sfântului Luca, cu toate că primele capitole, privitoare la copilăria lui Iisus, îl cam nemulţumeau, căci – după cum afirma – Iisus venise în lume la Capernaum. Era mai îngăduitor cu Epistolele pauline. După cum aflăm de la Tertulian, *Epistola către Galateni* a constituit fundamentul ideilor lui Marcion[14]. Biserica marcionită şi-a alcătuit însă propriul Nou Testament, unul purificat de conţinuturile iudaice, act pe care autorii şi editorii dinaintea lui nu-l cutezaseră.

Biserica lui Marcion a reprezentat prima mare comunitate dualistă. Autori de dreaptă credinţă de mai târziu au avut într-adevăr motivele lor în a-i include în semantica epitetului „marcionit" pe toţi ereticii dualişti creştini în general. Dar dualismul lui Marcion în sine a căpătat în curând chiar şi printre propriii adepţi o conotaţie cu mult mai grosolană. La începutul secolului al III-lea, crezul originar al lui Marcion, într-un subtil antagonism dintre Dumnezeul Blând şi Dumnezeul Drept, se transformă inevitabil într-o rudimentară polaritate Dumnezeul Bun versus Dumnezeul Rău[15]. Blândul Străin se confruntă cu Satana, acesta din urmă fiind şi creatorul lumii.

Teoriile lui Marcion se alătură excentricităţilor exacerbante ale gnosticilor. Atâta vreme cât Iahve se opune lui Dumnezeu, ticăloşii Vechiului Testament se erijează în adevăraţi eroi. Au apărut secte ce-i venerau pe Cain, pe locuitorii Sodomei şi pe egipteni. Mai presus de toate, la loc de cinste se afla Şarpele, cel care în Eden a încercat să îi facă pe Adam şi Eva părtaşi la cunoaşterea refuzată de invidiosul Iahve. Astfel de faţiuni erau

---

[14] Tertulian, *Adversus Marcionem*, I, 19, 20, *M.P.L.* 2, col. 267–269.

[15] *Philosophumena*: „Οἱ δὲ πάντες τὸν μὲν ἀγαθὸν οὐδεν ὅλως πεποιηκέναι, τὸν δὲ δίκαιον οἱ μὲν τὸν πονηρόν, οἱ δὲ μόνον δίκαιον ὀνομάζουσι."

categorisite de Biserica oficială drept ofiți, închinători ai Șarpelui, înconjurați de aura a tot felul de povești tenebroase pe marginea practicilor lor. Unele din acestea erau chiar justificate, deși Marcion fusese dintotdeauna un fanatic apologet al ascezei. Excesele se datorau pe de o parte necredinței unor sceptici că un astfel de ascetism de fier poate fi vreodată pus în practică; de fapt, prin ascetism Marcion ar fi presupus mistere orgiastice, ziceau ei. De aceea multe dintre aceste fațiuni era pur și simplu licențioase în libertinajul lor, de exemplu carpocrațienii, convinși că pentru a te elibera de legea pământească trebuie să ignori deliberat distincția omenească dintre Bine și Rău[16]. Ba mai mult, aplecarea spre magie, atât de la modă pe timpul neoplatonicilor, a exercitat o puternică influență și asupra gnosticismului. Istoriile mitice ale creației lumii s-au înmulțit și au câștigat un spor de fantezie. Eonilor li se dau acum nume bizare, derivate cine știe din ce; lista lor, redată de Irineu în raportul său asupra Adepților Mamei, este învăluită de aceeași aură de nonsens ca și lista demonilor enumerați într-un oarecare *Grimoire* medieval – într-adevăr, nu este exclus ca numeroși demoni ai Evului Mediu să aibă rădăcini în sisteme gnostice. Ceremonia de inițiere dualistă devine dintr-un rit învecinat botezului creștin o formă magică ce-l transforma până la un anumit grad pe inițiatul însuși în mag. Chiar Marcion susținea că acea credință ce îl purta pe Ales spre mântuire implică identificarea cu ființa divină; dar și creștinul Clement Alexandrinul nu se dădea în lături în a declara că autenticul inițiat creștin devine Dumnezeu[17].

Sectele gnostice minore, cum ar fi Seținii sau Naasenii, Barbelo-Gnosticii sau Cainiții, nu au jucat un rol demn de luat în seamă în istoria Bisericii. Niciuna nu s-a bucurat de o existență îndelungată, nici nu și-a exercitat prin doctrina-i exotică influența asupra gândirii religioase. Dar, paradoxal, în scurta lor viață s-au proliferat pe arii întinse, iar multe din basmele și istoriile

---

[16] *Philosophumena*, VII, 31, MPG 16, 3, col. 3338.

[17] Clement Alexandrinul, *Stromata*, IV, xxiii, 149, MPG 8, col. 1360.

lor cu eroi cu nume ciudate au dăinuit în regiuni izolate, dintre văi și coline.

Curentul central al dualismului creștin a înflorit în altă parte. Nu avem niciun motiv să credem că Marcion și-ar fi extras doctrina dintr-un alt mediu decât cel al creștinismului siriac în care s-a format. Cu atât mai mult cu cât la răsărit de Siria, dincolo de nisipuri, se afla marele Imperiu Part, a cărui religie de stat era de asemenea dualistă: sistemul zoroastrian. Această învățătură era construită pe opoziția a două forțe fundamentale, lumina și întunericul, din contopirea cărora s-a născut lumea. Improbabil ca gnosticismul dualist timpuriu să fi suferit influența zoroastrismului, deși este indubitabil că zoroastrienii au lăsat urme atât în iudaismul Antichității târzii, cât și – indirect – în creștinismul primar. Însă abia în secolul al II-lea s-a ridicat un învățat creștin care să fi dat la iveală influențe incontestabile ale gândirii zoroastriene. Bardesan se trăgea din Edessa, metropolă la interferența Siriei, Mesopotamiei și Armeniei, în care creștinismul se împământenise de puțină vreme sub patronajul suveranilor din dinastia Abgar. Bardesan era în mod declarat antignostic, atacând și dezaprobând acele secte obsedate de asceză. Edificiul lui cosmogonic stipula că Dumnezeu și cele cinci elemente necreate fiinţau în deplină armonie: Lumina la răsărit, Vântul la apus, Focul la miazăzi, Apa la miazănoapte și Întunericul – vrăjmașul neîmblânzit – în adâncurile cele de dedesubt. Dar, printr-un cataclism inexplicabil, Întunericul începu a se ridica la suprafață și a se amesteca printre celelalte elemente care apelează la Dumnezeu pentru a le elibera de această imixtiune. Dumnezeu intervine, într-adevăr, și trimite într-o primă etapă Întunericul înapoi în abisurile sale, iar din amestecul rămas din contopirea Întunericului cu celelalte elemente El a creat lumea, pe care a pus-o la mijloc. Iisus a fost trimis de Părintele Său, Dumnezeu, în această lume, pentru a dezvălui calea Luminii, iar sufletele ce urmează această cărare trec prin moarte direct din lume în sfera luminii. Procrearea și nașterea erau de dorit numai pentru că duc la apariția mai multor suflete

ce capătă astfel şansa de a se sustrage lumii şi de a intra în Lumină.[18]

Bardesan nu a fondat o şcoală de durată. Conduita lui era mai degrabă cea a cercetătorului raţional decât cea a predicatorului exaltat. Importanţa lui rezidă însă în influenţa pe care a exercitat-o asupra unui ereziarh cu mult mai cunoscut, anume Mani. Opinia la modă în ziua de astăzi este de a-l considera pe Mani ca nefiind creştin. El se născuse, învăţase şi suferise martiriul în imperiul zoroastrian al Persiei, de aceea multora li se pare normal să-l considere mai degrabă zoroastrian decât eretic creştin. Până şi el însuşi a sporit nebuloasa, declarând că toţi, Buddha, Zoroastru, Hermes, Platon, la fel ca şi Iisus, nu au fost decât organele învăţătoreşti ale lui Dumnezeu. Autori mai apropiaţi de epoca lui Mani – cum a fost Sfântul Efrem Sirul, care a scris la mai puţin de o sută de ani de la moartea persanului – aveau probabil dreptate atunci când îl clasau pe acesta, alături de Marcion şi Bardesan, printre corifeii creştinismului heterodox. Aspectul zoroastrian cel mai pregnant din sistemul lui Mani, opoziţia dintre Lumină şi Întuneric, acesta l-a împrumutat, după cum se pare, pe filiera lui Bardesan. Relatările detaliate pe marginea creaţiei sunt cât se poate de asemănătoare celor ale gnosticilor mai complecşi, iar organizarea Bisericii sale este copiată vădit după marcioniţi, cu al căror ascetism exacerbat Mani era absolut de acord. Dar niciodată nu a omis să se intituleze altfel decât „Mani, Apostol al lui Iisus Hristos"[19].

Cititorul se va mulţumi în cele ce urmează cu o scurtă schiţă a doctrinelor maniheene. Cele două împărăţii, a Luminii şi a Întunericului, existau în paralel din veşnicie. Lumina era locul Dumnezeului Etern, Domn al slavei în a Sa strălucire, putere şi înţelepciune, sălăşluind în Sens, Raţiune, Intelect, Imaginaţie

---

[18] Privitor la Bardesan, vezi studiul lui Barkitt din *Religon of the Manichees*, pp. 75–79, de asemenea Anexa din Mitchell, *op. cit.*, vol. 2, pp. cxxii-cxxxi, precum şi Nau, *Bardesane l'Astrologue*.

[19] Descrierea doctrinei lui Mani se bazează în special pe Burkitt, *Religion of the Manichees*. Mai poate fi consultat şi William Jackson, *Researches in Manichaeism*.

și Intenție. Întunericul era tărâmul Domnului Tenebrelor cu progeniturile sale, ființând în dezordine, anarhie și neliniște. Răul a intrat în lume atunci când unii dintre locuitorii Întunericului au invadat, mânați de curiozitate, tărâmul Luminii. Împărăția Luminii, fiind lipsită de apărare, a necesitat intervenția Domnului Slavei, care a ridicat-o pe Mama Tuturor. Aceasta, la rându-i, a ridicat pe Primul Om, a cărui misiune a fost să respingă atacul Întunericului. Trebuie remarcat că Mani evită orice termen ce poate fi asociat cu reproducerea. Aceste entități se ridică, se evocă una pe cealaltă din neființă la ființă, în niciun caz geneză prin unire sexuală. Pe de altă parte, Mani credea că numai Dumnezeu exista din vecie, spre deosebire de dogma creștină (care stipula că Treimea este veșnică) și de majoritatea gnosticilor (care considerau că întreaga ogdoadă este fără început și fără sfârșit).

Primul Om se pregăti de luptă înveșmântat în cele cinci elemente strălucitoare: Lumina, Vântul, Focul și Apa, precum și un al cincilea numit în mod variat fie Briza, Eterul, Aerul sau Hyle[20]. Această confruntare a fost din nefericire pierdută de Protopărinte, care rămâne lipsit de cunoștință pe câmpul de bătălie, în vreme ce elementele Luminii sunt înghițite de Principii Întunericului, Arhonții. După ce își revine, Primul Om se îndreaptă către Dumnezeu, cerând ajutor în încercările ce vor să vină. Dumnezeu ia aminte la ruga lui, ridicând, evocând noi ființe de lumină, Camarazii Celor Luminoase, Marele Ban și Duhul Viu. Împreună, aceștia reușesc – Mani omite să ne explice cum – să-i dovedească și captureze pe Arhonții Întunericului. Însă era prea târziu, căci aceștia reușiseră între timp să îngurgiteze cele Cinci Elemente Pure, lăsând Împărăția Luminii mai săracă. Astfel apare necesitatea de a fi edificat un zid de apărare împotriva expansiunii Întunericului; apoi de a fi identificate acele elemente impure, compuse. Fapt pentru care a fost creat Universul, ținut de cinci spirite evocate de Duhul Viu, dintre cele cinci, Atlas fiind cel mai

---

[20] Gr. ὕλη = materie, substanță, baza amorfă pretehnică și predeterminată a fiindului.

familiar[21]. În Universul creat sunt plasați și Arhonții. Lumină în exces a fost revărsată în lume pentru a fi create marile luminării. Din Arhonții dezmembrați au fost făcute cerul și pământul, pentru ca și mai multă lumină să poată fi dizolvată în rouă și ploaie. Și pentru a salva ce mai putea fi salvat, Dumnezeu S-a îndurat la o a treia evocare, chemându-l la ființă pe Trimis, prototipul celorlalți Trimiși de mai târziu, rostuiți să propovăduiască oamenilor cuvântul lui Dumnezeu. Trimisul se înfățișează Arhonților într-o desăvârșită frumusețe, iar aceștia iradiază sub imperiul unei dorințe nestăvilite și ultimele scântei din lumina pe care o înghițiseră. Similar învățau gnosticii nicolaiți, cum că Marea Mamă Barbelo a sustras din răii Arhonți ultimele fărâme de putere dumnezeiască. Dar prin această ultimă eliberare de lumină în lume s-a scurs și păcatul materializat în lumea vegetală. Stăpânul Întunericului nu era însă defel biruit definitiv. Căci, procreând cu soața sa infernală o făptură nouă, după chipul Trimisului, a ascuns în ea ultimele rămășițe de lumină furată. Această făptură a fost Adam. La scurtă vreme s-a născut în același mod și Eva, însă cu mult mai puțină lumină în sine. De remarcat că făpturile Întunericului apar prin procreație, nu prin evocare.

Pe când Adam zăcea inert la pământ, Dumnezeu Și-a trimis una din ființele cerești, pe Iisus, cu scopul de a-i revela omului rostul său pe lume, de a-i vorbi despre Lumină și pentru a-i stârni gustul pentru cele trei căi de Cunoaștere. Realizând adevărul, Adam și-a blestemat nașterea și, la început, s-a abținut de la legături trupești cu Eva. Dar ea, vas al slăbiciunii, s-a dăruit pasiunii Arhonților, născându-le acestora pe Cain și Abel. Iar apoi, după ce Adam însuși și-a uitat reținerile incipiente, a fost zămislit și Set. Astfel se perpetuează rasa umană, purtând în ea încarcerate particule de Lumină.

---

[21] Cele cinci spirite sunt: *Splenditenens*, cel care luminează lumea asemenea unui candelabru; *Regele Slavei*, ale cărui raze reînmănunchează fragmentele disparate ale luminii; *Adamas*, războinicul menit să respingă asalturile Întunericului; *Regele Gloriei*, cel care rotește sferele; în cele din urmă, *Atlas*, purtând pe umeri Universul.

În ochii lui Mani, toți marii lideri religioși erau Trimiși, deasupra tuturor tronând însă Iisus. Mani, ca și gnosticii de altfel, vedea în Iisus o ființă dumnezeiască, doar aparent întrupată în Nazarineanul muritor. Iisus era văzut de Mani printr-o prismă panteistă. Pentru maniheeni, Iisus nu era doar Lumina revelată, ci și atotprezent, semnificând Mântuirea Divină a omului prin Divinul pătimind pentru om. Iisus pătimitorul nu era, după afirmația maniheului Faustus față de Fericitul Augustin, un Om Dumnezeiesc, ci roada din care omenirea se hrănește, „viața și mântuirea omului, pârguindu-se la tot pasul în pomi". Din acest motiv, maniheenii nu au pus niciodată preț pe Pâinea și Vinul euharistice[22].

Fiind un amestec de lumină și întuneric, făptura umană nu putea fi cu totul mântuită. Dar Iisus a pus la cale un mecanism de a distila în lună, prin puterea soarelui, lumina din sufletele celor adormiți. Luna în descreștere nu înseamnă decât transferul de lumină, de la luna în care fusese acumulată la soare. Și, în cele din urmă, sufletele răposaților sunt adunate în Coloana Gloriei. Când toată lumina ce se mai ascunde în oameni va fi eliberată, atunci temeliile lumii acesteia vor fi arse într-un foc nimicitor, ce va fi să țină 1468 de ani, foc ce va purifica ultimele fragmente de substanță divină ce se vor mai regăsi în univers. Astfel lumina va fi iarăși parte deplină a Împărăției Luminii, pe când Întunericul va fi cu totul separat și izolat prin ziduri, construite de Marele Ban pentru a preveni orice imixtiune viitoare în domnia sa.

În organizarea Bisericii sale, Mani l-a copiat pe Marcion. Maniheii se împărțeau în două clase, inițiații și credincioșii de rând, monahii și laicii, sau dacă este să respectăm terminologia lui Mani, Aleșii și Ascultătorii.[23] Aleșii erau formați prin succesive ceremonii

---

[22] Augustin, *Contra Faustum*, XX, 2, *M.P.L.* 42, col. 369.

[23] Această diviziune se aseamănă mult cu cea dintre călugări și laici din Biserica Budistă [sic! (n. tr.)]. Dar nu cred că Mani l-a copiat pe Buddha. Nu era deloc o împărțire neobișnuită în acele timpuri și Mani își va fi găsit modelul mult mai aproape, anume la marcioniți, fără a nega însă cu totul o probabilă influență indirectă a budismului.

de inițiere și perioade de pregătire. El sau ea, căci femeile aveau același drept de eligibilitate, deveneau în cele din urmă vase de Lumină, având obligația de a se feri de acum încolo de întinarea de orice fel a acestei Lumini cu lucruri pământești. La fel, nu aveau voie să lezeze în vreun fel nici celelalte rămășițe de lumină întemnițate în lume. Aleșii nu aveau voie să se căsătorească, proprietatea personală le era interzisă. Niciun maniheu nu putea consuma carne, iar Aleșii trăiau sub interdicția suplimentară de a se atinge de vin. Trebuia ca Aleșii să se țină departe de muncile câmpului, nici măcar ruperea pâinii nu le era permisă. Trebuiau să călătorească din loc în loc, să nu devină sedentari, cu drept de proprietate doar asupra rației zilnice de hrană și a îmbrăcămintei pe un an de zile. Erau însoțiți de un ucenic, unul dintre Ascultători, care, eliberat fiind de tabu, putea găti și pregăti mâncarea maestrului.

Alesul era de fapt singurul maniheu autentic, atât de asemănător cu Lumina, încât până și prin metabolism sustrăgea din hrana consumată particulele de lumină încarcerate în ingrediente. Ascultătorii formau marea masă a Bisericii maniheene, însă erau *stricto sensu* considerați doar adepți sau catehumeni. Chiar și așa, viețile lor erau supuse unor reguli la fel de stricte. Se puteau căsători și puteau fi proprietari, dar erau obligați să țină anumite posturi, care însumau circa cincizeci de zile pe an. Aveau obligativitatea spovedirii cu regularitate către Dumnezeu și către unul din Aleși (lunea, după cum se pare). Multe păcate blasfematoare trebuiau evitate; nu aveau voie să ucidă animale; le erau interzise contravenții sociale cum ar fi frauda, sperjurul, vrăjitoria sau altele de acest fel. Mai presus de toate se aflau Aleșii, cărora toți le slujeau, trebuind să îi miluiască, asigurându-se că nimic nu le lipsește în ceea ce privește hrana sau îmbrăcămintea. Milostenia către non-manihei nu aducea niciun spor duhovnicesc sau de mântuire, ba chiar era uneori dăunătoare sufletului, împiedicând eliberarea Luminii.

În fruntea Aleșilor se afla o serie de înalți oficiali, episcopii, se pare chiar un Mare Maestru, cu obligația de a trăi, precum Mani, întemeietorul sectei, în Mesopotamia. Din păcate nu ne sunt cunoscute funcțiile acestei ierarhii superioare.

Poate părea ciudat că o religie cu o teologie atât de bizară, preocupată mai mult de soarta Luminii decât de a oamenilor, s-ar fi putut bucura de popularitate. Totuşi, mulţimea de legende gnostice ne dezvăluie cât de numeros era în acea vreme publicul înclinat să creadă orice basm cosmogonic, cât ar fi fost el de fantezist. Iar în lumea exclusivistă a Imperiului Roman, învăţătura că mântuirea ar fi un bun accesibil tuturor părea în unele cercuri o insultă la adresa moralei. Era mai mult decât suficient ca unii îmbunătăţiţi, puţini la număr, să aibă şansa salvării, restul contând prea puţin şi fiind destinaţi pierzaniei. Numeroase învăţături maniheene s-au bucurat de o vie acceptanţă. Mani şi-a început propovăduirea prin anul 242 la Ctesiphon, în Mesopotamia. În 276 a fost martirizat la Gundeshapur, în sud-vestul Imperiului Sasanid. La mai puţin de o sută de ani de la moartea sa, Biserici maniheene împânzeau ecumena de odinioară din Turkestan până în Cartagina, părând că doctrina lui Mani are să domine lumea. Ceea ce însă n-a fost să fie. Cele mai proeminente triumfuri ale maniheismului au avut loc în răsăritul Turkestanului de azi, în anul 1000 fiind încă religia cea mai influentă din regiune.[24] În Africa au fost însă mai bine cunoscuţi, fapt datorat provenienţei africane a unui convertit de marcă al lor. Fericitul Augustin a fost el însuşi maniheu între 373 şi 382 şi, deşi ulterior şi-a atacat virulent credinţa de odinioară, nu a reuşit niciodată să îşi elibereze definitiv gândirea de unele influenţe ale doctrinei maniheene. Oricum, se pare că în Africa maniheismul se stinge treptat după invazia vandalilor şi după secţionarea căilor de contact cu comunităţile răsăritene. Inima mişcării se afla în Asia Occidentală: Siria şi Mesopotamia. Polemişti îngrijoraţi pentru dreapta credinţă, asemenea unui Efrem sau Marcu Diaconul din Gaza (secolele IV–V), precum şi o armată întreagă de autori greci, siriaci şi chiar arabi ne informează că maniheismul a înflorit până prin

---

[24] A. von Le Coq, *Manichaica*, vol. III, p. 40; Lindquist, *Manikeismens Religionshistorika Stellning*, pp. 32–44.

veacul al X-lea[25], chiar supus persecuției, fie din partea creștinismului oficial, fie a zoroastrienilor persani sau a musulmanilor. Istoria acestei secte este cât se poate de obscură. Nu este deloc improbabil ca *impetus*-ul ei să se fi consumat încă din secolul al VI-lea. De ajuns totuși ca să dea emoții atât lumii creștine, cât și celei a islamului.

Maniheismul a eșuat din cauza caracterului său complet antisocial. Autoritățile acelei epoci zbuciumate, în care civilizația trepida sub asalturile invadatorilor barbari, nu puteau tolera o credință ce interzicea în mod absolut uciderea de orice fel, obligând un mare număr de credincioși la vagabondaj, la abținerea de la munca fizică, de la obligațiile față de puterea lumească, trăind din mila celorlalți și împânzind largi cercuri sociale cu învățăturile lor. Și așa, monahismul riguros, aflat într-o veritabilă ofensivă în regiunile drept-credincioase, le dădea suficiente bătăi de cap factorilor de decizie. Numai că monahii erau bineveniți, pentru că regulile lor – atât cea a lui Vasile, cât și a lui Benedict – le cereau să îmbine rugăciunea cu munca asiduă. Pe de altă parte, călugării erau la loc sigur, izolați în mănăstiri, nu băteau lumea în lung și-n lat. Iar credinciosul creștin de rând asculta de o ierarhie mult mai ușor de controlat de către stat. De aceea, inevitabilul se produce și maniheii ajung obiectul persecuției. Pe de altă parte, și Biserica lor a fost mult prea pasivă, neopunând o rezistență viabilă, capabilă să supraviețuiască virulenta reprimare. Fapt pentru care în cele din urmă a fost eradicată.

Însă panica pe care au provocat-o este dezvăluită de încărcătura explozivă căpătată de termenul de „maniheu". De acum încolo, creștinul de rând folosea epitetul „maniheu" imediat ce se vedea confruntat cu orice forme de dualism, iar oricine îl auzea înțelegea că este vorba de o erezie periculoasă, toți invocând vehement autoritățile, și așa impacientate, să ia măsuri urgente. Idei de fapt gnostice, marcionite sau pur și simplu zoroastriene erau calificate

---

[25] Flügel, *Mani*, pp. 105–106; Browne, *Literary History of Persia*, vol. I, pp. 163–164.

de-a valma cu acest invectiv generalizant. Dacă Biserica marcionită ar fi fost la fel de influentă şi ameninţătoare, dacă marcioniţii ar fi fost ei tema atacurilor unei personalităţi de talia Fericitului Augustin, atunci „marcionit" şi „marcionism" s-ar fi transformat în termenii uzuali ai oprobriului general. Însă Biserica marcionită a avut o carieră cu mult mai discretă, iar publicul nu prea a luat notă de existenţa sa. Notorietatea lui Mani i-a făcut dezonoarea de a fi asociat pentru vecie cu adjectivul infamant. De aceea istoricul, confruntat de autorii medievali cu denumirea de „maniheu" sau „maniheean", trebuie să se ferească în a presupune automat că are de-a face direct cu teze ale lui Mani. Nefiind cu totul exclusă, această ipoteză este totuşi cât se poate de improbabilă.

Dualismul gnostic cunoaşte cu Mani apogeul. Şi după el au apărut pe alocuri secte gnostice, niciuna dintre ele neavând însă vreo contribuţie cu adevărat inovatoare. Maniheismul i-a asimilat pe majoritatea celor înclinaţi spre gnosticism. Între timp, însă, începeau să se profileze şi alte şcoli eretice, cu influenţă în epocile următoare şi ale căror nume urmau să devină, similar, epitete generalizante pentru uzul vulgar al celor lipsiţi de spirit de diferenţiere.

Montaniştii, deşi cei mai spectaculoşi dintre ereticii secolului al II-lea târziu – mai ales după ce marele Tertulian le va îngroşa rândurile –, au avut o contribuţie modestă la evoluţia doctrinelor eretice. Montanus şi cercul lui de profetese erau nişte reacţionari religioşi, aspirând la reîntoarcerea spre cele mai primitive forme de creştinism pe care şi le puteau imagina. Într-o absolută suspiciune faţă de intelect, ei se bazau exclusiv pe inspiraţie. Îşi imaginau existenţa asemenea unei perpetue Cincizecimi, cu Sfântul Duh călăuzindu-i neîntrerupt, până la iminenta instaurare a Noului Ierusalim în Câmpia Frigiană. Mişcările nostalgice îşi vor găsi întotdeauna aderenţi, de aceea şi Biserica montanistă a supravieţuit câteva secole. În veacul al VI-lea întâlnim comunităţi montaniste ce preferau să se autoincendieze în propriile lăcaşuri de cult decât să sufere persecuţia declanşată de Iustinian. În secolul al VIII-lea, ultimii reprezentanţi ai mişcării îşi vor găsi sfârşitul într-un holocaust similar.

Teologic vorbind, montaniştii au fost cam neproductivi. Două aspecte rămân totuşi interesante. Femeile jucau, pe de o parte, un rol foarte important în viaţa lor liturgică. După moartea lui Montanus, capul Bisericii lor a devenit proroci̦ţa Maximilia. Sfântul Duh inspira în egală măsură atât bărbaţi, cât şi femei, de aceea nici Biserica pământească nu avea dreptul să facă discriminări între sexe. Pe de altă parte, prin inspiraţia Duhului Sfânt, profetul montanist era el însuşi îndumnezeit, transformat în Hristos. „Nu sunt înger, nici trimis. Eu sunt Domnul Dumnezeu, Atotputernicul prezent între voi în chip de om", afirma Montanus. Sau: „Eu sunt Tatăl, Fiul şi Paracletul". Priscilla nu era nimeni alta decât „Hristos asumându-şi forma exterioară de femeie". „Mulţimea mă vânează ca pe un lup", se plângea Maximilia, „dar nu sunt lup, ci Cuvânt, şi Duh şi Putere."[26]

Niciuna dintre aceste trei caracteristici nu era neobişnuită pentru acea vreme. În cadrul sectelor gnostice, nu de puţine ori femeile se numărau printre Aleşi. Iar mulţi dintre liderii gnostici, de exemplu bizarul numerologist pitagoreic Marcus[27], se comportau de parcă ar fi fost Hristos Însuşi. La aceeaşi concluzie ajunseseră şi adopţianiştii, în vreme ce Marcion sau Clement Alexandrinul îl identificau pe creştinul desăvârşit cu Dumnezeu. Cel mai probabil este însă ca, în fervoarea lui evanghelică, montanismul să fi propovăduit ambele idei.

Adopţianismul era un sistem mult mai redutabil, intelectual. Deşi nu se ştie dacă a fost într-adevăr iniţiat de acel renegat Teodor din Bizanţ – care şi-a motivat efemera renunţare la Hristos prin faptul că s-ar fi lepădat de un simplu om, nicidecum de Dumnezeu[28] –, adopţianismul reprezintă o mişcare reacţionară, cu înclinări spre o teologie simplă, cu tentă mai degrabă iudaică.

---

[26] Epiphanius, *Adversus Haereses*, II, I, xlviii (ed. Oehler, p. 30); Eusebius de Cezareea, *Historia Ecclesiae (sic!)* 20, col. 472. [*Patrologia Graeca* redă titlul „Historia Ecclesiastica" (n. tr.).]

[27] Irenaeus, *Adversus Haereticos*, I, 13, MPG 7, col. 577ff.

[28] Epiphanius, *Adeversus Haereses*, I, I, liv (ed. Oehler, p. 120).

Acest curent şi-a aflat cel mai prolific reprezentant pe la jumătatea secolului al III-lea, în persoana lui Pavel din Samosata, episcopul Antiohiei – fără ca el să fi pretins vreun raport de filiaţie cu adopţianiştii timpurii. Pentru el, Dumnezeu era în mod esenţial Unul, o singură Persoană, cu două *modus*-uri diferite: Cuvânt şi Înţelepciune. El a generat Cuvântul, care de acum înainte poate fi numit Fiul. Acest Cuvânt a fost inspiratorul lui Moise şi al celorlalţi profeţi. Dar mai presus de toţi a fost inspiratorul lui Iisus din Nazaret, fiul Fecioarei prin pogorământul lui Dumnezeu. Iisus era mai mult om, iar Maria nu a rămas fecioară şi după naşterea Lui. La Botez, Cuvântul Sfânt a intrat şi s-a sălăşluit în Iisus din Nazaret. Astfel, acesta devine o fiinţă desăvârşită, atingând o perfecţiune de neimaginat fără sprijinul Cuvântului. Ca rezultat al acestui statut de excelenţă, lui Iisus îi era cu putinţă săvârşirea de minuni, biruind păcatul nu numai în Sine însuşi, dar şi în noi, astfel că jertfa Sa ne-a mântuit şi izbăvit. Şi atâta vreme cât Dumnezeu I-a anunţat venirea de mai înainte, prin proroci, putem spune despre el că a pre-existat.[29]

Pavel acorda de asemenea un rol central femeilor în ceremoniile sale religioase.[30] Şi, la fel, Pavel a fost bănuit că s-ar fi pus pe picior de egalitate cu Hristos. Dacă Iisus din Nazaret a putut fi inspirat de Cuvântul Sfânt, la fel de bine putea fi inspirat şi Pavel din Samosata. „Şi eu aş putea, dacă vreau, să fiu Hristosul", afirma el, „atâta vreme cât şi eu, şi Hristos avem aceeaşi natură."[31] Sau, conform lui Teodor din Mopsuestia: „Nu îl invidiez pe Hristos că a fost făcut Dumnezeu. Pentru că ceea ce a fost făcut El, am fost făcut şi eu, de vreme ce este în natura mea"[32]. Într-adevăr,

---

[29] Pentru învăţăturile lui Pavel din Samosata vezi Bardy, *Paul de Samosate*, pp. 361–398.

[30] Eusebius, *Historia Ecclesiae (sic!)*, VII, 30, 10, MPG 20, col. 709–721.

[31] Citat de Simeon din Beit Arsam (*Epist. De Bar Sauma*, in J. S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, vol. I, p. 347).

[32] „Non invideo, inquit, Christo cum factus est Deus. Quod enim factus est, ego factus sum, quia meae naturae est." Marius Mercator, *Excerpta Theodori Mopsuestiae*, V, 12, *M.P.L.* 48, col. 1063–1064. Ibas de Edessa la fel: „Οὐ φθονῶ

adversarii săi se vor plânge că în vremea episcopatului său antiohian, psalmii nu erau cântați de fapt spre slava lui Dumnezeu, ci a vlădicăi Pavel.

Fără îndoială, influența lui Pavel din Samosata a fost considerabilă. Condamnarea lui a reclamat multe eforturi și griji din partea drept-credincioșilor, iar pentru o lungă perioadă ea nici nu a fost luată în considerare în Antiohia. Nici după căderea sa, ideile propagate de Pavel nu au fost date uitării. Marele antiohian al secolului al V-lea, Nestorie, a fost profund influențat de doctrina lui Pavel din Samosata. Mulți ucenici l-au urmat în erezia sa, iar așa-numita Biserică pavliciană mai exista încă la două veacuri după el. Pavel îi îngrozea înainte de toate pe drept-credincioși. Personalitatea sa puternică, trufașă, elocvența directă, influența politică datorată prieteniei cu Zenovia, toate i-au conferit un teribil prestigiu. Numele său îi alarma pe toți și era pomenit cam după ureche, nu totdeauna exact, ca al unui ereziarh primejdios, un nume ce a stârnit și suspiciunea autorităților laice, atâta vreme cât amintea de filiera palmyriană și de mișcarea naționalistă din Siria.

Niciunul dintre acești primi eretici nu a reușit fondarea unei Biserici puternice, de lungă durată. Adopționismul pavlician a avut oarece izbânzi atâta vreme cât inițiatorul său era în viață și putea să îl impună. La fel, montanismul – cu a sa anarhie evanghelică revelată – s-a denaturat în obscuritate provincială după moartea principalilor profeți și profetese. Bisericile gnostice s-au stins din cauze cu totul diferite. Fantastica lor speculație teoretică pe marginea originii Răului, oricât li s-ar fi părut lor de fundamentală, nu corespundea deloc nevoilor emoționale ale oamenilor obișnuiți. Contrastul îndrăzneț al lui Marcion dintre blândețe și dreptate s-a dovedit a fi mult prea subtil pentru a se bucura de o acceptanță generalizată. Până și bine organizata Biserică a lui Mani nu a fost

---

τῷ χριστῷ γενομένῳ Θεῷ. Ἐφ' ὅσον γὰρ αὐτὸς ἐγένετο, κἀγὼ ἐγενόμην". Ortodoxia lui Ibas a fost stabilită la sinodul din Tir (449) și reconfirmată la Calacedon (451) tocmai după ce a repudiat astfel de afirmații (Mani, *Concilia*, vol. VII, p. 229), ce nu pot să fi fost decât ale lui Pavel din Samosata.

capabilă să supravieţuiască din cauza cosmologiei complicate şi a învăţăturii sale. Dispreţul faţă de materie şi-a găsit o interfaţă mai favorabilă în expansiunea fenomenului monastic. În orice caz, începând cu secolul al IV-lea, gândirea teologică a fost confiscată de controversele ariană, nestoriană, apoi monofizită, astfel că prea puţini se mai preocupau de vechile erezii. Poate doar numele lor să se mai fi menţinut în vocabularul inexactităţilor teologice.

Doar două medii mai păstrau tradiţiile eretice ale primelor veacuri. În primul rând producţia literară a gnosticilor. Aceştia avuseseră dintotdeauna o înclinaţie spre basme şi snoave. Metoda lor cea mai frecventă de exegeză era de a publica lucrări despre viziunile experiate, în stilul relatărilor biblice mai de renume, cum ar fi Enoh, Isaia, Baruh sau ale vreunuia dintre apostoli, vizionarul descriind însă cerurile în acord cu doctrina gnostică. Sau preluau fabule tradiţionale, dar cu morală gnostică. Unele dintre aceste produse literare au fost împrumutate de la evrei, altele se pare, importate din răsărit, din budismul preocupat în mare măsură de aceleaşi teme morale ca şi gnosticii. Astfel de snoave mai erau şi pe gustul unei mari părţi a publicului cititor, de aceea s-au menţinut în circulaţie. Tendinţele lor eretice au fost fie ignorate, fie neremarcate. Nu puţine au fost vehiculate mai departe în literatura populară bizantină. Altele, asemenea celei a lui *Varlaam şi Ioasaf*, poveste budistă cu morală budist-gnostică, au fost acceptate chiar ca scrieri sfinte şi puse sub autoritatea unei figuri ireproşabile a dreptei credinţe, cum a fost de exemplu Sf. Ioan Damaschin[33].

În al doilea rând, la păstrarea tradiţiilor eretice a contribuit şi secta mesalienilor, numiţi uneori de către greci „euhiţi" sau „cei care se roagă" – „mesalian" reprezentând grecizarea termenului siriac pentru „rugăciune". Alteori mai erau desemnaţi ca „horeuţi" sau „dansatori". Mesalienii erau de origine gnostică, dar foarte puţin interesaţi de speculaţia intelectuală. După cum ne arată şi numele lor, ei erau definitiv preocupaţi în viaţa lor spirituală de

[33] Sf. Ioan Damaschin se prea poate să fi fost autorul versiunii greceşti a lui „Varlaam şi Ioasaf" (vezi prefaţa ediţiei Loeb).

trăirea emoțională de factură evanghelică. Aici se pare că moșteneau unele tradiții montaniste. Puneau mare accent pe inițiere, pe crearea unei clase de Adepți. Se autointitulau Pneumatici, la fel ca Aleșii de odinioară ai gnosticilor. Identic cu cei mai mulți dintre gnostici, ei respingeau Vechiul Testament. Este greu să trasăm contururile hristologiei lor. După cum se pare, nu erau dochetiști precum ceilalți gnostici. Aveau o atitudine mai degrabă nestoriană, crezând că Sfântul Duh a inseminat cu sămânța mortalității trupul muritor al omului Iisus[34], fără însă ca Iisus și Sfântul Duh să se contopească. Ca și nestorienii, ei nu o venerau pe Fecioara Maria, pe care o considerau doar mamă a omului Iisus. Crucea reprezenta o rușine în ochii lor, nicidecum un obiect demn de venerare. Iar cosmologia au preluat-o de la gnostici. Satan era fiul cel mare al lui Dumnezeu Principiul, în vreme ce Hristos era mezinul. Satan s-a ridicat din mândrie împotriva părintelui său și a căzut; lumea materială este creația sa de după cădere, un loc al dezolării și nedreptății[35]. Oamenii se află sub imperiul acestei lumi făcute, căci oricare dintre ei poartă în suflet un demon. Tocmai metodele utilizate în încercarea de a alunga diavolul din oameni dădeau la iveală fervoarea lor evanghelică. Nu prin botez, ci prin rugăciune proprie putem spera ca demonul să fie exorcizat și înlocuit de Duhul Sfânt. Rugăciunea intensă pe care o rostim îl forțează pe cel necurat să ne iasă pe nas în forma dezgustătoare a mucusului sau pe gură, prin salivă, fapt demonstrat de manifestările legate de rugăciunea ardentă: bale la gură și mucozitate abundentă. Singura rugăciune acceptată era Tatăl nostru, ea trebuind să fie repetată frecvent și cu

---

[34] În original: „they believed that the Holy Spirit entered the mortal body of Jesus with the mortal seed..." (Steven Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*, University Press, Cambridge [7]1999, p. 22). Este posibil ca autorul să se fi referit fie la „immortal seed", fie la „moral seed" (n. tr.).

[35] Psellos (*De Operatione Daemonum*, MPG 122, col. 824–825) ne informează că maniheeni credeau în două Principii, iar eutichienii în trei, Tatăl alături de doi Fii, ceea ce pare însă a fi o eroare de interpretare, căci doctrina eutichiană se prezintă ca fiind preponderent monarhică, cu Tatăl ca unic Principiu.

fervoare nezdruncinată. După îndepărtarea demonului, recomandabilă era o atitudine voit impasibilă, ce mijlocea unirea cu Duhul Sfânt și transformarea omului în lăcaș al lui Dumnezeu. Acest statut era dobândit doar după trei ani de noviciat în cruntă abstinență. După ce comuniunea cu Duhul s-a săvârșit, restul nu mai conta; păcatul devenea imposibil. Inițiatului îi era permisă întoarcerea în lume, unde putea duce o viață în desfătări și lux, fără să se mai teamă pentru mântuirea sufletului, de vreme ce de acum era parte a lui Dumnezeu[36]. Căci conform lui Epifanie, dacă întrebai un mesalian: „Ești unul dintre patriarhi? Dintre profeți? Un înger poate? Iisus Hristos însuși?", el îți răspundea cu un „Da!" răspicat[37]. Clasei inițiaților îi aparțineau atât femei, cât și bărbați. Timotei al Constantinopolului atestă că mesalienii acordă un respect mult mai mare învățătoreselor decât preoților lor[38]. Literatura lor ermetică era considerabilă.

Istoria mesalienilor nu este ușor de cercetat. Ivindu-se în momentul demodării extravaganțelor gnostice, mesalienii s-au confruntat de la început cu dispreț și ură generală. Până și nestorienii sau monofiziții se arătau șocați de învățăturile lor, la fel ca și drept-credincioșii, toți întrecându-se în persecutarea acestei secte. Reputația lor a avut așadar de suferit prin asocierea superficială cu o sectă rudimentată și libertină numită de Epifanie „mesalieni păgâni", care și-ar fi deificat martirii și s-ar fi dedat și la unele forme de adorare a lui Lucifer[39]. Pe la mijlocul celui de-al patrulea secol creștin, în timpul domniei lui Constantius, mesalienii se înfățișau ca o grupare de predicatori vagabonzi, venind din ținutul

---

[36] Epiphanius, *Adversus Haerese*, III, 2, lxxx (ed. Oehler, 462ff); Maxim Mărturisitorul în MPG 91, col. 548; Timotei al Constantinopolului în MPG 86, col. 28.

[37] Epiphanius, *op. cit.*, p. 466.

[38] Timotei al Constantinopolului, *MPG 86*, col. 52. Epifanie, *op. cit.*, p. 466.

[39] Epiphanius, *op. cit.*, pp. 464, 466. Acești mesalieni păgâni nu aveau nimic în comun cu creștinismul. Conform lui Epifanie, ei mai erau numiți și martirieni fiindcă își venerau martirii uciși de generalul Lupician. Totodată Epifanie îi consideră ca fiind precursorii satanienilor.

Osrhoe, cu capitala la Edessa.[40] În preajma anului 390 stârniseră destulă vâlvă pentru a fi condamnați oficial de către un sinod în Pamfilia, sub denumirea de adelfieni, după numele conducătorului lor din acea vreme, un oarecare Adelphius. Episcopii din regiune au luat imediat atitudine. Flavian al Antiohiei le-a dat la iveală tezele eretice folosindu-se de vechiul tertip: i-a făcut să creadă că vrea să se convertească la secta lor. Oripilat de ceea ce a aflat, a trecut la o persecuție brutală, ajutat și de proaspăt creștinata putere lumească. Letoïus de Melitene i-a urmat exemplul și le-a ars casele de rugăciune de pe teritoriul eparhiei sale. Paradoxal însă, la moartea lui Flavian, în anul 404, mesalienii erau mai numeroși ca la început[41]. Episcopul de Iconium și Side a prezentat una din cărțile lor eretice, *Asketikon*, pentru a fi condamnată la cel de-al treilea Sinod Ecumenic. Alte cărți ale lor, cu conținut nespecificat, circulau încă la câțiva ani după acest sinod[42]. În Armenia secolului al V-lea, secta era destul de activă[43], iar în veacul următor în jurul Edessei este atestat un număr considerabil de mesalieni, numiți în aceste părți eustațieni sau marcianiți, după cei doi lideri ai lor, Eustațiu de Edessa și bancherul Marcian[44]. Până și în secolul al VII-lea se bucură de înflorire, când Maxim Mărturisitorul vorbește cu nemulțumire despre ei, aplecându-se și asupra unora dintre episcopii lor[45], aserțiuni redate de un teolog din mediul monastic cândva pe la sfârșitul aceluiași secol[46]. Probabil că în această vreme a intervenit și dislocarea lor către vest, survenită în urma atacurilor arabilor, moment din care cad în anonimat pentru o lungă perioadă de timp. În momentul reapariției lor pe scena istoriei,

---

[40] Epiphanius, *op. cit.*, p. 466.

[41] Theodoret, *Haereticarum Fabularum Compendium*, IV, 2, MPG 133, col. 432; Fotie, *Bibliotheca*, MPG 103, col. 88ff.

[42] Photius, *loc. cit.*

[43] Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer*, p. 39.

[44] Timotei al Constantinopolului, *op. cit.*, coll. 45–52.

[45] Maximus Confessor, *MPG91*, col. 548.

[46] Un anume Gheorghe, a cărui relatare a fost editată și publicată de Diekamp în *Byzantinische Zeitschrift*, IX, pp. 20–23.

în secolul al XI-lea, mesalienii sunt o comunitate solidă, trăitoare pe teritoriul provinciei Tracia. Îi vom întâlni aici şi mai târziu, puşi pe prozelitism în rândul vecinilor.

Importanţa fenomenului mesalian rezidă în amestecul de doctrine gnostice dualiste cu fervoare populară evanghelică. Ei şi-au cimentat doctrina cu cărţi, spre deosebire de alţi eretici, de aceea învăţăturile lor s-au păstrat pentru uzul ereticilor ce vor fi să vină, într-un vast corpus de literatură de factură gnostică. Sunt destule argumente în favoarea supoziţiei că menţionatul *Asketikon*, condamnat la Efes, nu era nimic altceva decât *Omiliile* lui Macarie, acea lucrare cu o vagă tentă gnostică care, cu siguranţă, nu îi aparţine acestuia[47]. Titlurile celorlalte cărţi mesaliene nu sunt relatate de contemporani, cu excepţia unei *Diatheke* sau *Testament*, după cât se pare asemănător, dacă nu chiar identic, celui al marcioniţilor de care vorbeam mai devreme. Restul nu sunt decât basme gnostice cu conţinuturi mult prea îndoielnice pentru a fi acceptate de publicul larg. Mesalienii vor fi cei care vor menţine în viaţa Bizanţului bogata tradiţie gnostică.

Între timp, termenul de „mesalian" a avut aceeaşi soartă ca şi celelalte invective ale lexicului abuzurilor religioase. Totuşi epitetul a fost folosit cu mult mai multă exactitate şi acurateţe, având în vedere că autorii ce îi menţionau pe mesalieni aveau de-a face cu o comunitate încă existentă, pe care o aveau în faţa ochilor, cât ar fi fost ea de repudiată şi de ascunsă. Când un cărturar drept-credincios desemna unele secte sau doctrine ca fiind „maniheene", nici prin gând nu-i trecea să evoce complexele edificii sistematico-teologice ale lui Mani. El nu îşi dorea decât să trimită cu gândul la dualism, în cea mai banală formă a sa. Când venea însă vorba de mesalieni, lucrurile căpătau deja o precizie mult mai mare.

---

[47] Pentru această problematică delicată vezi articolul lui Stiglmayr din *Zeitschrift für Katholische Theologie*, XLIX, pp. 244–260, precum şi pe cel al lui Amann sub titlul de „Messaliens" în Vacant, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, X, col. 792–795.

III

PAVLICIENII

I

Când apele Potopului s-au retras, Domnul a aşezat arca lui Noe pe înălţimile Araratului, iar Armenia, cea aleasă a fi leagănul omenirii, a rămas pentru multe secole centrul lumii vechi. Din munţii ei, râuri îşi croiau drum în Persia la est, în Asia Mică la vest, în deşertul sirian şi câmpia Mesopotamiei la sud. De-a lungul lor se propagau şi ideile lumii vechi, fie ele persane, aramaice sau greceşti. În târgurile Armeniei, astfel de idei erau de bună seamă disputate, după cum şi conducătorii Persiei şi ai Imperiului Roman îşi disputau ajutorul şi alianţa principilor locali. În văile mai izolate dintre munţi, unde lorzi feudali domneau peste ţărănimea simplă, astfel de idei fermentau nederanjate pentru a ieşi înnoit la iveală odată cu masele alungate în lumea largă de îngustimea devenită neîncăpătoare a depresiunilor.

Nu a fost nevoie de mult timp pentru ca religia creştină să ajungă pe podişurile Armeniei. Sfinţii a căror activitate a dus la creştinarea ţării, Grigorie Luminătorul şi prinţesa mucenică Rhipsima, au trăit la sfârşitul secolului al III-lea. Grigorie se născuse la Aştişat, în sudul Armeniei, şi a luat probabil contact cu

credința creștină prin profesorii săi antiohieni, adică printr-o școală destul de confuză în ceea ce privește hristologia și încă nepregătită să accepte necondiționat doctrina logoteică a Alexandriei. Departe însă de Grigorie gândul de a fonda o Biserică proprie, schismatică[1]. Marea sa familie, cu puterea și bogăția ei, la care se adăuga și prestigiul Sfântului Grigorie, s-a folosit de influența ce-i stătea la dispoziție pentru a răspândi doctrina drept-credincioasă. Iar discipolii săi din veacul următor, catolicosul Nerses, precum și Mesrob, cel ce a inventat alfabetul armean, au colaborat cu Sfântul Vasile și cu școala dreptei credințe din Cezareea. Centrul Bisericii Armene a fost mutat mai la nord, în valea lui Araxes, dincolo de Ararat, departe de Siria, laboratorul primejdios al multor erezii.

O grea misiune apăsa pe umerii sfinților dreptei credințe, căci erezia nu a întârziat a-și face simțită prezența. Adopționismul, crezul lui Pavel din Samosata, activa în zonă paralel cu dreapta credință, indiferent dacă Sfântul Grigorie ar fi avut sau nu aplecări adopționiste. Archelaus, episcopul de Karkhar, un mare adopționist a cărui doctrină ne este transmisă în urma disputei pe care acesta o poartă cu tezele lui Mani, a fost întâistătător al scaunului Pers-Armeniei[2], fenomen deloc izolat. Existența gnosticilor armeni este atestată în câteva locuri. Conform lui Moise din Chorene, Bardesan ereziarhul, aflat în vizită la Ani, a avut o *disputatio* cu marcioniții, undeva pe Eufratul superior.[3] Episcopul armean Esnik îi menționează și el pe aceiași marcioniți armeni.[4] Arhonticii, o sectă gnostică înrudită cu Adepții Mamei și fondată

---

[1] Conybeare (*Key of Truth*, pp. CX-CXII) caută să dovedească faptul că Grigorie a fost adopționist. Evidența surselor însă este insuficientă pentru susținerea teoriei. Primul citat din Sfântul Grigorie, pe care el îl invocă („Așa cum Fiul lui Dumnezeu a devenit Fiu al Omului"), ar fi mai potrivit cu teza sa dacă ar fi fost formulat invers, după cum înduioșător remarcă chiar Conybeare.

[2] În localizarea Karkharului urmez argumentului lui Conybeare (*Key of Truth*, pp. CI-CIII).

[3] Moses Chorensis, II, 66, ed. Le Vaillant de Florival, vol. I, pp. 306–308.

[4] Vezi Harnack, *Beiträge zur Geschichte der markionitischen Kirchen*, p. 92.

de Petru de Capharbarucha în secolul al IV-lea, s-a răspândit cu repeziciune în toată Armenia Minor, acolo unde Eutihie de Satala le-a adaptat doctrinele la gustul societății mondene, fapt ce a dus pentru o vreme la atragerea unui mare număr dintre elitele armene. Deși originari din Palestina, arhonticii erau profund antiiudaici. Diavolul, creatorul Răului pe pământ, nu era altul decât fiul lui Savaot, Dumnezeul iudeilor, sălășluind în al Șaptelea Cer. Pentru a ajunge la Maica Luminii din Cerul al Optulea, atât Botezul Bisericii, cât și Savaot trebuiau evitați.[5] Ca să trecem mai departe, și Mani își găsise adepții săi printre armeni, cărora le scrie și o epistolă[6]; iar în secolul al VI-lea aflăm încă de traduceri de cărți maniheene[7].

Cel mai mult însă propovăduitorii dreptei credințe au fost puși la încercare de mesalieni și de o entitate mult mai misterioasă, numită borboriți.

În anul 447 are loc unul dintre cele mai importante sinoade ale Bisericii Armene, la Șahapivan, organizat anume pentru abordarea problemei mesaliene. În al nouăsprezecelea canon al sinodului se stipula ca fiecare preot, diacon sau monah prins că ar fi trecut la mesalianism[8] sau ar fi cochetat cu el să fie dezbrăcat de rasă, în timp ce pe frunte urma să fie stigmatizat cu semnul unei vulpi. Păcătosul era obligat să se retragă în izolare până când se va pocăi de apostazia sa. Copiii, prea mici pentru a realiza oroarea faptei lor, erau despărțiți de părinți și închinați lui Dumnezeu. Canonul următor dovedește cât era de familiară problema mesaliană autorităților eclesiastice. Preoții ce omiteau raportarea către

---

[5] Epiphanius, *Adversus Haereses*, I, 3, XI, ed. Oehler, vol. I, pp. 534–548. Fericitul Augustin reproduce în mare parte relatarea sa în *De Haeresibus*.

[6] Eznik de Kolb (ed. Venice), pp. 116–117.

[7] Samuel de Ani, *ad ann.* 588; Kirakos (scriitor din secolul al XIII-lea), *Opera Armenice* (ed. Venice) menționează cărți nestoriene și maniheene ca fiind traduse de-a valma în armeană pe la 588.

[8] Termenul armean folosit în acest context este tradus în dicționare (de exemplu Aucher sau Miskgian) drept „immunditia" sau „mizerie", dar se referă în mod clar la mesalianism. Vezi Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer*, pp. 41 și urm.

episcopii lor a cazurilor eretice din parohie erau supuși aceleiași penitențe și erau caterisiți. La fel, eparhul ce nu lua atitudine atunci când era înștiințat de martori credibili de activități eretice în jurisdicția sa își pierdea scaunul. Autoritățile laice care ar fi încercat să protejeze eretici de mânia Bisericii erau excomunicate până când se hotărau să îi predea. Dacă un membru al familiei vreunui potentat laic era dovedit ca eretic, capul familiei acestuia era izolat de orice contact social până nu îl preda Bisericii spre corecție pe schismatic. Iar dacă el însuși era în culpă, era obligat să se pocăiască de fapta sa pentru a fi reprimit în corpul social. Astfel de regulamente au fost pe alocuri modificate, în acord cu rangul diferitelor autorități laice avizate. Alt canon[9] interzicea oamenilor Bisericii să-și ia slujitori mesalieni.[10]

Astfel de prevederi precaute denotă faptul că mesalienii erau văzuți ca o amenințare directă pentru Biserica Armeană. Și nu avem niciun motiv a ne îndoi de buna informare a clerului armean cu privire la secta pe care o combătea. Este vorba de mesalieni, din acea sectă viguroasă ale cărei scrieri – conform relatării episcopilor pamfilieni – îi șocaseră pe Sfinții Părinți adunați în sinod la Efes cu câțiva ani înainte (431).[11]

Dificultățile cauzate de borboriți au fost și mai mari. Cam în aceeași vreme, patriarhul Atticus al Constantinopolului îi scrie catolicosului armean Șahak pentru a-l îmboldi în numele basileului Teodosie al II-lea să ia odată atitudine față de secta borboriților[12], ceea ce se și întâmplă. Șahak nu iartă și, neînduplecat, trece direct la aplicarea pedepsei cu moartea.[13]

---

[9] Anume al paisprezecelea.

[10] Citez din Ter-Mkrttschian, care transcrie și traduce direct din manuscrisul armean (Peterman 34) al Bibliotecii Regale din Berlin (Ter-Mkrttschian, *op. cit.*, pp. 42–45).

[11] Vezi *supra*. Conybeare susține că așa-numiții mesalieni erau, de fapt, precursorii pavlicienilor și adopțianiștilor (*Key of Truth*, pp. CVII și CVIII). Însă nu este deloc convingător.

[12] Moses Chorensis, pp. 154–156.

[13] *Ibid.*, *loc. cit.*

Unii au presupus că aceşti borboriţi nu ar fi decât mesalieni sub un nume fals.[14] „Borboriţi" înseamnă „înglodaţi, înnoroiaţi"[15] şi poate va fi fost folosit ca termen general de dezaprobare la adresa tuturor ereticilor recalcitranţi. Dar cei mai informaţi ereziologi, Epifanie sau Teodoret, îi tratează ca pe un curent gnostic de sine stătător. Din păcate, niciunul nu ne oferă detalii suplimentare despre ei. Epifanie îi denumeşte borboriţi deoarece, spune el, erau mizerabili ca noroiul. Mai spune că mai sunt numiţi şi codieni, de la siriacul *codda* – „taler", „farfurie" – pentru că, fiind atât de nesuferiţi, trebuiau să mănânce mereu separat, dintr-o singură farfurie. Epifanie continuă şi ne spune că secta era cunoscută în Egipt sub numele de „stratioţi" sau „fibioniţi", iar unii le mai spuneau „zaheeni" sau „barbeliţi".[16] Nici Teodoret nu ne este de prea mare ajutor când relatează că borboriţii ar fi o denumire generică pentru sectele stratioţilor, naasenilor şi femioniţilor, denumire acordată pentru că riturile lor întrec în urâciune orice imaginaţie.[17]

Astfel de nume indică fără doar şi poate un organism gnostic. Barbeliţii nu sunt nimic altceva decât închinătorii lui Barbelo, Marea Mamă a gnosticilor din veacurile din urmă. *Fibionit* şi *femionit* pot reprezenta forme corupte ale coptului *ebionit*, denumirea dată unei comunităţi gnostice. Celelalte denumiri sunt mai mult ca sigur diverse trepte din interiorul sectei. Termenul „borborit" trebuie să fi fost uzitat de sectanţii înşişi pentru a desemna clasa cea mai de jos, a neiniţiaţilor Hylici. Codienii, cei care mănâncă separat, absolviseră o parte din treptele iniţierii; se prea poate ca numele lor să facă referire la faptul că ei se numărau printre cei care gustaseră din fructul învăţăturii. Mitraiştii, copiaţi uneori de gnostici, îşi numeau al treilea nivel de adepţi „soldaţi";

---

[14] Ter-Mkrttschian înclină şi el spre această echivalenţă (pp. 39–42).

[15] Din gr. βόρβορος (= noroi, glod).

[16] Epiphanius, *Adversus Haereses*, I, 2, XXVI, ed. Oehler, vol. I, p. 174.

[17] Theodoretus, *Haereticarum Fabularum Compendium*, I, 13, MPG 83, col. 364.

de aici și termenul de „stratioți". Zaheenii reprezentau un grad înalt de inițiere, care - precum Zaheu - se urcaseră în Pomul [Vieții (n. tr.)] pentru a-l contempla pe Domnul.[18]

Perioada de înflorire a borboriților a fost veacul al V-lea. Aëtius arianul a fost combătut de un borborit[19]; iar alți borboriți sunt menționați în Codul lui Teodosie al II-lea printre ereticii ale căror adunări stau sub semnul ilegalității.[20] De aceea este destul de improbabil ca Moise din Chorene să se fi folosit de numele lor pentru a descrie o sectă arhicunoscută și non-gnostică precum cea a mesalienilor. Intenția lui va fi fost să-i subsumeze prin acest denominativ și pe ceilalți gnostici închinători ai Marii Mame, pe arhontici. Din cuvintele lui reiese fără urmă de îndoială că în Armenia secolului al V-lea avem de-a face cu puternice influențe gnostice, bine individualizate.

Așadar, printre primii creștini ai Armeniei pot fi identificate o sumedenie de focare eretice aflate în conflict cu toată lumea: cu Biserica drept-credincioasă, între ele ș.a. Armenia medievală reprezintă un teren cât se poate de propice pentru secte. Biserica devenise o afacere ereditară. Catolicosatul și episcopiile se transmiteau de la unchi la nepot. Interesele dinastice predominau în mintea majorității ierarhilor față de rațiunile spirituale. Nobilimea feudală făcea tot ce îi stătea în putință pentru a-și asigura favoarea Bisericii. De aceea, țăranul amărât va fi descoperit cu dezamăgire că ajutorul oamenilor Bisericii în fața opresiunii stăpânilor laici se lasă așteptat; în coliba lui, va fi tânjit după o Biserică mai puțin trufașă și sclipitoare, dar mai apropiată, mai pregătită să-i asculte doleanțele și să ofere un răspuns întrebărilor ce-l chinuiau. Sectele eretice erau din acest punct de vedere mult mai atractive pentru un însemnat segment social.

---

[18] Vezi Bareille și a sa discuție despre *Borboriți* în *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. II. Conybeare caută să dovedească adopționismul ebioniților (*Key of Truth*, p. XCII).

[19] Philostorgius, *Epitome Historiarum*, III, 15, MPG 65, col. 501-505.

[20] *Codex Theodosianus*, XVI, v, 65.

Din păcate, bezna veacurilor ce vor urma îl împiedică pe cercetătorul actual să spună care dintre aceste mișcări a persistat și care a dispărut. După cel de-al patrulea Sinod Ecumenic de la Calcedon (451), Biserica Armeană s-a cufundat în monofizitismul eretic, datorat în special mândriei rănite și unui patriotism îngust, mai puțin unor adânci rațiuni teologice. De aici înainte autorii greci drept-credincioși vor fi atât de acaparați de această problemă majoră, încât nu au mai dat atenție cine știe căror heterodoxii armene irelevante. Nici istoricii armeni nu ne ajută mai mult. Doar Lazăr din Pharb, scriind prin anul 480, ne dă ceva detalii privitoare la erezii; și acestea, destul de subiective și nefolositoare, pentru că el însuși este suspect de înclinări eretice. „Erezia ținuturilor noastre armene", spune el, „nu poartă numele vreunui propovăduitor, nici nu este articulată în scris. Adepții ei sunt ignoranți, atât în rudimentara lor credință, cât și în învățăturile lor. De felul lor sunt înceți și neajutorați." După câteva considerații abuzive, concluzionează că în cazul lor se aplică cel mai bine proverbul „Pentru mireasa porcului, o găleată de zoaie"[21].

Dacă e să dăm crezare relatării lui Lazăr, în Armenia acelor vremuri avem de-a face cu o singură erezie, răspândită în rândul poporului analfabet, fără maniere, needucat, care se pare că ar fi respins și Botezul Bisericii. Această descriere corespunde însă oricărei erezii, cu excepția poate a unor curente gnostice mult prea sofisticate și subtile.[22] Se prea poate ca tot ce a vrut Lazăr să nu fi fost decât înfierarea ignoranței creștinilor armeni din clasele inferioare, ce amalgamau în credința lor și o considerabilă doză de practici păgâne.

---

[21] Lazăr din Pharb, *Scrisoare către Vahan Mamikonian*, ed. Emin (în armeană).

[22] Acest pasaj este folosit de Conybeare (*Key of Truth*, p. CVIII) cu privire la pavlicieni. Dar întreaga sa argumentație se bazează pe ipoteza că „Cheia Adevărului" ar fi un străvechi catehism pavlician. De aceea este cam ciudat să se sprijine pe un izvor care afirmă răspicat că avem de-a face cu o sectă lipsită de literatură scrisă, ceea ce, evident, la paulicieni nu e cazul.

II

În secolul al VIII-lea întâlnim brusc o erezie cu nume nou, care atrage atenția tuturor drept-credincioșilor. Între timp întreaga situație a creștinătății orientale se schimbase. Micile secte și congregații ce dădeau culoare Răsăritului nu mai erau. Expansiunea arabă – ea însăși în mare măsură rezultat al schismei monofizite – a simplificat și mai mult lucrurile. În Imperiul Arab, Biserica sinoadelor ecumenice s-a menținut dârză; slăbită, e drept, dar conștientă de calitatea ei de Biserică a preacredincioșilor basilei, mai-marii creștinătății. Dintre comunitățile eretice, numai cele mai bogate aveau o șansă de supraviețuire: copții din Egipt, iacobiții și nestorienii sirieni. Până și în ținuturile predominant creștine, înaintarea arabă nu a rămas fără repercusiuni pe plan religios. Mulți au realizat că Biserica nu mai corespunde nevoilor credincioșilor și trebuie reformată. Gustul pentru purism, atât de la modă în acea epocă, care a înlesnit proliferarea rapidă a islamului, s-a reflectat și în politica Bisericii creștine. Drept-credincioșii aflați sub stăpânire arabă ignoră conștient tendințele puriste, realizând că rolul lor este, dimpotrivă, păstrarea bogăției ritualului, cu sfinții și icoanele sale. Puriștii înclină astfel, inevitabil, spre islam. Numai în Asia Mică și Armenia bunii creștini au ales să își simplifice credința, în loc s-o abandoneze definitiv.

Această dorință de simplitate a dus la o revitalizare a fenomenului eretic. În Imperiu, ea a luat forma mișcării iconoclaste, ce a pus pentru o vreme mâna până și pe frâiele politice ale statului. În Armenia situația nu se prezintă la fel de dramatic, dar fenomenul este totuși cât se poate de îndărătnic și persistent.

În anul 717[23], catolicos al Armeniei devine Ioan de Otzun (în Tascir). În anul 719 are loc un sinod la Dovin. Pe ordinea de zi se află mai multe probleme de administrație și disciplină bisericească. Canonul treizeci și doi însă stipulează:

---

[23] Aceasta este datarea lui Laurent (*L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, p. 250, n. 3). Conybeare (*Key of Truth*, p. 152) dă ca dată anul 718.

„Nimeni nu are voie să se arate în locurile acelei prea ticăloase secte de oameni nerușinați pe nume pavlicieni, nici să adere la ei, nici să vorbească cu ei, nici să aibă de-a face cu ei. Oricine trebuie să îi evite în orice mod cu putință, să îi afurisească și să-i acopere cu ura sa. Căci odrasle ale Satanei sunt, hrană a focului celui din veac, căzuți de la dragostea voii Lui, Făcătorului a toate. Iar dacă cineva se va însoți cu ei și prietenie va lega cu aceștia, va fi pedepsit și cu grele osânde canonit, până se va pocăi și va fi reconfirmat în dreapta credință. Dacă însă va fi dovedit că nu-i la prima abatere, să fie excomunicat și smuls ca un cancer din trupul Bisericii lui Hristos, după cum se spune: «rădăcina amărăciunii odrăslește și se întinde și mulți se vor pierde prin ea».“[24]

În scrisoarea sinodală, Ioan făcuse, aparent, referire la erezie, dar fragmentul nu s-a păstrat.[25] Îngrijorarea lui era însă atât de mare, încât la scurtă vreme a publicat un tratat despre ereziile în discuție.

Un tratat în fond destul de puțin informativ... Ioan considera erezia ca fiind o ramură extremistă a iconoclasmului, deplângând evoluția adepților ei de la „respingerea imaginilor până la o respingere a Crucii și ură de Hristos, până la ateism și venerarea diavolului“. Atacul lor asupra Crucii îl rodea cel mai tare, Ioan arătându-se indignat „că ne numesc pe noi idolatri din pricina venerării pe care o dăm simbolului Crucii Domnului“. Dar în afară de toate acestea, el știa prea puțin despre eretici. În condamnarea iconoclasmului se folosește de argumente tipic iconodule; îi acuză că se solidarizează cu închinătorii soarelui și cu păgânii, le reproșează culturi satanice și că amestecă sânge de copii în darurile euharistice. Apoi declară despre ei cum că și-ar expune morții pe acoperișurile caselor, că invocă soarele

---

[24] Ioan de Otzun, *Opera*, Veneția, pp. 1 și urm. [La sfârșitul citatului, o parafrază din Epistola către Evrei 12, 15 (n. tr.).]

[25] Capitolul XII era intitulat „Pași de întreprins contra celor ce interzic venerarea Crucii și folosirea uleiului numit Mir“. *Ibid.*, p. 4.

și demonii eterului; în cele din urmă, că jură apucând încheietura unui întâi-născut de parte bărbătească și rostesc: „Jur pe fiul unul născut“[26].

Evident că Ioan nu a înțeles câtuși de puțin învățătura pavlicienilor de care tot vorbește. Expunerea morților pe acoperișuri era o datină zoroastriană, nepracticată – din câte știm – de niciuna dintre sectele creștine. Bizarele jurăminte și Euharistia întinată nu sunt, după cum se pare, decât diversiuni livrești ale unor practici care astăzi nu mai pot fi identificate. Satanismul era de asemenea o acuzație ce putea fi făcută oricând, oricărui gnostic. Ioan se dovedește a fi însă mai avizat în ceea ce privește istoria pavlicienilor.

Pavlicienii au avut de suportat, după cum ne relatează el, persecuția catolicosului Nerses și au fost de aceea nevoiți să se ascundă. Li s-au alăturat și iconoclaștii din Aghovania, Albania Caucazului, prigoniți de același catolicos. Printre altele, căutaseră ajutor și la necredincioși (adică la musulmani). Ioan povestește că aceștia erau convinși că au ajuns la cunoștința cine știe cărui mare și nou adevăr, în vreme ce, de fapt, totul era răsuflat și anacronic. Centrul lor ar fi fost de această dată la Djirga, la confluența râurilor.[27]

Catolicosul Nerses menționat aici este, pe cât se pare, Nerses al III-lea, care a păstorit între 641 și 661.[28] Este de presupus că Ioan, care nu dă detalii, se referă la ultimul Nerses. Nerses al III-lea era un așa-numit „calcedonian“, avocat al reunirii cu Biserica grecilor. În această calitate, i-ar fi de înțeles și virulența față de ereziile locale. De la Moise de Kaghankatuk aflăm că în Biserica Albaniei exista la acea vreme un curent anticlerical purist, de factură iconoclastă; ne referim la perioada din vremea unui anume călugăr Mairogometsi, din jurul anului 640.[29] Djirga sau Djrkay este imposibil de localizat cu certitudine. Probabil se afla undeva lângă Bitlis, în ținutul Djrkan, la sud-vest de lacul Van, după cum

---

[26] Ioan de Otzun, *op. cit.*: *Contra Paulicianos*, *ibid.*, pp. 78–106.

[27] Ioan de Otzun, citat de Conybeare, *Key of Truth*, Appendix IV, p. 154.

[28] Datarea lui Laurent, *L'Arménie*, p. 392.

[29] Moise de Kaghankatuk, *Istoria aghovanilor* (în armeană), pp. 211–214.

consideră unii[30], dar și ipoteza că s-ar fi aflat undeva mai la nord este nu mai puțin ademenitoare.

Pentru etimologia termenului de *pavlician*, Ioan nu oferă nicio teorie. Acceptă fără ezitare denumirea, căci se pare că era foarte uzitată în acea vreme, fiind de la sine înțeleasă. Dar, după el, niciun alt autor armean nu va mai pomeni de pavlicieni, cel puțin nu sub acest nume.

Pentru informații mai ample, trebuie să ne aplecăm asupra izvoarelor grecești. În veacul al IX-lea, problema pavliciană dădea serios de furcă autorităților bizantine, ceea ce a dus și la apariția a numeroase relatări și dări de seamă în ceea ce-i privește, căci cunoașterea lor înlesnea și combaterea mai efectivă a acestei secte. Specialiștii în paleografie au depus un considerabil efort pentru a stabili relațiile dintre aceste izvoare sau pentru identificarea surselor care le-au stat la bază. Se pare însă că ele derivau dintr-o descriere a pavlicienilor cu valoare de autoritate în domeniu, scrisă pe la jumătatea secolului al IX-lea și astăzi parțial pierdută. Autorul își lua după cum se pare informațiile de la pavlicienii înșiși, pe care i-a vizitat în calitate de negociator.[31]

Conform acestui autor, pavlicienii își trag numele de la un oarecare Pavel din Samosata, care împreună cu fratele său Ioan erau fiii unei maniheene pe nume Callinice. La început au propovăduit tezele maniheiste în Samosata. În timpul domniei lui Constantin, strănepotul lui Heraclius, adică împăratul Constans al II-lea, un armean din Mananali, de asemenea Constantin, a cunoscut un fost prizonier din Siria, Diaconul. Acesta l-a luat cu el la Samosata și l-a inițiat în tainele ereziei, pe care a purtat-o înapoi în patria sa, la Mananali. Din Mananali va hălădui însoțit de ucenici în direcția Cibossei, lângă Coloneea, unde a aflat mai multă liniște pentru tânăra-i comunitate. Va rămâne aici pentru următorii douăzeci și șapte de ani, până în

---

[30] Conybeare, *Key of Truth*, p. LIX. El sugerează de fapt ca alternativă Djrbashkh, în apropierea localității Bayezid.

[31] Pentru discuția detaliată a acestei probleme vezi Anexa I. În cele ce urmează, îmi sprijin analiza asupra pavlicienilor pe relatarea lui Petrus Siculus.

momentul în care autoritățile bizantine vor porni o anchetă. Un oficial imperial plenipotențiar, Simion, a fost desemnat să facă ceva în privința acestor eretici, după cum va considera de cuviință. Simion le-a ordonat prin urmare să îl ucidă pe capul lor spiritual, dar bineînțeles că nu s-a găsit nimeni să ducă la capăt această decizie, până când un oarecare Iustus, chiar fiul adoptiv al lui Constantin, s-a hotărât să fie noul David care să-l culce la pământ pe infamul gigant al ereziei. Episodul avea să fie însă o piatră prea dură de încercare pentru ortodoxia lui Simion, căci, impresionat de fervoarea pavlicienilor, el se convertește și îi ia locul liderului ucis.

Simion i-a condus pe pavlicieni timp de trei ani, după care a murit în timpul unei persecuții ordonate de Iustinian al II-lea. Succesorul lui a fost un oarecare Gegnesius, fiu al unui armean, Pavel, care a reușit să își securizeze pentru mai mulți ani poziția privilegiată. Centrul pavlicienilor a devenit sub Gegnesius un sat pe nume Episparis, însă a revenit după o perioadă la Mananali. Gegnesius a condus vreme de trei decenii; în timpul păstoririi sale el a avut și o *disputatio* cu patriarhul Constantinopolului.

A fost urmat în funcție de fiul său, Zaharia, pe vremea căruia are loc o schismă în rândul sectei. Cea mai mare parte a pavlicienilor a aderat la facțiunea unui copil din flori, Iosif, pe care Zaharia a vrut să-l ucidă, fapt ce l-a constrâns pe Iosif să se refugieze la arabi. Iosif a câștigat în cele din urmă lupta cu Zaharia, după cum se pare. S-a mutat de la Episparis, din cauza prigoanei la care îl expusese prințul Crichoraches, convins adept al dreptei credințe. Iosif părăsește această lume la Chortacopeum, presupus undeva lângă Antiohia Pisidiei. La moartea sa – a cărei dată nu ne este cunoscută nici măcar cu aproximație –, lider al ereticilor ajunge Baanes, fiu natural al unor ucenici ai predecesorului. Baanes a fost pus la scurtă vreme în umbră de personalitatea unui alt mare ereziarh, Serghie, odrasla lui Dryinus din Annia. Serghie fusese convertit la pavlicianism de către o prietenă apropiată. Odată membru al sectei, s-a implicat cu toată energia în destinul ei. Sub călăuzirea sa, erezia pavliciană își atinge perioada de maximă înflorire. Epistolele scrise de el debordează de carismă

misionară. „De la Răsărit la Apus și de la Miazănoapte la Miazăzi m-am zbătut, propovăduind Evanghelia lui Hristos, luând lumea la picior."[32]

Serghie a păstorit Biserica Pavliciană tot circa treizeci de ani, din vremea domniei împărătesei Irina până sub Teofil. Este cunoscută și o scindare între facțiunea lui și cea a rivalului Baanes, ceea ce a slăbit mult comunitatea, deși numărul baanioților nu era foarte însemnat. Împărații Mihail I Rangabe și Leon al V-lea Armeanul au ordonat persecuții împotriva sectei. Dar oficialii delegați de ei, mitropolitul Toma al Cezareei și prefectul Paracondakes, au fost omorâți de eretici, primul de o facțiune cunoscută drept kynochoriți, celălalt de către astați. În orice caz, Serghie a considerat că e mai precaut să se refugieze sub pavăza sarazină. Emirul din Melitene, sub patronajul căruia s-a adăpostit, le-a dăruit lui și discipolilor veniți cu el satele Argaoun și Amara, în apropierea Melitenei. De acolo ereticii au inițiat numeroase raiduri în Imperiul Bizantin.[33]

În anul 835[34] își va pierde viața și Serghie sub securea unui anume Tzanion din Nicopole, în vreme ce era la tăiat de lemne în munții din vecinătatea Argaounului. După moartea sa, discipolii s-au hotărât a renunța la alegerea unui lider, toți fiind de acum egali. Democrația și-au început-o cu căsăpirea adepților lui Baanes, până când unul din ucenicii lui Serghie, Teodot, i-a convins să înceteze masacrul. Următorii ani și i-au petrecut într-o

---

[32] Citat de Petrus Siculus, p. 1293.

[33] *Theophanes Continuatus* (ediția Bonn), pp. 165–166, menționează Amara într-o succintă relatare despre pavlicieni. Petrus Siculus vorbește de Argaoun.

[34] Această dată (anul 6343 de la Facerea Lumii) este oferită de Fotie (p. 80). Petrus Siculus (p. 1301) oferă ca dată anul 6303 de la Facerea Lumii. În ambele texte, numele sunt scrise în întregime. Datarea lui Fotie este după câte se pare o corectare a celeilalte. Serghie mai este menționat și de Matei din Edessa (c. 1075), care aruncă anatema asupra lui „Tihie și, sub numele lui armean, Sarkis". Traducerea lui Dulaurier este incorectă (vezi p. 139): „Eutihie și Sarkis, cel cu nume armean". Conybeare, *Key of Truth* (p. LXVIII) redă varianta corectă. Tihie mai este întâlnit la Petrus Siculus și sub numele de Eutihie.

anarhie lipsită de griji, făcând incursiuni în scop de jaf în Imperiu și luând robi pe care-i vindeau necredincioșilor.

Existența acestei formațiuni statale pavliciene pe Eufrat a jucat pentru o vreme un rol considerabil în politica bizantină. Înainte să descriem evoluția dogmatică și natura doctrinară a pavlicianismului, trebuie evaluată importanța istorică a complexului de care vorbim.

Realitatea istorică a Callinicei și a fiilor ei, precum și etimologia denumirii de „pavlician" vor trebui discutate ulterior, când ne vom apleca asupra doctrinei lor. Relatarea lui Constantin și cele ale succesorilor săi ne oferă un fundament informațional destul de ferm. Căci ea corespunde în mare măsură datelor oferite de Ioan de Otzun sau de alte surse. Cronologia pavlicienilor ascunde însă și o lacună: Constantin a propovăduit pe vremea împăratului Constans al II-lea. De-a lungul activității sale s-a mutat de la Mananali la Cibossa. Constans al II-lea a domnit din 641 până în 668, iar guvernarea sa coincide cu păstorirea catolicosului Nerses al III-lea în Armenia (641–661). Ioan de Otzun relatează că Nerses i-a persecutat pe eretici, obligându-i să se ascundă sau să se refugieze la necredincioși. Acesta ar fi de altfel și motivul trecerii lui Constantin de la Mananali, un ținut pe Eufratul superior, la vest de Erzerum (iar nu în vecinătatea Samosatei, după cum informează eronat Fotie[35]), la Cibossa, lângă Coloneea[36], în interiorul granițelor Imperiului, dar într-un district din ce în ce mai expus incursiunilor arabe după campania armeană a lui Constans. Constantin a condus destinele pavlicienilor vreme de

---

[35] Aici prefer localizarea orășelului Mananali oferită de Conybeare, ca ținut pe brațul răsăritean al Eufratului, lângă actualele saline de la Kuminji-Ali; aceasta în detrimentul lui Fotie, pe care îl adoptă și Grégoire, care vorbea de un ținut în apropierea Samosatei. Nu numai că o localizare a ținutului Mananali mai adânc în nord-vest ar face povestea emigrării lui Constantin mai plauzibilă, dar atâta vreme cât vorbim de același Mananali de care pomenește și Aristaces de Lastivert – și de ce ne-am îndoi?! –, învecinarea cu Samosata devine aproape imposibilă. Vezi Conybeare, *Key of Truth*, pp. LXIX, LXXIII, 136–139; Grégoire, *Les Sources de l'Histoire des Pauliciens*, passim.

[36] Coloneea în Armenia Minor, iar nu Coloneea-Archelais.

douăzeci și șapte de ani, iar Simion numai trei ani. Apoi ne regăsim deja sub domnia lui Iustinian al II-lea (685–695 și 705–711). Și acesta i-a oprimat pe pavlicieni, iar sub Gegnesius, cel care i-a condus vreme de trei decenii, aceștia au emigrat înapoi la Mananali. Astfel se explică și anxietatea lui Ioan de Otzun față de extinderea ereziei, precum și pașii întreprinși de el la Sinodul din 719 împotriva pavlicianismului. În acest caz, localitatea Djirga trebuie căutată în ținutul Mananali.

Regimul de treizeci de ani al lui Gegnesius pare a fi datat începând cu strămutarea populației pavliciene în Mananali pe timpul persecuției lui Iustinian al II-lea. Păstorirea lui Constantin nu putea începe înainte de 660, anul precedent căderii catolicosului Nerses al III-lea (661). Domnia lui, de douăzeci și șapte de ani, însumată cu cei trei ani ai regimului lui Simeon, ne aduce în preajma anului 690. Persecuția iustiniană va fi avut loc se pare între 690 și 695 – sinodul Trullan a încercat să restaureze ordinea Bisericii în Imperiu, basileul dând dovadă de o poftă nebună de sânge, ceea ce i-a provocat de altfel și căderea. Întrevederea lui Gegnesius cu patriarhul Constantinopolului a avut loc, după cum se relatează, pe vremea împăratului Leon al III-lea (717–742). Este tentant a vedea în ea un rezultat al mișcării iconoclaste, ca schimb de experiență cu autoritățile imperiale, atât de interesate de punctul de vedere al unei secte iconoclaste de notorietate. În acest caz, întrevederea celor doi, în forma unei *disputatio*, ar trebui datată undeva prin anul 727, anul Edictului Iconoclast. Ba chiar mai mult, cronicarul sugerează că această *disputatio* a avut loc chiar la începutul activității lui Gegnesius. Dar sunt și suficiente argumente în favoarea unei datări mai târzii a lui Gegnesius. Următorul moment de care avem cunoștință este ascensiunea la putere a lui Serghie. Suntem informați că domnia sa durează treizeci și patru de ani, din timpul împărătesei Irina (797–802) până în vremea împăratului Teofil (829–842), anul morții sale fiind 835. Ceea ce ne oferă o dată destul de precisă a începutului preeminenței sale politice, anume în anul 801. De la moartea lui Gegnesius până la ascensiunea lui Serghie sunt cunoscuți doar trei lideri religioși ai sectei: fiul lui Gegnesius, Zaharia,

detronat destul de timpuriu de Iosif, succedat la rându-i de Baanes, un contemporan de altfel de-al lui Serghie. Chiar dacă Iosif ar fi domnit îndelung, o perioadă mai mare, de cel mult cincizeci de ani pentru toţi cei trei ereziarhi la un loc, este imposibilă. Atâta vreme cât cronicarul nu o fi uitat să vorbească şi de alţi lideri în afara acestora – relatarea lui competentă contrazice totuşi o astfel de supoziţie –, atunci anul morţii lui Gegnesius ar fi cel mai târziu în 750. Iar o eventuală omisiune ar fi cea a unuia dintre predecesorii, iar nu dintre urmaşii săi. Poate părintele lui Gegnesius, Pavel Armeanul, despre care nu ştim decât că a asigurat accederea la conducere a fiului său, poate el să fi fost o vreme lider al comunităţii. Fapt plauzibil de altfel, căci altminteri ar fi greu de imaginat cum ar fi putut Pavel Armeanul să-l impună în fruntea sectei pe Gegnesius, fără a fi el însuşi într-o poziţie de maximă autoritate. Mutarea la Mananali ar fi avut loc prin urmare sub conducerea sa, iar nu a lui Gegnesius. Însă, din cine ştie ce cauză, cronicarul grec îl consideră neinteresant, posibil că nu l-a mai putut identifica sub numele nou luat atunci când s-a recreştinat.

Oricine le-ar fi fost conducătorul, se pare că pe la mijlocul secolului al IX-lea pavlicienii prosperau, nefiind hărţuiţi de niciun persecutor. Ba chiar vor fi fost simpatizaţi de basileii iconoclaşti. Dacă ar fi să dăm crezare inamicilor săi, Constantin al V-lea avea unele opinii de natură pavliciană. Nu e improbabil ca el să şi le fi asumat în compania unor învăţaţi pavlicieni, poate chiar a lui Gegnesius însuşi, atunci când acesta a avut întrevederea cu patriarhul, de care vorbeam anterior[37]. Centrul administrativ al pavlicienilor s-a aflat totuşi în permanentă mişcare. Constantin a întemeiat Biserica din Cibossa, Gegnesius pe cea din Mananali. Iosif a transferat-o apoi într-o localitate neidentificată. Mai erau şi comunităţile de mai târziu, fondate de Serghie la Mopsuestia, Argaoun, la Kynopole (aşa-numita facţiune a kynochoriţilor). În plus, pavlicienii se extind chiar şi în provinciile europene. Constantin al V-lea a transmutat cateva comunităţi pavliciene

[37] Vezi Anexa II.

în Tracia, pe de o parte pentru a-i proteja granița, dar și pentru a contrabalansa preponderența iconodulilor de aici.[38]

Perioada de înflorire a pavlicienilor ia sfârșit odată cu triumful închinătorilor la icoane. O nouă eră de persecuții începe. Irina, în ciuda pietății ei exacerbate, se pare că nu prea și-a făcut datoria în ceea ce-i privește pe eretici. Nichifor a fost chiar bănuit de a-i favoriza în taină.[39] Mihail Rangabe și Leon al V-lea i-au împins pe pavlicieni, printr-o oprimare sângeroasă, a căuta protecție și liniște în ținuturile sarazinilor. Cronicarii greci enumeră plini de mândrie împlinirile în combaterea ereziei ale împăraților atottemători de Dumnezeu.[40] Aceste acțiuni nu au fost însă purtate peste tot cu același zel. Căci îi regăsim pe pavlicieni ca aliați ai rebelului Toma în lupta sa împotriva lui Mihail al II-lea[41]; ba mai mult, sub conducerea lui Serghie și a urmașului său, Carbeas, ei edifică o formațiune statală autonomă, sub suzeranitate arabă, pe Eufratul superior. Ca să nu mai vorbim de nenumărații pavlicieni care încă se mai aflau în Imperiu.

Istoria lor ulterioară este dezvăluită de mai multe cronici.[42] Împăratul Teofil, deși iconoclast, s-a mulțumit să-și canalizeze această atitudine împotriva partidei monahale din capitala Imperiului. Nu simpatiza nicidecum cu puritanii rebeli de la frontiera răsăriteană. Raidurile pavlicienilor în provinciile bizantine l-au obligat să ia atitudine. Ultimii ani ai guvernării sale sunt caracterizați de o prigonire acerbă a ereticilor, basileul murind însă înainte de a fi dus la capăt eradicarea lor.

Gloria împlinirii acestui deziderat a fost preluată de văduva sa, basilisa regentă Teodora. Îmbărbătată de proaspăta victorie în

---

[38] Theophanes, *Chronographia*, ed. de Boor, vol. I, p. 429.

[39] *Ibidem*, p. 488

[40] *Ibidem*, p. 495.

[41] Theophanes Continuatus, p. 55, îi numește manihei.

[42] Pe lângă sursele cu greutate prezentate în Anexa I, un raport cuprinzător oferă Theophanes Continuatus (pp. 165–167, 176–177, 266–276), la care se adaugă alte cronici secolul al X-lea. Kedrenos își bazează propria relatare pe același Continuatus.

restabilirea cultului icoanelor, ea a nădăjduit neabătut la un succes similar în ceea ce privește convertirea pavlicienilor la dreapta credință. Aceștia însă au rămas reci la pașnicele-i încercări de persuasiune. De aceea, ofițerii trimiși de regentă în teritoriu, Leon Argyros, Andronicus Ducas și Sudales, au găsit în cele din urmă că sabia este un argument mult mai convingător. Cu o duritate ieșită din comun, s-au abătut asupra lăcașurilor eretice, provocând pieirea a o sută de mii de victime, după estimările cronicarilor.[43]

Rezultatele nu au fost însă pe măsura așteptărilor. Pavlicianismul a fost, într-adevăr, extirpat din trupul Imperiului. Centrul ereziei se afla însă de ceva vreme în teritoriile musulmane. Ereticii, refugiindu-se din fața prigoanei autorităților drept-credincioase, nu au făcut decât a spori garnizoanele orașelor Argaoun și Amara. Și chiar soldați pavlicieni ai armatei imperiale s-au revoltat și au dezertat la frații lor de dincolo de graniță. De exemplu, căpitanul gărzii personale a strategului themei Anatoliei. Acest ofițer, Carbeas, cu o promițătoare carieră înainte, era fiul unui pavlician tras în țeapă pe timpul persecuției. Oripilat de destinul crunt al părintelui său, a fugit peste graniță însoțit de cinci mii de alți eretici, alăturându-se comunității din Argaoun. În astfel de momente de criză, pavlicienii aveau nevoie de un conducător, iar abilitățile lui Carbeas l-au recomandat de minune pentru această funcție. Una din primele sale măsuri a fost să-i mute pe pavlicienii din Argaoun și Amara la Tephrike, tot pe Eufrat, dar ceva mai sus. Noile coordonate erau mai prielnice din punct de vedere strategic în vederea incursiunilor în Imperiu și în Armenia, pe care avea de gând să le întreprindă. La fel, situarea era propice și pentru prozelitism. Un ultim argument l-a constituit dorința sa de autonomie.

---

[43] Nu putem ști exact câtă credibilitate se cuvine acestei informații izvorâte mai degrabă din piețenia cronicarilor. Vogt (*Basile Ier*, pp. 10–11) împarte această cifră la zece, reducție la rându-i arbitrară. Ter-Mkrttschian pune cu totul la îndoială această persecuție (*Die Paulikianer*, p. 118). Îndoială de altfel greu de explicat, poate numai datorită încrederii în oameni, care îl caracteriza. [Nu-i putea crede pe persecutori capabili de o așa barbarie (n. tr.).]

În noul teritoriu, pavlicienii erau destul de departe de sfera de control a emirului din Melitene, ceea ce oferea formațiunii statale a ereticilor o stabilitate cum încă nu mai cunoscuse.

Raidurile pavlicienilor s-au îndesit prin urmare, lovind până și orașe aflate pe malul Mării Negre. Carbeas obișnuia să colaboreze cu sarazinii din Melitene și Tars, conlucrare atât de strânsă, încât acuzele că ar fi trecut cu totul la islam nu au întârziat să apară. Guvernul imperial a luat contramăsuri. În anul 856, Petronas, frate al regentei, a fost trimis pentru a pune capăt invaziei lui Carbeas și a aliaților săi, sarazinii din Melitene. Se pare însă că fără prea mult succes. Doi ani mai târziu, în 858, noul împărat Mihail al III-lea a pornit el însuși în fruntea unei oști prin teritoriile transfrontaliere, de-a dreapta basileului regăsindu-se credinciosul său ministru, Bardas. Pavlicienii s-au întovărășit, evident, din nou cu sarazinii, iar într-o duminică dimineața, în timp ce Sfânta Liturghie era oficiată în tabăra bizantină din fața zidurilor Samosatei, alianța necredincioșilor a căzut asupra apărătorilor dreptei credințe. Conform surselor grecești ostile lui Mihail al III-lea, împăratul și Bardas abia au reușit să scape cu viață, în vreme ce nu mai puțin de o sută de ofițeri de rang înalt au fost capturați. Dar de vreme ce niciun izvor arab nu pomenește această izbândă, este foarte probabil ca ea nici măcar să nu fi existat. Însă la un moment dat Carbeas a pus însă cu adevărat mâna pe niște prizonieri importanți. Căci aflăm că șeful pavlicienilor s-a împotrivit răscumpărării oferite pentru un anume Seon, înalt demnitar, păstrându-l în temniță, pentru că acesta refuzase să admită că a fost vreodată încercat de plăcerile trupului.[44]

Anul 860 îl găsește pe Carbeas invadând din nou Imperiul alături de prietenii arabi. Împreună, răzbat din nou până la țărmul pontic, de unde sunt respinși cu dificultate de mai sus pomenitul

---

[44] Genesius, ediția Bonn, p. 91, este sursa ce ne oferă această informație. Niciun autor arab nu menționează însă victoria musulmanilor, deși Ibn Tabari pomenește expediția. Aventura lui Seon se regăsește la Vasiliev, *Bizanțul și arabii* (în rusă), I, p. 195.

Petronas, aflat iar la comanda trupelor imperiale.[45] Renumele ereticului ajunsese atât de mare, încât – conform surselor arabe – într-una din bisericile grecilor i-a fost amplasată o statuie, alături de cele ale altor lideri sarazini, sub a căror teroare îşi duceau existenţa.[46]

Carbeas şi-a pierdut viaţa într-o luptă cu trupele imperiale în anul 863.[47] Dar pavlicienii au parte de un lider la fel de hărăzit şi în urmaşul său, nepot de altminteri, Ioan Hrisohir (sau Hrisoheris)[48]. Acesta provenea dintr-o bună familie grecească şi – precum Carbeas – fusese ofiţer în armata imperială, *spatharius*. Legăturile sale familiale s-ar putea spune că l-au predispus la erezie, căderea lui stârnind îngrijorare chiar patriarhului Fotie însuşi. De trei ori i-a scris vlădica, prima dată pentru a-l întări în dreapta credinţă, a doua oară pentru a-l preveni că lumea începe să-şi facă gânduri în privinţa ortodoxiei sale – cu îndemnul de a clarifica lucrurile – şi în cele din urmă, pentru a-l înfiera ca apostat şi ingrat.[49] Nevoinţele patriarhului rămân însă sterile. Hrisohir trece deschis la erezie, refugiindu-se la Tephrike, la unchiul său, unde se bucură de un călduros bun venit din partea

---

[45] *Theophanes Continuatus*, pp. 179–183. Ibn Tabari, în Vasiliev, *op. cit.*, I, p. 195.

[46] Masoudi, *Prairies d'Or*, VIII, p. 74. Un exemplu clar de superstiţie στοιχεῖον. Bizantinii erau convinşi că orice om are un obiect lipsit de viaţă, o statuie, o coloană, de care îi este legat destinul. Dacă acest obiect era avariat sau distrus, şi omul respectiv era lovit de identice suferinţe. Ţarul Simeon al Bulgariei s-a sfârşit în urma unui astfel de στοιχεῖον: este vorba de un pilastru aflat în Constantinopol al cărui capitel a fost „decapitat" (*Theophanes Continuatus*, pp. 411–412).

[47] Masoudi, *loc. cit.*, VIII, p. 74.

[48] Gr. „Χρυσόχειρ". În gr. „Χρυσόχερις" înseamnă „Mână-de-Aur" (n. tr.).

[49] Photius, *Epistolae*, nr. 9, către Ioan Hrisoheris Spatharius; nr. 19, către Ioan Spatharius; nr. 26, către Ioan Spatharius (MPG 102, pp. 933, 941, 945). Sathas, *Les Exploits de Digénis Akritas*, pp. LXXXIV-LXXXV, încearcă să argumenteze că toate scrisorile lui Fotie cu adresanţi pe nume Ioan sunt menite unuia şi aceluiaşi, anume ereziarhului Ioan Hrisohir. Cele trei însă pe care le-am citat sunt fără urmă de îndoială adresate lui Hrisohir.

lui Carbeas, care îi dă de soață pe una dintre fiicele sale și îl desemnează drept urmaș.[50]

Hrisohir a fost un demn succesor al socrului său. În anul 867 (sau 868), atunci când guvernarea imperială era dezorganizată de proaspăta lovitură de stat a lui Vasile I, conducătorul pavlicienilor a declanșat o expediție de-a lungul și de-a latul Asiei Mici, până la Nicomidia, pe tot țărmul Mării Marmara, ajungând în cele din urmă la Efes, unde a făcut din biserica Sf. Ioan grajd pentru caii cavaleriei sale.[51] În 869, noul împărat purcede la negocieri cu Hrisohir, pentru a-și asigura liniștea în teritoriile asiatice, căci voia să se concentreze asupra politicii italiene. Trimite așadar o misiune la Tephrike pentru a-i răscumpăra pe captivii bizantini, precum și daruri constând în podoabe de aur sau straie de mătase, toate însoțite de argumentul că toți creștinii ar trebui să fie prieteni și uniți între ei. Trimisul imperial, Petru Sicilianul, adună numeroase și utile informații în timpul sejurului său printre pavlicieni, însă nu are sorți de izbândă pe plan diplomatic. La întoarcere, este purtătorul alarmantei vești că pavlicienii păstrează încă o strânsă legătură cu ceilalți pavlicieni, strămutați în urmă cu un veac de Constantin al V-lea în Tracia. Totodată aduce și mesajul semeț al conducătorului pavlician: „Dacă împăratul chiar își dorește pacea, să renunțe la partea de Răsărit a Imperiului și să domnească numai în Apus", scrie Hrisohir, ironizând în acest mod ambițiile italiene ale lui Vasile I Macedoneanul. „Iar dacă refuză, robii lui Dumnezeu îl vor răsturna de pe tron."[52]

Împăratul se vede nevoit să treacă la acțiune. În 870 pornește cu armată împotriva orașului Tephrike. Trupele sale devastează

---

[50] Pentru cariera lui Hrisohir, vezi *Theophanes Continuatus*. Sathas, *op. cit.*, p. XXII, îl identifică cu Chrysocherpes din poemul lui Diogene Akritas, un refugiat grec căsătorit cu fiica emirului din Melitene, Ambron (un personaj istoric, aliatul lui Carbeas). Identificarea pare puțin probabilă ținând cont de ceea ce știm deja despre el. Însă Chrysocherpes, dacă a existat cu adevărat, ar fi putut fi unul dintre tovarășii lui Hrisohir sau ai lui Carbeas.

[51] Genesius, p. 121.

[52] Vezi Anexa I.

o serie de localități pavliciene (Avara, Spathe și Coptus), dar sunt lovite de catastrofă înainte de a ajunge în fața Tephrikei. Oastea i-a fost în totalitate decimată, basileul datorându-și viața unui țăran armean, Teofilact, supranumit Nesuferitul, care își începe în urma acestei fapte o carieră de invidiat, ce-l va purta pe fiul său, Roman Lecapenul, până pe tronul basileilor. Hrisohir, pe de altă parte, exulta. În anul următor, oștile sale jefuiesc Imperiul până la Ancira. Vasile se închina disperat zi de zi la Arhanghelul Mihail și la Sfântul Ilie Prorocul să-l țină să vadă cu ochii lui moartea lui Hrisohir, dorindu-și a-i străpunge el însuși cu trei săgeți țeasta acestui dușman fără Dumnezeu. Până atunci însă, trimite o nouă armie spre Răsărit, pe care nu o mai conduce el însuși, ci o dă în seama ginerelui său, domesticul școlilor, Cristofor[53].

Cristofor iese la rampă în 872, cu ocazia raidurilor pavliciene din Asia Mică. Coloana pe care o conducea era organizată după cele mai înalte reguli de strategie bizantină. A dat ordin ca generalii themelor carsiană și armeană să ia urma jefuitorilor doar când aceștia se aflau pe drumul de întoarcere, îngreunați de pradă, instrucțiunile vizând în mod expres urmărirea lor, nu la distanță, ci cât se poate de strâns. Cu trupe de elită, Cristofor i-a așteptat pe dușmani pe ruta pe care știa că se vor întoarce. Din fericire totul decurge conform planului. La Bathyrrhyax, la poalele muntelui Zogoloenus, pavlicienii s-au trezit prinși între oastea lui Cristofor și trupele themelor. Au fost măcelăriți. Cu miile și-au pierdut viața, iar Hrisohir a fugit cuprins de panică. Cu el se mai aflau câțiva tovarăși, unii servitori, printre care și Poulades, un grec făcut prizonier în anul 870, care își câștigase simpatia ereziarhului prin bufonerii. Poulades s-a apropiat în timpul fugii de Hrisohir și s-a năpustit asupra lui.

[53] Această funcție îl desemna pe comandantul-șef al armatelor imperiale. [Trebuie menționat că originalul englez folosește „Domestic of the Schools", ceea ce nu are nimic în comun cu școlile ca instituții de învățământ, ci se trage din latinescul „schola" care mai înseamnă pe lângă „școală" și „ceată", „grup", „corporație", „adunare". În regatul merovingian sau carolingian, sub numele de „schola palatii" sau „schola palatina" era cunoscută de exemplu garda de corp a suveranului. În această concepție militaristă este folosită și de Runciman (n. tr.).]

Cu toată opoziția lui Diaconitzes, un prieten al lui Hrisohir, lui Poulades i s-au alăturat și alții. Hrisohir cade și ucigașii îi iau capul, pe care îl trimit în tabăra imperială și de acolo, mai departe, în capitala Constantinopol. Basileul, după ce pune în scenă un triumf, care mai degrabă i s-ar fi cuvenit ginerelui Cristofor, înfige ceremonial trei săgeți în țeasta inamicului său de moarte.

Rezistența pavlicienilor se năruiește odată cu moartea lui Hrisohir. Armata imperială, sosind la Tephrike, găsește orașul părăsit. O garnizoană bizantină ocupă localitatea, care este așadar anexată Imperiului. Și astfel ia sfârșit gloria Tephrikei[54].

După ce le frânge puterea politică, se pare că Vasile I nu este interesat să-i mai persecute și religios pe pavlicieni. Ba chiar pe mulți i-a înrolat în regimentele sale. Pe loialul Diaconitzes, de exemplu, îl regăsim câțiva ani mai târziu luptând cu bravură în slujba Imperiului în Peninsula Italică[55]. Iar alte comunități pavliciene își continuă existența la granița răsăriteană a Bizanțului. La circa un veac de la evenimentele amintite, în provinciile anexate cu acest prilej se găseau atât de mulți eretici, încât patriarhul Toma de Antiohia emite sfatul că n-ar fi rău ca ei să fie strămutați de lângă teritoriile sarazine, amintindu-și de loialitatea lor îndoielnică. Împăratul Ioan Tzimiskes dă curs acestei precauții. În preajma anului 975 a mutat în Tracia cât de mulți pavlicieni a putut, în preajma fortăreței de la Philippopolis, pe care nu de mult o recucerise de la bulgari. Basileul se gândea ca astfel să se folosească de bine-cunoscuta lor vitejie la apărarea granițelor europene ale Imperiului.[56]

Pavlicienii vor rămâne în aceste regiuni pentru multe secole. În schimb, pentru sprijinul oferit de ei împotriva barbarilor de la frontieră, le-a fost permisă libera exercitare a religiei și au fost închiși ochii la tirania exercitată de eretici asupra drept-credincioșilor din teritoriile încredințate lor. Dar drept-credincioșii autocratori

---

[54] *Theophanes Continuatus*, pp. 271–276; Genesius, pp. 120 și urm.

[55] *Theophanes Continuatus*, p. 313.

[56] Cedrenus, vol. II, p. 382; Zonaras, ed. Bonn, vol. III, pp. 521–522; Anna Comnena, XIV, VIII (trad. Dawes, p. 385).

din Constantinopol nu au încetat a nădăjdui la reconvertirea lor. Alexios I Comnenul (1081–1118) se pare chiar că a întreprins câte ceva în această direcție, căci pe bună dreptate începuse să fie sâcâit de prezența lor. În anul 1081, 2 500 de pavlicieni pun mâna pe arme împotriva normanzilor din Epir, dar înainte ca războiul să ia sfârșit dezertează și se întorc la casele lor. Alexios, după ce îi biruise pe dușmani de unul singur, poruncește pe drumul triumfal de întoarcere ca toți căpitanii pavlicienilor să vină să-l întâlnească în localitatea Mosynopolis și, sub pretextul de a-i trece în registre, i-a făcut să-și predea armele și caii, după care i-a aruncat în temniță, în timp ce milițiile imperiale au fost însărcinate să-i aresteze pe toți ereticii non-beligeranți din Philippopolis. Pe parcursul prizonieratului le-au fost trimiși preoți ortodocși învățați, cu scopul de a-i reconverti. Împăratul, teolog plin de fervoare, se amestecă el însuși în aceste discuții dogmatice. Câțiva pavlicieni chiar trec la dreapta credință. Dar Alexios, ocupat cu altele, a decis să amâne chestiunea pavliciană. Conducătorii lor au fost exilați în Insulele Principilor[57], numai unora dintre ei fiindu-le permisă întoarcerea în patrie.[58] Alexios își va relua însă planurile cu prilejul prezenței sale în Philippopolis pentru organizarea campaniei anticumane. De această dată eforturile i-au fost răsplătite. Ereticii s-au convertit cu miile pe zi, dac-ar fi să dăm crezare fiicei basileului, Ana, care a estimat la zece mii sufletele salvate în total. Pe acești convertiți împăratul i-a colonizat pe malul celălalt al râului, în fața orașului Philippopolis, împroprietărindu-i pe ei și pe urmașii lor, fie ei bărbați sau femei, în veacul veacului. Cu liderii pavlicieni Culeon, Cusinus și Pholus a intrat chiar el într-o dispută teologică, punându-i să-l însoțească înapoi la Constantinopol. Răspunsurile lor nu au fost mai prejos, sărindu-și unul altuia în ajutor cu noi argumente. Totuși, în cele din urmă, Culeon, cel mai pregătit dintre ei, după cum relatează Ana Comnena, s-a convertit la dreapta credință.

---

[57] „Πριγκήπωννήσοι", astăzi insulele Adalar în Turcia, grup insular aflat în fața Istanbulului în Marea Marmara (n. tr.).

[58] Anna Comnena, IV, IV, V, III (trad. Dawes, pp. 103–104, 120).

Cusinus şi Pholus s-au încăpăţânat pe mai departe în erezia lor, ceea ce le-a adus întemniţarea – în condiţii de confort ce-i drept –, dar izolaţi total până la moarte.[59]

Astfel de strădanii preacucernice au avut în cele din urmă efectul scontat, numărul pavlicienilor din Tracia reducându-se simţitor. O micuţă comunitate şi-a continuat însă existenţa. În drumul lor spre Răsărit, cruciaţii au dat peste ei, undeva în împrejurimile Pelagoniei.[60] Pavlicienii din Philippopolis vor încerca în anul 1205 să predea cetatea ţarului bulgar Ioniţă, iar ca represalii, cartierele lor au fost date pradă focului de cavalerul franc Renier de Trit.[61] Iar la câteva secole după aceea, prin 1717, atunci când Lady Mary Wortley Montagu a făcut popas la Philippopolis în drum spre Constantinopol, consemna: „La Philippopolis am găsit o sectă creştină ce se autointitulează a paulinilor. Mi-au arătat un vechi lăcaş de cult unde, afirmau ei, ar fi predicat chiar Sfântul Pavel, de altfel sfântul lor favorit, după cum sfântul preferat al Romei este Sfântul Petru. De aceea secta respectivă nu pregetă a-l considera pe Sfântul Pavel ca fiind primul dintre apostoli."[62] Prin urmare, pavlicienii îşi uitaseră doctrinele originare. Pe parcursul veacului al XVII-lea au fost convertiţi încetul cu încetul de misionarii iezuiţi sub coordonarea episcopilor catolici Pietro Salinate şi Ilya Marinov.[63] Îi regăsim şi în ziua de astăzi, una dintre cele mai mici şi mai curioase dintre Bisericile uniate.

Istoria pavlicienilor rămaşi în Asia este cu mult mai obscură. Cruciaţii au dat peste unele Castra Publicanorum, ocupate de armeni în proximitatea Antiohiei pe la 1097, iar în 1099 o fortăreaţă similară pe nume Arche, lângă Tripoli. Trupe pavliciene

---

[59] Anna Comnena, XIV, VIII-IX (trad. Dawes, pp. 383–389).

[60] *Anonymi Gesta Francorum*, ed. Lees, cap. 4, p. 8.

[61] Villehardouin, *La Conquête de Constantinople* (ed. Faral), vol. II, p. 210.

[62] Lady Mary Wortley Montagu, scrisoare datată la Adrianopol pe 1 aprilie 1717.

[63] Vezi Dujčev, *Il Cattolicesimo in Bulgaria nel sec. XVII.* Salinate a decedat în 1623, iar succesorul său, Marinov, în 1641.

sunt amintite ca luptând alături de necredincioşi contra Crucii.[64] Denumirea de „publicani", care de atunci se regăseşte mereu în literatura apuseană, a ajuns în mai puţin de un secol un sinonim pentru orice erezie dualistă, pe de o parte, datorită imaginarei derivări din „pavlicieni", pe de altă parte, având o aură preconceputâ datorată asocierilor ei cu Noul Testament. Această formă dezvăluie că apusenii au aflat de existenţa pavlicienilor pe cale orală, când se aflau în Răsărit. Ei nu făceau asocierea cu numele de Pavel, ci mai degrabă scriau „telonarii", de la termenul grec pentru „colectori de taxe".

Alţi pavlicieni se vor fi alăturat sectei thonracilor, ce s-a menţinut risipită pe podişurile Armeniei până la sfârşitul secolului al XIX-lea.[65]

III

Istoria pavlicienilor este plină de date indubitabile. Doctrina lor a fost însă în mare măsură dependentă de conjuncturi. Niciuna din cărţile lor de căpătâi nu a supravieţuit, dacă într-adevăr vor fi avut vreunele afară de Biblia lor. Nici despre aceasta nu ştim ce apocrife cuprindea. Singurul raport substanţial asupra sistemului lor de credinţe a fost făcut de autorităţile bizantine, care la rându-le se sprijineau pe informaţiile strânse de ambasadorul lui Vasile I la Tephrike în 869. Fotie, care pretindea că ar fi fost prezent la discuţiile cu pavlicienii, redă acest raport de care vorbim şi îi oferă prin autoritatea teologică de care dispunea un spor de credibilitate. Nici nu prea sunt motive să ne îndoim de acurateţea sa, în ciuda ostilităţii faţişe pe care o afişează faţă de pavlicieni. Alte descrieri greceşti ale pavlicienilor, de pildă cea a lui Eftimie Zigabenul, reprezintă de fapt reeditări ale lui

[64] *Anonymi Gesta Francorum*, ed. Lees, cap. 8, 11, 20, 21, 24, pp. 19, 25, 43, 46–47, 81.

[65] Vezi Conybeare, *Key of Truth*, pp. XXIII şi urm.

Petru Sicilianul[66]. Singurul autor armean care s-a oprit mai mult asupra acestei secte a fost Ioan de Otzun. Dar în ciuda exactității istoriografice de care dă dovadă, după cum am văzut, acesta este oarecum neinformat în privința doctrinei pavliciene. În schimb ne aflăm în posesia a numeroase surse armene care descriu secta thonracilor, care după cum se pare aveau unele afinități pavliciene. Dacă vreodată s-ar demonstra că thonracii și pavlicienii sunt unul și același lucru, atunci numărul izvoarelor relevante pentru istoria sectei s-ar dubla instantaneu. Ar deveni astfel capital și acel manual extrem de vechi, cunoscut ca circulând printre thonraci, anume *Cheia Adevărului.* Mai avem pe lângă toate acestea și multe informații indirecte și ocazionale cu privire la denumirea în sine de „pavlician".

Termenul însuși ne ridică de altminteri considerabile probleme. Neîndoielnic, conceptul are la bază o legătură cu Pavel sau Paul. Însă adjectivul logic ce s-ar forma de la „Paul" ar fi „paulin" sau „paulian". Particula „ic" trădează o influență armeană. În Armenia „Paulikios" nu ar fi decât un diminutiv condescendent pentru „Paul", deci și pavlicienii trebuie să fi fost adepții vreunui disprețuit Paul sau, ei înșiși, disprețuiții adepți ai lui Paul.[67] Dar care Paul?! Legenda grecească afirma că pavlicienii își trag numele de la Paul sau Pavel și Ioan, fiii Callinicei, o manihee din Samosata. Fotie sugerează că „pavlician" ar reprezenta o alterare a lui „pavlioanian", adică un ucenic al lui Pavel și al lui Ioan în același timp.[68] Ceea ce pare destul de fantezist. Nu ar fi imposibil ca izvoarele grecești să fi preluat o sursă pavliciană. Callinice și odraslele ei au fost probabil figuri din tradiția pavliciană.

---

[66] Vezi Anexa I.

[67] Παυλικιανοί este forma grecească uzuală. Παυλινιάνοι este folosit pentru adepții lui Pavel de Samosata. Însă Paulicius trebuie să fie numele armean pentru „Paul", astfel de diminutive nefiind rare printre armeni, de exemplu „Tacticius", „Curticius", deși, ce e drept, numele celebrităților nu prea erau diminutivate. De aceea cel mai posibil este ca diminutivul să-i vizeze pe adepți, nu pe Paul însuși.

[68] Photius, MPG 102, col. 17.

Identificarea lui Pavel, fiul Callinicei din Samosata, cu episcopul ereziarh al Antiohiei, Pavel de Samosata, este ispititoare. Nu este imposibil ca mama ierarhului să fi fost această Callinice; deşi nu a fost cu siguranţă adepta lui Mani, care se născuse la câteva decenii după fiul ei, când izvoarele târzii menţionează „maniheismul" ei, se prea poate ca termenul să fie folosit ca sinonim pentru „dualism". Se mai poate ca această Callinice să fi aparţinut unei mişcări gnostice, poate chiar a marcioniţilor. Iar Pavel ar fi putut foarte bine să-l fi avut frate pe un oarecare Ioan. Identificarea de care vorbim a fost făcută de cărturarul arab din secolul al X-lea, Masoudi. „Pavlicienii (el-Beïlakani) sunt adepţi ai ereziei lui Pavel din Samosata, unul dintre primii patriarhi ai Antiohiei. Acesta a propovăduit doctrine moderate, aflate undeva între creştinism şi învăţăturile magilor, respectiv dualiştilor, căci stipulau în rânduielile lor venerarea şi adorarea tuturor luminariilor"[69]. Masoudi, deşi auzise de Pavel din Samosata, nu îi cunoaşte doctrina. Mai degrabă dezvoltă o teorie proprie sau are cunoştinţă dintr-o sursă greacă de Pavel, fiul Callinicei, ceea ce îl duce la false concluzii. Grigorie Magistrul, armean de origine, face aceeaşi confuzie atunci când vorbeşte de „pavlicienii otrăviţi de Pavel din Samosata"[70]. Este evident că înţelege greşit relatarea izvorului grecesc.

Căci şi argumentele împotriva identificării lui Pavel din Samosata cu Pavel, fiul Callinicei, sunt foarte puternice. Atâta vreme cât nu pornim cumva de la ipoteza că Biserica Pavliciană ar fi fost pur şi simplu o facţiune adopţianistă, iar că descrierile izvoarelor greceşti sunt eronate,[71] este dificil a susţine un paralelism între adepţii patriarhului antiohian şi pavlicienii din Tephrike. Grecii, care ştiau totul despre marele antiohian, cu siguranţă că nu l-au confundat pe acesta cu fiul Callinicei. Deşi ştiau adevărul, nu aveau interesul

---

[69] Masoudi, *Avertissement*, p. 208, in: *Prairies d'Or*, VIII, p. 80, repetă: „Am mai vorbit şi în alt loc despre doctrina şi dogmele Beïlaki, o sectă ce combină creştinismul cu învăţăturile magilor."

[70] Grigorie Magistrul, vezi *infra*.

[71] *Cf.* Conybeare, *Key of Truth, passim*.

de a suprima această eroare, căci adopţianismul era o erezie cu mult mai nocivă decât dualismul. Pe de altă parte, grecii afirmă explicit că pavlicienii l-au anatematizat pe Pavel di Samosata[72]. Nu este însă exclus ca înşişi grecii să fi ignorat esenţialul. În această ramură samosatină a familiei, Callinice era personajul central. Iar Ioan nu era mai puţin important decât Pavel. De ce să fi fost ales numele lui Pavel pentru a descrie secta înfiinţată de ei?! Răspunsul nu poate fi decât că mişcarea şi-a căpătat numele de la Apostolul Pavel. Însă investigatorul grec, auzind de această familie semilegendară pe care secta o preamărea ca fiind mentorii fondatorului Constantin şi mai aflând şi de numele de Pavel al unuia dintre fiii Callinicei, a fost convins în pripă că a găsit rezolvarea problemei.[73]

Fără îndoială că pavlicienii îi acordau Apostolului Pavel o deosebită reverenţă.[74] Cuvintele scrise de Lady Mary în anul 1717 puteau fi la fel de bine aplicate un mileniu mai devreme. Remarca doamnei cum că aceştia se refereau la ei înşişi ca fiind „paulieni" era un adevăr ştiut de secole. Însă oponenţii din Armenia, sătui de prevalarea acestor eretici de numele Sfântului Apostol Pavel, i-au numit cu diminutivul disprepuitor de bieţi „şcolărei" ai lui Pavel, paulicii sau pavlicienii. Ei înşişi, după cum suntem informaţi, se autodenumeau simplu „creştini", distanţându-se de credinţa romanilor. Ceea ce nu înseamnă defel că ar fi desconsiderat numele de „paulian", cu atât mai mult cu cât erau conservatori în credinţa lor, protestând la adresa inovaţiilor târzii[75]. Avem aşadar atitudinea logică a oricărei secte creştine, toate pretinzându-se a fi în posesia singurei credinţe autentic creştine.

---

[72] Petrus Siculus, Introducere, col. 1245.

[73] Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer*, pp. 64–65, citează o descriere armeană târzie şi lipsită de valoare despre pavlicieni, plină de detalii fantastice, de exemplu cum că grecii i-ar fi mânat prin Caucaz, reuşind să-i amestece şi pe turci – care n-au nimic de-a face cu toată povestea. Interesant este totuşi că această sursă atribuie originile sectei unei femei. Se prea poate aşadar ca o tradiţie vagă, subconştientă, despre Callinice să se fi perpetuat.

[74] Petrus Siculus, col. 1277.

[75] Vezi Conybeare, *Key of Truth*, p. XLIX.

O altă eroare frecventă este de a lua termenul de „maniheu" prea în serios. Cu mult înainte de veacul al IX-lea, grecii au adoptat acest epitet ca sinonim pentru „dualist" pentru a descrie orice persoană cu opinii apropiate lui Mani, nicidecum însă pentru denumirea exclusivă a adepților lui Mani. Ca și protestanții de astăzi care folosesc adjectivul „roman" pentru a descrie practici reprobabile în ochii lor, sperând a le discredita prin această aluzie la Triplul Tiran, fără însă ca indivizii care se dedau acestui fel de practici să fie neapărat și supuși ai Bisericii Catolice. La fel și bizantinii îi numeau pe marcioniți manihei, deși știau cât se poate de bine că Marcion murise înainte ca Mani să se nască. Izvoarele grecești sunt conștiente că pavlicienii îl anatemizaseră pe Mani[76], dar considerau că totuși secta este la fel de dualistă cum fusese cea a lui Mani.

Dragostea pavlicienilor pentru Sfântul Pavel era deosebită. Își sfințeau lăcașurile de cult numindu-le ca pe cele creștinate de apostolul însuși. Biserica din Cibossa a fost numită Macedonia, cea din Mananali numită Ahaia, cea înființată de Iosif și Zaharia a căpătat numele de Filipi, biserica din Argaoun, Colose, cea din Mopsuestia s-a numit Efes, iar cea din Kynopolis, Laodiceea[77].Conducătorii lor își asumau numele discipolilor paulini: Constantin a devenit Silvanus, Simeon, Tit (Petru Sicilianul era de părere că mai potrivit pentru el ar fi fost „Cerus", adică „balena"). Tot la fel, Gegnesius a devenit Timotei, Iosif Epafrodit, iar Sergiu a devenit Tihic.[78] Astfel de nume erau acordate probabil în cadrul unui ceremonial inițiatic. Carbeas și Hrisohir se pare că nu au fost niciodată rebotezați în rit pavlician. Se prea poate ca aceștia doi să se fi limitat numai la funcțiile lor militare, neaparținând ordinului Inițiaților.

---

[76] Petrus Siculus, Introducere, col. 1245. Remarca sa ulterioară (col. 1300) cum că religia pavlicienilor este identică celei a lui Mani trebuie înțeleasă tocmai în acest sens propagandistic de care vorbim.

[77] Aceste nume sunt enumerate de Siculus (col. 1297). Gheorghe Monahul schimbă între ele denumirile bisericilor din Argaoun și Kynopolis (ed. De Boor, pp. 720 și 721).

[78] Petrus Siculus, col. 1276 și urm. Zaharia și Baanes nu au primit nume din anturajul paulin. Ambii au fost însă oricum respinși de majoritatea pavlicienilor.

Oricum se pune întrebarea dacă Sfântul Pavel ar fi fost vreodată de acord cu învățăturile străine ale noilor săi discipoli. Conform autorităților grecești, doctrina pavlicienilor poate fi rezumată astfel[79]: înainte de toate, credeau în două principii, Ființa Cerească, Cei Trei Într-Unul, și în Creatorul Demiurg, care a făcut lumea materială și care va domni până la sfârșitul veacului. După care controlul va fi preluat de Ființa Cerească. În al doilea rând, nu o cinsteau pe Fecioara Maria. Hristos nu fusese născut din ea, ci și-a căpătat trupul în ceruri, după care a trecut prin Fecioară ca printr-un tub. După Naștere, Maria își pierde fecioria, zămislind și alți copii cu Iosif. În al treilea rând, nu participau la Sfânta Euharistie, care în ochii ereticilor reprezenta un ritual lipsit de noimă. În al patrulea rând, crucea nu avea valoare, căci Hristos nu a murit decât în aparență pe ea. În al cincilea rând, respingeau Vechiul Testament, limitându-se numai la Evanghelii, epistolele Sfântului Pavel și epistolele lui Iacob, Ioan și Iuda. Mai citeau și epistolele liderului lor Sergiu[80] privitoare la Sfântul Pavel. În al șaselea rând, bătrânii Bisericii și de fapt toată ierarhia eclesială erau respinse. De fapt, nici nu aveau biserici, ci mai degrabă case de rugăciune.[81] Din alte surse mai aflăm că și Botezul și Cununia se numărau printre Tainele pe care nu le recunoșteau, fapt ce le-a atras din partea drept-credincioșilor acuza unei imoralități indescriptibile. Ei înșiși declarau că Maica lui Dumnezeu, căreia îi datorăm venerare, nu este Maria, ci Ierusalimul Ceresc, iar Trupul și Sângele lui Hristos cu care trebuie să ne împărtășim sunt cuvintele Sale. La fel, Hristos Însuși a fost crucea mântuirii neamului omenesc. Iar singurul Botez valabil este doar cel cu numele, căci doar Hristos a spus „Eu sunt apa vieții"[82]. Izvoarele grecești

---

[79] După relatarea lui Petrus Siculus, col. 1256–1257, sau Gheorghe Monahul, ed. de Boor, pp. 721 și urm.

[80] În aceste epistole, Sergiu este desemnat ca fiind fondatorul sectei (Petrus Siculus, col. 1257).

[81] Desemnate prin gr. προσευχή.

[82] Acestea sunt argumentele lui Gegnesius în disputa lui cu patriarhul (Petrus Siculus, col. 1284).

nu sunt însă prea clare în ceea ce privește preoția pavliciană. Aflăm că nu aveau preoți, ci doar ministranți și notari[83], care nu se deosebesc de adepții de rând. Dar se pare că exista și o clasă a Inițiaților, așa cum indică redenumirea liderilor cu nume pauline. În același timp, Serghie a mers până a se declara ca fiind Paracletul[84], prin aceasta înțelegând probabil cea mai înaltă treaptă de inițiere. Dezgustul lor pentru biserici sfințite se extindea și asupra icoanelor sau moaștelor, fapt pentru care Teophanes i-a considerat un fel de rude ale iconoclaștilor bizantini.[85] Izvoarele mai remarcă în ceea ce-i privește pe pavlicieni conformismul lor de fațadă, informându-ne că acceptau Botezul preoților drept-credincioși cu destulă ușurință. Ceea ce îngreuna considerabil identificarea lor. Existau însă una sau două întrebări la care discipolilor pavlicieni le erau imposibile răspunsuri echivoce.[86]

Dacă îi considerăm pe thonraci ca fiind pavlicieni, sursele armene nu vor face decât să amplifice acest detaliu efemer. În prima jumătate a veacului al IX-lea, în zilele lui Sembat Bagratid (826–855) și ale catolicosului Ioan al V-lea (834–855), în districtul Thonrak, podișurile Ala Dagh în nordul lacului Van, trăia un oarecare Sembat, fondatorul unei secte care și-a căpătat numele de la teritoriul locuit: thonraci[87]. După cum se spune, Sembat ar fi preluat

---

[83] Gheorghe Monahul, ed. de Boor, p. 729.

[84] Petrus Siculus, col. 1292.

[85] Theophanes, ed. de Boor, vol. I, p. 496.

[86] Gheorghe Monahul, ed. de Boor, p. 723. Unele relatări afirmă că pavlicienii se foloseau de Botezul Bisericii oficiale și de cruce ca de un paravan, făcând apel la preoți drept-credincioși luați prizonieri.

[87] Grigorie Magistrul, epistolă către catolicosul sirienilor, ed. Kostanianz, pp. 148–164. Încercarea lui Conybeare de a-l identifica pe acest Sembat cu Sembat Bagratid este neconvingătoare, mai ales că nu prea este clar la care Sembat Bagratid se referă Conybeare. Nici identificarea făcută de Chamich cu pavlicianul Sergius nu este mai probabilă (*History of Armenia*, trad. Avdall, II, p. 105). Iar afirmația făcută în secolul al XIV-lea de Mekhitar de Airivanq *ad ann.* 821, „Sembat Ablasay. A fost primul dintre ereticii thonraci" (Mekhitar Airavanq, *History*, ed. Moscow, 1860, p. 54), este mult prea târzie pentru a avea vreo relevanță. Conybeare, *Key of Truth*, p. LXI, indică eronat anul 721.

doctrina unui medic persan pe nume Mdjusik. Sembat se considera creştin şi se poate să-şi fi aflat moartea ucis de un soldat arab indignat de afirmaţiile sale. Thonracii încă existau într-un număr considerabil la jumătatea secolului al XI-lea. Grigorie Magistrul, guvernatorul născut în Armenia al Vaspurakanului şi Taronului sub împăratul Constantin al IX-lea (1042–1055), era cu totul preocupat de exterminarea lor. Thonracii aveau la acel moment un lider orb pe nume Lazăr, care urma unei serii de conducători formate din Thodros, Ananias, Sargis, Chiril, Iosif şi Isus.[88] De-a lungul acestei perioade, nu de puţine ori thonracii au pus probleme serioase autorităţilor. Conform lui Grigorie Magistrul toţi cei treisprezece catolicoşi armeni care au păstorit din zilele lui Sembat până în vremea Magistrului au fost de fiecare dată nevoiţi să-i excomunice pe eretici.[89] Prin anul 987 remarcăm o stare de nelinişte, cum că mai multe feţe bisericeşti armene au tendinţe thonrace. Până şi cuviosul şi înduhovnicitul autor Grigorie din Narek a fost suspectat. Pentru a se disculpa, acesta scrie o epistolă către stareţul mănăstirii Kdjav (în ţinutul Mokh, la sud de lacul Van), pe bună dreptate suspectat la rându-i de erezie, în care denunţă învăţătura heterodoxă a sectei[90]. Un pic mai târziu, în anul 1005, episcopul Iacob de Harq (localizată între Erzerum şi Thonrak) trece făţiş la erezie, fapt pentru care a fost aruncat în temniţă. Reuşeşte să evadeze şi să se refugieze la Constantinopol, însă grecii nici nu vor să audă de el. De aceea se întoarce în împrejurimile Thonrakului, dar îşi atrage chiar şi ura thonracilor din cauza radicalismului său înfiorător. A murit singur,

---

[88] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 154, II, 28–29 (trad. în Conybeare, *Key of Truth*, pp. 144–145, în Ter-Mkrttschian, p. 142). În această epistolă Grigorie îl menţionează pe un anume ereziarh Esau, care mai era încă în viaţă sau – cel puţin – nu de mult decedat (ed. Kostanianz, p. 166, I. 18).

[89] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 154.

[90] Vezi scrisoarea lui Grigorie din Narek tradusă în Conybeare, *Key of Truth*, pp. 125–130. Originalul armean la Sarkisean, *Studiu asupra ereziei maniheo-pavliciene* (în armeană), pp. 107–117.

uitat de toți.[91] Thonracii se mențin chiar și în secolul al XII-lea, când monahul Pavel din Taron (†1123)[92] și catolicosul Nerses din Claj (1165–1173)[93] scriau împotriva lor. Iar catolicosul Isaac, convertit la ortodoxia bizantină, le dedică acestor sectari un capitol în a sa descriere a Bisericii Armene: deși nu li se adresează direct, pe nume, este totuși clar la cine se referă.[94]

Nu avem indicii cum că vreunul dintre acești autori i-ar fi identificat pe thonraci cu pavlicienii, poate doar într-o scrisoare a lui Grigorie Magistrul către catolicosul Siriei. După ce descrie erezia, el spune: „Iată-i pe pavlicieni, cei otrăviți de Pavel din Samosata"[95]. Este foarte posibil ca el să fi inversat cu bună știință numele pavlicienilor și thonracilor, căci se străduia să folosească termeni pe înțelesul prelatului sirian căruia i se adresa. Căci în ceea ce-l privește pe Grigorie însuși, ca unul dintre cei mai capabili demnitari ai Imperiului de Răsărit, nu se putea să nu fi fost cât se poate de bine informat cu privire la pavlicieni. De aceea a remarcat și similitudinile dintre învățătura lor și cea a thonracilor. În catolicosatul sirian existau fără dubii pavlicieni. De aceea, când Grigorie afirmă că erezia thonracilor nu-i nici mai mult, nici mai puțin decât pavlicianism, nu vrea decât ca înaltul prelat

---

[91] Aristaces din Lastivert, *History*, XXII, trad. în Conybeare, *Key of Truth*, pp. 131–136. Originalul armean ed. Tiflis, pp. 144–153.

[92] Pavel din Taron, *Letters*, Constantinople, pp. 259–165, trad. în Conybeare, *Key of Truth*, pp. 174–176.

[93] Nerses Clajensis, *Epistolae*, trad. lat. Cappelletti (Veneția, 1833), pp. 58 și urm.

[94] În greacă, editată în Combefisius, *Historia Hereticorum Monotheletorum*, pp. 317 *seq.* Capitolul 7 este tradus în Conybeare, *Key of Truth*, pp. 171–173.

[95] Textul armean al lui Grigorie Magistrul (ed. Kostanianz, p. 161, II, 4–5) s-ar traduce literal: „Iată-ți-i pe pavlicienii tăi" sau „aici sunt pavlicieni pentru tine, cei otrăviți de Pavel din Samosata...". Ter-Mkrttschian traduce (p. 148): „Siehe da die Paulikianer...", Conybeare (p. 148): „Here then you see the Paulicians...". Sufixul folosit în acest context este așa-zisul articol distinctiv al persoanei a doua. Poate fi folosit ca „acei, acele", opusul lui „acestora ai mei". Formularea „Iată-i pe pavlicieni" sau „Iată-ți-i pe pavlicieni..." redă sensul cuvântului destul de bine și se potrivește de altfel mai bine contextului epistolei și circumstanțelor în care a fost scrisă.

să înțeleagă exact unde bate și să nu aibă surprize din partea thonracilor care erau pe cale să-i ceară azil. Dacă sectele thonracilor și pavlicienilor erau prezentate ca fiind drept unul și același lucru, lumea avea mai multe repere să înțeleagă cu cine are de-a face.

Un argument în plus îl constituie faptul că, deși istoria thonracilor din vremea fondatorului Sembat până în secolul al XI-lea ne este cunoscută, nici numele liderilor lor, nici localitățile ocupate de ei nu coincid cu cele ale pavlicienilor contemporani lor. Armeanul Aristaces din Lastivert, e drept, îl menționează pe un oarecare prinț Vrver de Shiri care locuia în Mananali, care ar fi trăit în preajma anului 1000 și s-ar fi convertit la învățături eretice pe care le propaga ulterior cu mare ardoare. În curând apar primele probleme cu autoritățile bisericești și are un proces cu episcopul local în fața guvernatorului bizantin al provinciei. În curând a și fost demascat, fapt ce i-ar fi adus negreșit dizgrațierea, dacă nu ar fi avut inspirația să treacă la Biserica drept-credincioasă a grecilor. Chiar și așa, a sfârșit în mizerie, murind de lepră. Nimeni nu ne informează însă cu privire la secta căreia i-a aparținut. Dacă luăm în considerare învățăturile pe care le propovăduia, s-ar putea prea bine să fi fost mai degrabă membru al sectei aflate în declin a pavlicienilor din Mananali, iar nu thonrac.[96]

Grigorie Magistrul avea de bună seamă dreptate atunci când remarca potrivirile dintre învățăturile thonracilor și pavlicienilor. Deși thonracii îl anatemizaseră pe Mani, ei credeau, asemenea lui, în două principii. După ei, diavolul era creatorul lumii.[97] La fel, nu o cinsteau pe Fecioara Maria[98], nu aveau Sfinte Taine[99],

---

[96] Aristaces din Lastivert, *History*, XXIII, ed. Armeană, pp. 154–165. Doctrina lui Vrver refuza, după cum aflăm, Botezul, Sfânta Liturghie, Sfânta Cruce și postul. Conybeare, *op. cit.*, p. 136, face o greșeală în numerotarea capitolului, „XIII" în loc de „XXIII".

[97] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 161, II, 14–16. Thonracii apar la Magistru în permanență însoțiți de epitetul „manihei".

[98] *Ibid.*, p. 157, II, 18–19.

[99] *Ibid.*, p. 157, II, 8 și urm.; Grigorie din Narek (Conybeare, p. 127).

nu respectau Sfânta Cruce – acest ultim punct fiind remarcat în toate descrierile ce ni s-au transmis despre ei[100] – şi nu credeau în preoţia harică, transmisă prin succesiune apostolică.[101] Atitudinea lor faţă de Sfânta Scriptură este destul de nebuloasă – ni se relatează că „îl iubeau pe Sfântul Pavel şi îl detestau pe Sfântul Petru" sau că „Moise nu l-a întâlnit pe Dumnezeu, ci pe Satana".[102] Ceea ce implică nici mai mult, nici mai puţin decât respingerea Vechiului Testament şi epistolele petrine, asemenea pavlicienilor. Şi iarăşi, similar pavlicienilor, thonracii nu aveau biserici, icoane şi moaşte. Având în vedere înclinaţia lor de a interpreta totul în manieră simbolică, nu le era foarte greu să afirme cu nonşalanţă că ei se conformează de fapt Bisericii drept-credincioase.[103] La fel, nici mătăniile şi îngenuncherile, sabatul sau cristelniţa nu erau bine văzute în mediile thonrace.[104] Nici liderii, nici lăcaşurile lor de rugăciune nu căpătau nume pauline, din *Faptele Apostolilor*, după moda pavliciană. Pe de cealaltă parte, aveau o clasă a Iniţiaţilor sau „Desăvârşiţilor", a căror conduită era privită de Grigorie Magistrul ca foarte asemănătoare amarului nihilism epicureic.[105] Acestor Desăvârşiţi le revenea funcţia învestirii de noi preoţi în cadrul sectei.[106] Nu este exclus ca toţi Desărvârşiţii, cu siguranţă însă liderul sectei, să se fi considerat a fi Hristoşi (precum pavlicianul Serghie afirmase că ar fi Paracletul însuşi). Sembat se autodeclarase Hristos şi se lăsa adorat de discipoli, orgoliu ce i-a

---

[100] Grigorie Magistrul, *loc. cit.*; Grigorie de Narek (Conybeare, p. 127); Nerses Clajensis, *Epistola*, I (trad. Conybeare, p. 155); Pavel de Taron, p. 260 (Conybeare, p. 175).

[101] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 154, II, pp. 5 şi urm.; Grigorie de Narek apud Sarkisean, *op. cit.*, pp. 108 şi urm.

[102] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 161, II, pp. 12–14.

[103] *Ibid.*, pp. 156 şi urm.

[104] Grigorie de Narek apud Sarkisean, *op. cit.*, pp. 109 şi urm.

[105] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 158, I. 33 până la p. 159, I. 2.

[106] După cum ne relatează Grigorie din Narek (apud Sakisean, *op. cit.* p. 110); Aristaces din Lastivert (în armeană, p. 149). Iacob din Hareq îşi alegea singur preoţii, *cf.* Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 154.

adus prăbuşirea, căci persecutorii nu au ezitat să-l ucidă, afirmând că va învia de bună seamă, atâta vreme cât se crede Hristos.[107] Grigorie Magistrul dezvăluie încă alte două trepte în cadrul sectei, catehumenii şi aderenţii simpli.[108] Acuzaţia de magie ce a fost adusă sectei era de fapt un laitmotiv cu care orice erezie se vedea confruntată; de aceea nu are cine ştie ce însemnătate. Se prea poate totuşi să fi existat vreun rit special de botez spiritual pentru cei ce intrau în clasa Desăvârşiţilor, oficiat noaptea, cu aură de ocultism - ritual care în cazul thonracilor era amânat până pe patul de moarte.[109]

Thonracii mai puteau fi întâlniţi chiar şi în secolul al XIX-lea, când printre ei circula în copie manuscrisă, produsă în 1782, o carte de învăţătură pe nume *Cheia Adevărului*[110]. Limba lucrării este însă cu mult mai veche. Cărturari competenţi au identificat-o ca fiind armeana primelor secole creştine, oferind secolul al IX-lea ca dată limită *ante quem* ar fi putut lua naştere scrierea. Opinia majoritară consideră însă că scrierea este mai veche de al IX-lea veac. Datarea exactă este în orice caz imposibilă, mai ales dacă luăm în considerare afinitatea autorilor de literatură sacră pentru arhaisme gramaticale, lexicale şi stilistice. Nu este imposibil

---

[107] Grigorie din Narek în Sarkisean, *op. cit.*, pp. 111-113.

[108] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 158, II. 32-33. Se observă asemănarea cu cele trei trepte ale gnosticilor.

[109] Aşa trebuie înţeleasă afirmaţia Magistrului (*loc. cit.*), la fel ca frecventele referiri ale altor izvoare la un al doilea botez. Sursele numără acest rit printre „delictele nocturne" ale sectei, vorbind de o tendinţă a lor de „a săvârşi noaptea hirotoniile lor deşarte" (Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 153, II. 23, 24). Thonracii respingeau aşadar *Matalul* sau sacrificiile animale oficiate cu regularitate în Biserica Armeană medievală. Aristaces din Lastivert, XXII, *ibid.* Pavel din Taron, p. 243 (Conybeare, p. 176).

[110] Vezi Conybeare, *Key of Truth*, passim. Conybeare a descoperit manuscrisul în Etchmiadzin în 1891, traducându-l în engleză în anul 1896 după o copie pe care o făcuse el însuşi în biblioteca lui Ter-Mkrttschian. Datările ce apar mai jos le-am preluat aşadar de la el. Conybeare a fost un excelent armenist şi un teolog atent. Însă analizele sale pe seama evidenţei materialului trădează uneori entuziasm pripit în defavoarea judecăţii profunde.

ca lucrarea să fi fost în uz în al IX-lea secol printre thonracii acelor vremuri. Este la fel de posibil să ne aflăm în faţa unei cărţi de învăţătură cu mult mai veche, care doar fusese preluată de thonraci din alte medii eretice premergătoare lor. Cartea ne oferă un raport asupra doctrinei thonracilor, formulat de ereticii înşişi. Teologia *Cheii Adevărului* trădează însă în cele mai multe cazuri o descriere tipică autorilor armeni de dreaptă-credinţă, pe care aceştia o făceau thonracilor. Este pomenită mereu repulsia faţă de cinstirea Fecioarei, faţă de icoane, este menţionat elitismul Desăvârşiţilor sau Aleşilor care se considerau Hristoşi. În alte cazuri ne lovim de doctrine modificate. Sfintele Taine ale Pocăinţei, Botezului şi Euharistiei sunt permise; la Împărtăşanie, pâinea şi vinul sunt prefăcute de rugăciunea de invocare, deşi în cazul falşilor preoţi singurul efect al acestei rugăciuni este că pâinea şi vinul se transformă în propriul trup şi sânge al vinovatului. Nu aflăm nimic despre o eventuală respingere a Apostolului Petru sau a epistolelor sale, însă nicio prea mare autoritate nu îi era acordată. Numele ritual de „Petru" este dat tuturor candidaţilor la Alegere, pentru că toţi Aleşii împărtăşesc puterea de a lega şi dezlega păcatele. Există însă şi diferenţe fundamentale între învăţăturile atribuite de ereziologi thonracilor şi cele redate de *Cheia Adevărului*. Pentru ereziologi, thonracii sunt fără excepţie dualişti. Grigorie din Narek vorbeşte de Cumbricius (Mani) ca fiind maestrul lor spiritual; Grigorie Magistrul şi Pavel din Taron îi numesc manihei. *Cheia Adevărului* este însă de factură adopţianistă. Diavolul este duşmanul lui Dumnezeu, dar nici pe departe Creatorul lumii. Aceasta a fost creată de Dumnezeu printr-un singur cuvânt. Iisus nu era decât o persoană creată, obişnuită, care doar odată cu Botezul în Iordan a devenit Mesia. Nici urmă de docetism în ceea ce-L priveşte. Patimile suferite de El au fost insuportabile. Dacă Aleşii deveneau Hristoşi, dar nu pentru că ar fi fost eliberaţi de legăturile materiei, ci pentru că şi ei erau adoptaţi de Dumnezeu pe post de Hristoşi în urma botezului, asemenea lui Iisus. Învăţăturile acestei cărţi de credinţă în privinţa Sfintei Treimi sunt din nefericire foarte neclare, din cauza

schimbărilor și trunchierilor textului intervenite prin copiști de-a lungul veacurilor.[111]

Este posibil ca ereziologii să se fi înșelat cu desăvârșire asupra thonracilor, numiți de Grigorie Magistrul din ură și dispreț „pavlicieni care își trăgeau seva otrăvită de la Pavel din Samosata". Thonracii par a fi mai degrabă supraviețuitorii comunităților adopțianiste din Armenia, reactivate în preajma veacului al IX-lea, fapt ce ar putea ispiti pe cercetător să-i confunde cu pavlicienii, iar numele acestora din urmă să fie pus în legătură cu Pavel din Samosata. Trebuie însă să fim vigilenți. *Cheia Adevărului* este probabil opera timpurie a cercurilor adopțianiste armene, fiind preluată la o dată ulterioară de thonraci, care vor fi găsit multe dintre învățături apropiate propriei doctrine. Iar marea autoritate a acestei cărți se poate să-i fi împins din dualismul originar în adopțianism. Ca și Bisericile drept-credincioase, nici cele eretice nu rămân rigide în învățătura lor inițială. Este de aceea posibil ca în vremea lui Grigorie Magistrul o facțiune a thonracilor să se fi desprins, devenind adopțianistă. Căci el însuși ne informează despre existența câtorva comunități desprinse din trunchiul de bază, cum ar fi kașceții, thonracii din Khnun, ce susțineau tăierea împrejur a lui Hristos și, în cele din urmă, thulailii ce li se împotriveau, susținând că nu a cunoscut circumcizia. Aceștia din urmă au fost cei ce au căutat scăpare, în urma persecuțiilor, la catolicosul Siriei[112]. Existau de bună seamă multiple variațiuni în rândul sectei și – deși pentru teologi diferența dintre adopțianism și dualism este ca de la cer la pământ – pentru niște simpli țărani din munți ea se estompează simțitor. Nu avem însă motiv a crede că Grigorie Magistrul sau Pavel din Taron să fi aruncat fără nicio noimă cu epitetul de „maniheu", căci nu poate fi ignorat faptul că anumite curente maniheiste erau într-adevăr

---

[111] Am extras toate aceste articole de credință din rezumatul lui Conybeare oferit în *Key of Truth*, pp. XXXIII și urm.

[112] Grigorie Magistrul, ed. Kostanianz, p. 161. Epistola 68 a sa este adresată thulaililor.

prezente în Armenia, după cum chiar Magistrul ne relatează despre secta arevordiq, care în ciuda faptului că se considerau creştini, adorau soarele şi abjurau întunericul[113]. Numai pentru că Magistrul face deosebire între arevordiq şi thonraci, nu înseamnă că i-ar fi considerat pe thonraci ca nefiind dualişti. Mai degrabă trebuie avut în vedere că îi menţionează în acelaşi paragraf, în rând cu alte secte thonracice minore. Cel mai logic este că atât Grigorie Magistrul, cât şi Pavel din Taron s-au folosit de epitetul de „maniheu" cât se poate de conştient, în sensul pe care îl avea în Evul Mediu. Chiar dacă, să spunem, dualismul thonracilor poate fi infirmat cu argumente, aceasta nu exclude automat şi dualismul pavlicienilor, care erau o sectă distinctă, în ciuda anumitor similitudini.

Ar fi de fapt contraindicat a-i credita pe pavlicieni cu acele ţesături eclectice de doctrine pe care le-am întâlnit la thonraci. Este posibil ca Aleşii sau Desăvârşiţii pavlicieni să fi fost organizaţi în structuri similare celor thonrace, dar alte speculaţii ar fi incerte. De exemplu, dacă se poate pune la îndoială dualismul thonracilor, cel al pavlicienilor este însă indubitabil. Nu numai autorităţile greceşti sunt cât se poate de sigure de acest lucru, dar până şi autorii arabi sunt de acord. Pentru Masoudi, care nu se poate să nu-i fi cunoscut, pavlicienii erau poziţionaţi doctrinar undeva între creştini şi zoroastrieni.[114] Şi nu puţine sunt motivele pentru a crede că dualismul pavlician era mai radical decât cel al unui Marcion sau Mani. Monarhianismul celor mai mulţi dintre gnostici nu ar fi fost pe placul pavlicienilor, după cum vor arăta evenimentele de mai târziu din Bulgaria.

---

[113] Grigorie Magistrul, *loc. cit.*; Nerses Clajensis, *Epistola*, XX, ed. Cappelletti, pp. 239 şi urm. Din cauza puţinelor izvoare cu referire la ei, ne este greu să stabilim dacă filiaţia sectei arevordiq era maniheană sau măcar zoroastriană, după cum afirmă Magistrul. Vezi Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer*, pp. 101–103. Thomas Metzob îi pomeneşte foarte târziu în istoria sa asupra lui Tamerlan: ed. Nève, pp. 58–59.

[114] Arabii avuseseră relaţii frecvente cu pavlicienii vreme de jumătate de veac de la naşterea lui Masoudi.

IV

Este mult mai facil a descrie o erezie, decât să-i descoperi rădăcinile. Tradițiile neîntemnițate în cuvântul scris se modifică foarte ușor, de multe ori ele datorându-se înțelegerii eronate a altor tradiții anterioare, prin aceasta căpătând un caracter pe care fondatorii lor nu l-ar mai recunoaște după veacuri. De aceea ne este atât de dificil în a afirma cu siguranță care dintre ereziile primare își poate revendica paternitatea asupra pavlicianismului.

Asocierea pavlicienilor cu thonracii denotă mai degrabă o origine comună sau cel puțin că thonracii și-au preluat crezul de la pavlicieni. Însă știm categoric că primul pavlician, Constantin din Mananali, a luat contact cu falsa-i învățătură în Samosata, iar Sembat din Zarehevan, primul thonrac, a fost ucenicul unui medic persan. Singura lor tangență cunoscută cu siguranță este că ambele secte și-au recrutat adepți în Aghovania (Albania). Ioan din Otzun informează că iconoclaștii albanezi se uniseră deja cu pavlicienii dinainte să se nască el. Grigorie Magistrul afirmă că orice catolicos albanez și orice catolicos în general a denunțat erezia thonracică. Aristaces din Lastivert relatează că prințul eretic Vrver din Mananali, din prima jumătate a veacului al XI-lea, își datorează multe dintre învățături unui călugăr albanez. La fel, cronicarul albanez Moise din Kaghankatuk informează asupra unei comunități eclesiastice albaneze cu tendițe iconoclaste, care dezaproba atât ceremoniile baptismale, cât și pe cele maritale; dar această referire este izolată. Oricum, este vorba de o comunitate trainică, ce a supraviețuit în obscuritate. Albania este situată în nord-estul Armeniei, unde văile adânci se deschid în câmpia caspică, înspre Răsărit. Ceea ce ar fi putut facilita mobilitatea ideilor importate din Persia. Atunci când islamul triumfător a dislocat zoroastrismul de pe podișul iranian, cel din urmă și-a găsit refugiul exact în astfel de districte mărginașe. Albania trebuie să fi devenit adăpostul multor dualiști persani, care s-au tot revărsat într-un firișor firav pe parcursul mai multor secole. Iar urmașii lor ofereau baza ideală de recrutare pentru oricare sectă dualistă.

Pavel din Taron îi compara pe thonraci cu marcioniții[115]; și nu este imposibil ca atât ei, cât și pavlicienii să datoreze într-adevăr mult ereziei marcionite. Gradele de inițiere, amânarea botezului, respingerea Vechiului Testament și accentul pus pe epistolele pauline – precum și identificarea Aleșilor fie cu Hristos, fie cu Paracletul –, toate sunt învățături marcionite. Pavlicienii se pare că au preluat întregul canon marcionit[116]. Iar dualismul radical al pavlicienilor, deși absolut diferit de dualismul lui Marcion însuși, se asemăna în bună măsură cu dualismul dezvoltat de Biserica marcionită în epocile ce au urmat morții fondatorului. Acei marcioniți ce se regăsesc în relatarea episcopului Esnik pot fi elemente ascunse ce au supraviețuit pentru a influența ereziile de mai târziu. Există însă și diferențe între marcioniți și pavlicieni, mai ales în ceea ce privește hristologia. Conform lui Marcion, Hristos ar fi apărut abia în al cincisprezecelea an de domnie al lui Tiberius, respingând vehement orice carte canonică ce menționa o copilărie pământească a Mântuitorului. În plus, moartea lui Hristos reprezenta pentru Marcion prețul mântuirii lumii. În vreme ce pentru pavlicieni Hristos fusese un înger coborât din cer pentru a Se naște din Fecioară, a crește, a pătimi și a Se jertfi. Menirea Sa pământească nu consta în moartea Lui, ci în învățătura pe care o aducea. De aceea pavlicienii acceptau Evangheliile în totalitatea lor, chiar dacă unele texte erau interpretate în manieră simbolică.

Astfel de divergențe nu trebuie luate în serios[117]. Ar fi și absurd a crede că toți marcioniții ar fi aderat fără excepție, cu habotnicie și necondiționat la învățăturile fondatorului lor. Discipolul preferat al lui Marcion, Apellas, a schimbat de altminteri învățătura maestrului, stipulând că Hristos Și-a luat trupul material din elemente. Nu există nicio îndoială că mulți dintre marcioniți urmau

---

[115] Pavel din Taron, p. 263 (Conybeare, p. 175).

[116] Grégoire, *Les Sources de l'Histoire des Pauliciens*, p. 104.

[117] Friedrich, *Bericht über die Paulikianer*, pp. 93–98, pune accentul cel mai sporit pe aceste diferențe, afirmând că acel Constantin din Mananali ar fi dezvoltat o credință cu totul nouă.

și alte învățături decât cele ale lui Marcion. Simptomatic este faptul că Pavel de Taron se referă la Apellas ca la un ereziarh cu viziune asemănătoare thonracilor.

În orice caz, marcioniții nu erau singurii purtători de idei gnostice. Sectele gnostice târzii ce înfloreau în Armenia își vor fi dezvoltat singure doctrinele, chiar dacă unele influențe ale lui Marcion asupra lor nu pot fi negate. Din nefericire, nu mai știm astăzi în ce consta hristologia arhonticilor – cu excepția opiniei lor cu privire la numărul cerurilor – la fel cum este cazul și vizavi de teologia borboriților, care sunt probabil una dintre verigile de luat în seamă în acest lanț al transmiterii ideilor și dogmelor. Se prea poate ca aceștia din urmă să fi implementat o formă simplificată a acelui gnosticism dezvoltat de pavlicieni – numele borboriților făcându-ne a presupune că era vorba de o sectă a oamenilor simpli, fără pretenții teologice.

Patriarhii orientali ai veacului al IX-lea i-au identificat pe pavlicieni cu montaniștii, considerând ambele secte pe bună dreptate ca fiind de un iconoclasm radical[118]. Ceea ce nu era nejustificat. Sergiu Pavlicianul i-a scris lui Leon Montanistul o scrisoare, ceea ce implică existența unor relații strânse între cele două Biserici.[119] După marea persecuție din anul 722, nu vor mai fi rămas prea mulți montaniști, nefiind exclus ca ultimele rămășițe să se fi integrat în Biserica pavliciană. Montaniștii au popularizat femeile-preot și pretenția Aleșilor de a fi nici mai mult, nici mai puțin decât Paracleți. Și pavlicienii au fost suspectați de prima dintre cele două practici; obiceiul de a se confunda cu una dintre persoanele Sfintei Treimi nu mai este în cazul pavlicienilor niciun secret. În ceea ce privește însă teologia fundamentală, montaniștii erau prea puțin dispuși a face concesii pavlicienilor.

---

[118] Scrisoarea patriarhilor orientali către Teofil, publicată alături de lucrările Sf. Ioan Damaschinul (MPG 95, col. 373–376).

[119] Citată de Petrus Siculus (col. 1297). Acesta îl acuza pe Leon că scindează credința, informație ce își are sensul doar atâta vreme cât și Petrus, și Leon împărtășeau aceeași credință. Supranumele de „Montanistul" al lui Leon poate fi o referire la credința anterioară a acestuia, dinainte de convertirea la pavlicianism.

Mesalienii par și mai apropiați pavlicienilor. Și ei aveau o clasă a Aleșilor devenind Paracleți, un crez dualist și dispreț pentru Vechiul Testament. Se deosebeau însă de pavlicieni în privința dualismului propovăduit, căci erau monarhieni. Nu doar atât, Ana Comnena se referă concret la ei când ne spune că bogomilismul consta dintr-un amestec a două doctrine nocive, „învățătura plină de hulă a maniheilor, cunoscuți și ca erezia pauliciană, iar pe de altă parte nerușinarea mesalienilor[120]. Ana se mândrea că este un teolog educat; dacă ar fi întrezărit ceva din doctrina mesalienilor la pavlicieni, probabil că ar fi menționat acest lucru. Însă în opinia ei cele două secte erau total diferite.

Ne vedem nevoiți să abandonăm, fără sorți de izbândă, căutarea după secta originară din care – dacă este să dăm crezare istoriilor – o gospodină din Samosata, un medic persan și un monah din Albania și-au tras învățăturile asemănătoare între ele, cu care au otrăvit sufletul atâtor armeni. Ioan din Otzun declara că pavlicienii erau convinși de a fi descoperit ceva cu totul nou și absolut măreț. Poate că aveau dreptate. Poate Constantin, care s-a rebotezat Silvanus după întoarcerea la dreapta-credință, a fost un remarcabil și original gânditor, care a dezvoltat un sistem eretic doar prin propriile-i capacități intelectuale. Dar Ioan din Otzun adaugă că doctrina lor era în realitate veche și anacronică, fapt cu mult mai demn de crezare. Vechi și anacronic este gnosticismul, acel răspuns repetat la nesfârșit pe care odinioară gnosticii îl oferiseră problemei care îi preocupa: „De unde vine Răul în lume și în ce subzistă el?". Iar acest răspuns a fost dualismul. Pavlicienii preiau dualismul de la gnostici – fie ei borboriți sau marcioniți – și îl poartă mai departe, simplificându-l, curățându-l de elaboratele teologii gnostice, dar contribuind decisiv la păstrarea sa, pentru a-l transmite la rându-le Apusului.

---

[120] Anna Comnena, XV, VIII (Dawes, p. 412). Zigabenus remarca la rându-i mesalianismul bogomililor.

IV

BOGOMILII

I

Din punct de vedere geografic, trecerea pe uscat din Asia Occidentală în Europa este facilă. În Evul Mediu s-a făcut din plin uz de ea. Marile căi de legătură ale Imperiului Bizantin conectau Armenia şi frontiera sarazină, peste podişurile încă fertile la acea vreme ale Asiei Mici, cu capitala. De aici porneau mai departe, prin sălbaticii Balcani, până la Dunăre şi Marea Adriatică. De-a lungul acestor artere circulau an de an nenumăraţi armeni, eliberaţi din strânsoarea îngustelor depresiuni ale pământului lor natal, setoşi de a se arunca în forfota plină de viaţă a capitalei imperiale sau de a găsi în Europa noi ţinuturi „virgine" unde să-şi facă un rost.

În veacul al IX-lea, Peninsula Balcanică era tocmai locul potrivit să-i primească. Pe vremea romanilor, aceste tărâmuri se numărau printre cele mai bogate provincii europene, mediul rural fiind înţesat la tot pasul de târguşoare animate ale unei ţărănimi cât se poate de dinamice. Locuitorii acestor regiuni vorbeau latină – cu excepţia munţilor din vestul peninsulei, unde se menţinea o limbă arhaică, astăzi cunoscută sub numele de albaneză. Porturile greceşti de pe coastă dădeau Imperiului Roman cei mai buni soldaţi. Această

perioadă prosperă ia sfârșit odată cu trecerea Dunării de către vizigoți și cu moartea lui Valens la Adrianopol. Nimic nu mai stă în calea invaziilor, iar goții, hunii și avarii se succedă cu repeziciune. Rareori aveau timp recoltele să se pârguiască. Populația a scăzut și ea, s-a retras din ce în ce mai mult în văile și pe costișele munților, în Pindul meridional, dar mai ales în Carpații transdanubieni, pentru a da naștere după mai multe secole vlahilor sau românilor, cum sunt cunoscuți astăzi. Prea puțini dintre acești războinici revărsați din Răsărit s-au menținut însă. Ținuturile pustiite au fost repopulate de un neam mai blajin, de slavi.

Invaziile slavilor în Balcani au început la sfârșitul secolului al VI-lea. După o sută de ani, numai Peninsula Grecească[1] și dealurile albaneze – ca să nu mai menționăm cele câteva plaiuri izolate – mai erau în mâna locuitorilor lor din vechime. Slavii nu erau nomazi. Migrația lor din câmpiile Poloniei a avut loc doar pentru că au fost forțați de presiuni externe. Imediat ce și-au găsit noi ținuturi de locuit, s-au așezat bucuroși aici, reluându-și preocupările pastorale și – odată cu adoptarea agriculturii – prinzând rădăcini pe noile lor pământuri. Slavii erau însă un popor haotic și dezorganizat. Doar ocazional puteau fi adunați, prin cine știe ce elemente străine, non-slave, pentru a face o incursiune într-unul din orașele mari, cum ar fi Tesalonicul, unde chiar Sfântul Dumitru a fost nevoit a se coborî din ceruri pentru a salva metropola. Dar, în general, acest neam se mulțumea să se organizeze în mici clanuri disparate, mult prea mândre și animate de măruntul lor patriotism local pentru a putea da naștere unei mari națiuni.

Organizarea politică ce le lipsea slavilor le-a fost imprimată de invadatori ulteriori, o ramură fino-ugrică, bulgarii[2]. O mare parte a bulgarilor a trecut Dunărea în anul 679 și a început

---

[1] Ce avea și ea să fie în curând cucerită pe jumătate.

[2] Pentru istoria bulgarilor timpurii (pe care o voi prezenta pe scurt în cele ce urmează), vezi Zlatarski, *Istoria Țaratului Bulgar* (în bulgară), *passim*; Runciman, *First Bulgarian Empire*; Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, *passim*.

edificarea unui ţarat pe malul sudic al fluviului înspre Pontul Euxin, respingând toate încercările Imperiului de a-i împinge înapoi în Bugeac. Se pare că în aceste teritorii originare ale bulgarilor nu erau aşezaţi la început prea mulţi slavi. Dar, pe măsură ce prolifera, puterea bulgară a încorporat din ce în ce mai multe ţinuturi cu populaţie majoritar slavă. Peste aceşti slavi domnea o castă aristocratică bulgară, având legături de rudenie cu Marele Han bulgar de la Plisca, în vecinătatea Dunării.

În secolul al VIII-lea, Constantin al V-lea a pus o presiune atât de mare asupra Hanatului bulgar, încât sfârşitul acestuia părea iminent. Ceea ce nu s-a întâmplat, de vreme ce cunoaşte spre sfârşitul aceluiaşi veac o renaştere surprinzătoare şi efemeră, datorată în special alianţei cu alte clanuri bulgare aşezate la Dunărea mijlocie. O nouă dinastie, sub cruntul han Crum, intră pe scena istoriei. Nu a durat mult până când tunetul hoardelor sale zguduia Constantinopolul din temelii. La jumătatea secolului al IX-lea, stăpânirea bulgară se întindea din Carintia până la Marea Neagră şi de la frontierele Poloniei până la peisajul colinar al Mării Egee. Această arie imensă era în fond doar condusă de elite de etnie bulgară, populaţia majoritară fiind ţărănimea slavă. Graniţele etnice se diluează însă din ce în ce mai mult în urma căsătoriilor mixte. Bulgara a dispărut, aristocraţii au căpătat nume slave. În Balcanii de Est amestecul a fost aproape desăvârşit. În vest însă, slavii au respins vlăstarele bulgare puse să-i conducă, iar această opoziţie colectivă le-a insuflat un spirit de unitate şi apartenenţă mai intens decât orice trăiseră până atunci. Cu primul prilej, croaţii şi sârbii se eliberează de jug şi îşi trăiesc de sine stătător destinul istoric. Lumea slavă nu a fost lipsită însă de o anumită uniformizare. Limba slavilor de la Marea Neagră, de acum preluată de cuceritorii bulgari, era pricepută şi de slavii Macedoniei, de cei din Croaţia, ba chiar şi de cei trăitori în nordica Moravie.

Armenii au căutat imediat noi oportunităţi de a-şi face un rost la curtea hanului bulgar. Arhitectura bulgară din secolul al IX-lea dezvăluie influenţe iraniene datorate fără îndoială meşterilor armeni. Dacă aceştia veneau din acele colonii pavliciene înfiinţate

de Constantin al V-lea în Tracia sau chiar din Armenia-mamă nu se poate spune cu exactitate. Cu siguranță însă că printre ei se numărau și unii pavlicieni.

Pentru un monarh care se respectă, la mijlocul veacului al IX-lea nu mai era posibil să te încăpățânezi în păgânism. De aceea Boris, hanul bulgar, înțelegând cât i-ar fi putut submina autoritatea influenta Biserică a creștinilor, se decide a trece la religia Nazarineanului. Imediat crește și afluxul misionarilor de pretutindeni. Nu este necesară pentru analiza noastră expunerea luptei dintre patriarhul de la Constantinopol și papa de la Roma pentru jurisdicția asupra noilor convertiți. În cele din urmă a câștigat constantinopolitanul, mai ales pentru că le făcuse bulgarilor o concesie importantă, aceea de a se bucura de liturghia în limba slavonă, liturghie alcătuită de fapt pentru moravi de către Sfinții Chiril și Metodie, dar care pierduse lupta în tânărul regat al Moraviei cu facțiunea germană a Bisericii Morave.

În anul 867, papa Nicolae I remarcă nemulțumit, într-o scrisoare trimisă devotatului său fiu spiritual, Boris al Bulgariei, că în teritoriile țarului se află atât misionari armeni, cât și greci.[3] La puțină vreme după aceea, abatele grec Petru Sicilianul dedică arhiepiscopului Bulgariei – de acum supus scaunului din Constantinopol – tratatul său contra pavlicienilor, cu atenționarea asupra planurilor lor de a trimite misionari în ținuturile bulgarilor.[4] Este foarte probabil ca misionarii amintiți de papă să fi fost chiar ei pavlicieni. Biserica Armeană oficială era mult prea naționalistă și mândră de sine pentru a se osteni cu misionarismul. Dar pavlicienii din Tracia vor fi fost alarmați de perspectiva de a-și pierde îndelungatele libertăți de federați la frontiera Imperiului, fiind strânși în menghina formată din Imperiul drept-credincios și noul regat supus patriarhului ecumenic. De aceea propaganda misionară devine pentru ei o armă naturală.

---

[3] *Responsa Papae Nicolai* in: MGH, *Epistolae*, vol. VI, CVI, p. 599.

[4] Vezi Anexa I.

Propagandă care, la început, s-a dovedit destul de ineficace. Atunci când Sfântul Clement, primul episcop al Bisericii Bulgare, își găsește sfârșitul în Macedonia anului 916, pavlicienii nu reușiseră să stabilească niciun cap de pod aici.[5] Dar pe măsura trecerii deceniilor, condițiile inițiale se schimbă, favorizând proliferarea ereziei. Noii ierarhi ai regatului deveniseră din ce în ce mai semeți și dornici de lux, căutând în vanitatea lor a copia grandoarea Bisericii Bizantine. Biserica Bulgară devenise unealta politicii unor monarhi capabili, precum țarul Simeon[6], fiul lui Boris, sau urmașul lui Simeon, Petru[7]. Deși introdusese noua liturghie slavonă, Biserica Bulgară nu a reușit să câștige sufletele oamenilor de jos, poate doar cu excepția Macedoniei, terenul atâtor misionari de anvergură.[8] Aristocrația era divizată: pe de o parte, vechea elită militară bulgară, plină de resentimente la adresa monarhiei și disprețuitoare față de supușii slavi, pe de altă parte, nou-ridicata nobilime de curte, răspândită în vecinătatea capitalei statului, maimuțărind cât putea mai bine moda bizantină. Oprimata țărănime slavă nutrea suspiciuni față de ambele categorii. Ea se simțea mai apropiată de mesajul adus de exilații armeni, mai democratic și mai conștient de efemeritatea celor pământești, mai uman și mai atractiv.

Bulgarul Ioan Exarhul, atunci când descrie faptele de glorie ale țarului Simeon din ultimii săi ani, amintește de niște manihei recalcitranți printre supușii creștini ai țarului.[9] Dar abia după câteva decenii, pe la jumătatea veacului al X-lea, țărănimea se organizează.

---

[5] Vezi Anexa I. Biograful Sfântului Clement afirmă că la moartea sfântului nicio erezie nu-și făcuse încă apariția în țară. Să fie vorba de întregul Țarat Bulgar sau numai de eparhia Sfântului Clement, anume Macedonia?! Ceea ce vrea să sublinieze hagiograful este că atâta vreme cât a activat sfântul, nicio erezie nu a putut înflori.

[6] Care a domnit între 893 și 927.

[7] A domnit între 927 și 969.

[8] Viețile lui Clement și Nahoum fac aluzie la popularitatea sporită a Bisericii în teritoriile păstorite de ei.

[9] Ioan Exarhul, *Shestodniev*, Moscova, 1897, cartea IV, p. 115, col. 3 și 4.

II

„În zilele drept-credinciosului țar Petru, trăia în țările bulgare un oarecare preot pe nume Bogomil (de Dumnezeu iubit), care de fapt nu era iubit de Dumnezeu (Bogu ne mil), care avea să fie primul semănător al ereziei în țaratul Bulgariei."[10] Aceste rânduri, scrise pe la sfârșitul veacului de preotul Cosmas, sunt aproape tot ce știm despre cel mai popular ereziarh al Evului Mediu. Unde, când s-a născut sau a murit, al cui ucenic va fi fost, unde a propovăduit, toate sunt întrebări fără răspuns. Din când în când, în perioada postumă lui, se mai pronunță câte-o anatemă. Bogomil este considerat în mod eronat a se fi înconjurat de doisprezece apostoli[11] sau că ar fi scris sub numele de Ieremia o serie de istorii apocrife. Dar acești apostoli par mai degrabă a fi lideri târzii ai sectei, iar că Bogomil și Ieremia ar fi una și aceeași persoană este o ipoteză nefondată. Existența istorică a lui Bogomil se pierde în mister. Ceea ce nu l-a împiedicat să-și împrumute numele unei comunități ce se va perpetua de-a lungul veacurilor și care va influența aproape toate culturile Europei.

Erezia lui Bogomil va fi fost deja în curs în anul 950. În jurul acestui an, patriarhul Teofilact al Constantinopolului, unchiul țarinei Maria-Irina, primește de la țarul Petru două epistole îngrijorate în cadrul cărora era descrisă o nouă mișcare religioasă anticlericală ce luase naștere printre supușii săi. Țarul întreba ce să facă pentru a o suprima cât mai eficient. Teofilact, mai interesat de carnea de cal decât de teologie, a găsit de cuviință a cataloga această mișcare drept o revitalizare a pavlicianismului. Se fălește țarului că știe el prea bine despre ce este vorba și-l dăruiește cu un catehism de ale cărui argumente să se folosească împotriva

---

[10] *Slovo Kozmyi*, ed. Poprujenko, p. 2. Jocul de cuvinte între *Bogumil* și *Bogu ne mil* relevă faptul că Bogomil era numele propriu al celui implicat, iar nu numele sectei (de genul, *iubitori ai lui Dumnezeu* sau *de Dumnezeu iubiți*). Cosmas folosește forma *Bogumil* pentru a face calamburul și mai pregnant.

[11] *Sinodik of Tsar Boril*, ed. Poprujenko (ed. 1928), pp. 42, 82.

acestor eretici, atunci când va polemiza cu ei pentru a-i întoarce la dreapta credință. Nu este decât o copiere a metodelor folosite împotriva pavlicienilor un secol mai devreme. Dar în timp ce bagateliza noua mișcare ca fiind o erezie bine cunoscută, se arătă totuși mirat de apariția ei în Bulgaria.[12]

Scrisoarea lui Teofilact datează dinainte de anul 954, anul când patriarhul are un accident de călărie ce-l va împiedica să mai lucreze și-i va aduce și moartea, doi ani mai târziu. Următoarea mărturie din partea unui drept-credincios pe care o avem privitor la bogomili vine din partea unui preot al Bisericii Bulgare, Cosmas. Cândva, ulterior anului 977, cel mai probabil va fi fost chiar 990, acesta scrie o lucrare[13] în care denunță bogomilismul și deplânge indolența și pofta de lux a clerului dreptmăritor, ce permiteau ereziei să își facă de cap. Pentru el, erezia de care vorbim era ceva cu totul nou; o cunoștea într-adevăr îndeaproape. Iar dacă polemica sa împotriva bogomililor îmbracă forma argumentelor folosite odinioară de greci contra pavlicienilor, aceasta nu se datorează unei simple copieri, ci faptului că bogomilii reprezentau de fapt o reactivare a pavlicienilor. Prezumția lui Teofilact este în această privință justificată.

Fundamentul politic al *bogomilstvo*, așa se numea credința bogomililor, era dat de reacția țărănimii slave la adresa păturii conducătoare bulgare sau grecizate. Este vorba de o atitudine negativă, defetistă, dar care contribuie la decăderea Bulgariei sub Petru

---

[12] Manuscrisul scrisorii în Biblioteca Ambroziană din Milano (Nr. 270 E. 9); Zlatarski (*Istoria Țaratului Bulgar*, I; pct. II, pp. 840–845) oferă un facsimil al acestui manuscris, însoțit și de o traducere în bulgară. Spinka (*Creștinătatea în Balcani*, p. 63) presupune că de vreme ce Bogomil nu este menționat de Teofilact, înseamnă că de fapt ereziarhul încă nu se afla la conducerea sectei. Cosmas, pe de altă parte, spune clar că Bogomil a fost cel care a creat mișcarea. De ce să fi menționat în fond Teofilact pe acest Bogomil, atâta vreme cât episcopul era convins că nu are de-a face cu o nouă erezie, ci cu o renaștere pavliciană?

[13] *Slovo Kozmyi*, ed. Poprujenko. Pentru data scrierii vezi prefața lui Poprujenko, precum și Trifonov, *Discursul lui Cosmas și autorul său* (în bulgară), *Proceedings of the Bulgarian Academy*, XXIX, pp. 37–77.

și succesorii săi. Când Cosmas își scria tratatul, numărul bogomililor era considerabil. Nu cu mult înainte, împăratul Tzimiskes tocmai îi transmutase pe pavlicieni în vecinătatea Philippopolisului. Apariția acestor frați de suflet trebuie să-i fi întărit pe bogomili, fapt ce explică de ce Cosmas se arată atât de alarmat. Pe vremea țarului Samuel, când Bulgaria se acoperă de glorie, îngenunchind Bizanțul, informațiile despre bogomili sunt reduse. Pasivitatea ce îi caracteriza nu era în ton cu vremurile. O legendă cam îndoielnică afirmă că fiica, fratele și, în taină, însuși fiul lui Ioan Vladislav, marele țar, ar fi fost toți bogomili. Având însă în vedere că acești eretici se fereau de vărsarea de sânge, este prea puțin probabil ca războinicul prinț al Bulgariei să fi făcut parte din rândurile lor.[14]

Anii ce au urmat, când Bulgaria devenise provincie bizantină, au fost mai prielnici pentru proliferarea bogomilismului, căci de acum țărănimea suferea sub noii stăpâni, greci sau grecizați. Nu este exclus ca tocmai în această perioadă să fi avut loc marea schismă bogomilă. Pe lângă Biserica bogomilă oficială, cunoscută și drept „Biserica Bulgară", mai avem de-a face și cu așa-numita Biserică „Dragovițană", de la numele satului Dragovița, de la granița traco-macedoneană.[15] Dragovița nu se afla foarte departe

---

[14] Afirmația despre apartenența prințului la erezie, în *Viața grecească a lui Ioan Vladimir* (Ἀκολουθία τοῦ ἁγιου Ἰωάννου τοῦ Βλαδιμήρου, publ. Veneția, 1858), este suspectă. Conform profesorului Adontz, Samuel era de origine armeană. Dacă ar fi fost de origine pavliciană-armeană, s-ar putea explica astfel relația dintre războinicie și erezie în familia sa, Adontz, *Samuel l'Arménien, roi des Bulgares.*

[15] Schisma este datată de Rački în secolul al X-lea, după opinia lui, dragovițanii fiind o comunitate pavliciană ce îi precede pe bogomili. Jireček (*Geschichte der Bulgaren*, p. 176) îi dă dreptate. Și eu cred că pe bună dreptate Rački situează anterior originea dragovițanilor, dar cred că în cazul lor nu este vorba de altceva decât de comunitatea bogomilă primară, schisma de care vorbim având loc mai târziu. Cosmas nu vorbește de vreo scindare, ceea ce prilejuiește ipoteza că ea ar fi avut loc după moartea preotului. Vezi în această privință *infra*. Ocazional Rački identifică Dragovița cu Dragovicea, între Beroe și Tesalonic. Personal tind spre localizarea oferită de Glubinski, care afirmă că satul se afla de fapt înspre Philippopolis (*Istoria bisericilor vechi slavone*, p. 707). Pentru denumirea de „drogunțiană" (sau chiar „dugunțiană" cu variații) cu care secta era cunoscută în Apus.

de coloniile pavliciene de la Philippopolis, iar doctrinele dragoviţane, mult mai radical dualiste decât cele ale „bulgarilor", nu reprezintă probabil decât învăţătura de început a lui Bogomil, pe care acesta o preluase de la vecinii săi pavlicieni. Între dragoviţani şi bogomili nu par a fi avut loc fricţiuni; nici n-ar fi avut timp, având în vedere neîntreruptele persecuţii la care au fost supuşi. Comunităţile mai mici adoptau după plac una sau alta din cele două învăţături înrudite. Chiar şi Vestul folosea, uneori corupt, formele de „dragoviţan" sau „bulgar" pentru a descrie cele două curente.

Schisma nu a îngrădit defel misionarismul bogomil, în continuă căutare de noi adepţi. Către sfârşitul veacului al XI-lea secta era bine înrădăcinată în Macedonia, în vecinătatea ţinuturilor ocupate de pavlicieni. O ramură a sectei, sub numele de fundaiţi, ajunsese deja pe coasta Asiei Mici. Nu numai principatele sârbeşti, dar şi Bosnia era „infestată". Nu peste mult timp va veni rândul Croaţiei şi coastei dalmate, precum şi al marilor culturi ale Occidentului. În sud-est, de asemenea, ereticii au progresat în direcţia capitalei Constantinopol.

Societatea bizantină a acelor vremuri era cuprinsă de o adâncă fervoare spirituală. Diverşi lideri heterodocşi îşi constituiseră grupări spirituale – Ioan Italos cu metempsihoza şi ideile lui platonice, Nil, cu monofizismu-i reformat, şi, mult mai esoteric, Blachernites cu secta lui de Entuziaşti[16]. Niciunul nu a egalat însă succesul acelui ascet bulgar pe nume Vasile, călugăr renegat din Macedonia, care luase contact în propria-i patrie cu erezia lui Bogomil şi se afla la Constantinopol pentru a o populariza. Nu putem afirma cu certitudine dacă înaintea sosirii lui în capitală nu va fi existat deja o comunitate bogomilă. Probabil că el a instituit această comunitate prin forţa personalităţii sale. În scurtă vreme a strâns o congregaţie considerabilă în jurul său, printre care se numărau nume mari din Imperiu.

---

[16] Anna Comnena, V, VIII, X, I (Dawes, pp. 132–136, 235–236). Blachernites şi Entuziaştii erau mesalieni.

Piosul basileu Alexie I, cel care cu atâta aplomb îi convertise pe pavlicieni la dreapta-credință, nu se arată prea interesat de această erezie, cu mult mai nocivă, născută în Bulgaria. Era un realist, iar, fără îndoială, volumul de muncă legat de această misiune îi depășea puterile. Ceea ce nu l-a împiedicat să se dedice cel puțin distrugerii comunității bogomile din Constantinopol. A durat oarece vreme până când autoritățile au luat cunoștință de structurile interne și de învățătura bogomililor constantinopolitani. Împăratul a fost informat însă cine îi conduce, fapt pentru care îl convoacă pe Vasile într-un târziu la palat. Aici îl tratează cu onoruri, îl invită chiar pe ereziarh să ia masa cu el, pretinzând un dor nespus de a savura un dialog teologic în compania bogomilului. Ezitant la început, Vasile se lasă păcălit și începe să vorbească pe față de tainele religiei sale. Un secretar pitit în spatele draperiilor nota tot ce auzea. La sfârșitul discursului, draperia este înlăturată; în spatele ei se aflau toți marii demnitari ai Imperiului. Ereziilor lui Vasile le-a fost dată citire, indignând audiența. Vasile însuși nu a arătat niciun fel de căință, ceea ce-l face pe basileu să-l arunce în temniță. Cu toate peripețiile, căci a fost chinuit de un duh necurat (Ana Comnena credea că era însuși Satana, care se răzbuna astfel pentru trădarea tainelor pe care i le încredințase), Vasile nu cedează. Nu dă înapoi nici după nenumăratele vizite ale lui Alexie I în celula sa, împăratul neprecupețind niciun efort în voința lui de a salva un suflet pierdut. Sfântul Sinod a hotărât în cele din urmă că așa nu se mai poate, iar ereticul trebuie ars pe rug. Împăratul a trebuit să accepte. Lipsiți de conducător, și ceilalți membri importanți ai comunității bogomile au fost prinși. La interogatorii, unii au abdicat de la credința lor, alții au negat chiar că i-ar fi aparținut vreodată și numai puțini s-au încăpățânat în tăcere. Pentru a-i alege pe vinovați de nevinovați, împăratul ordonă să fie bătuți doi stâlpi de lemn în pământ, unul cu o cruce, celălalt fără. Fiecare prizonier putea alege, lângă care stâlp să fie executat. Celor ce au ales crucea le-a fost recunoscut creștinismul, fiind apoi eliberați. Ceilalți au fost supuși în continuare la nenumărate

încercări de a-i converti. Puțini însă le-au dat curs. Restul au fost arși pe rug.[17]

Rugurile împăratului au tot purificat capitala o vreme. Dar la numai câteva decenii, comunitatea bogomilă se revigorase. Teologi de marcă, precum patriarhul Gherman al II-lea sau Eftimie al Peribleptosului, au combătut din răsputeri facțiunile fundaiților de pe malul mediteran al Asiei Mici.[18] Noi scandaluri își fac apariția la scurtă vreme după urcarea pe tron a lui Manuel I în anul 1143. În luna august, un sinod ținut la Constantinopol judecă doi „falși ierarhi", pe Clement din Sosandra și pe Leonțiu din Balbissa, ca fiind bogomili.[19] În octombrie, un alt sinod îl condamnă pe călugărul bogomil Nifon, probabil conducătorul bogomililor constantinopolitani, la claustrare în mănăstirea Peribleptos. Dar și acolo acesta a fost capabil să-și continue activitatea, fapt pentru care este readus în fața sinodalilor în februarie 1144, fiind condamnat la o întemnițare mai strictă.[20] Din nefericire, următorul patriarh, Cosma Atticus, a căzut în mreaja ereticului, și – spre oroarea tuturor – nu numai că l-a eliberat din detenție, dar l-a mai și invitat să se bucure de ospitalitatea palatului patriarhal din Constantinopol. În cele din urmă, un sinod convocat de împăratul însuși a decis rearestarea lui Nifon și depunerea lui Cosma Atticus din cauza dubioaselor sale simpatii.[21] În *sinodiconul* publicat, erezia era din nou vehement înfierată.[22]

---

[17] Anna Comnena, XV, VIII-X (Dawes, pp. 412–419); Zonaras, 18, paragraf 23, ed. Bonn, vol. III, pp. 743–744.

[18] Izvoare redate de Ficker, *Die Phundagiagiten.*

[19] Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis et Orientalis Perpetua Consensione*, p. 674; Thallóczy, *Acta... Res Albaniae*, I, nr. 85. Data sinodului în cauză a fost 28 august 1143.

[20] Allatius, *op. cit.*, pp. 678, 681 – este vorba de data de 1 octombrie 1143 și 22 februarie 1144.

[21] Allatius, *op. cit.*, p. 683; Cinnamus (ediția Bonn), p. 65. Evenimentele au avut loc pe data de 26 februarie 1147.

[22] Anatema pronunțată de sinod este redată în Uspenski, *Synodicon for the First Sunday in Lent*, pp. 19–20.

Dacă până și un patriarh ajunsese să îi sprijine pe bogomili, înseamnă că influența lor devenise considerabilă. Chiar și despre basileul însuși, Manuel, circulau bârfe cum că ar avea simpatii eretice.[23] Dar această presupunere este improbabilă, chiar dacă – deși entuziasmat de subiect – teologia împăratului era cam echivocă, acuzele de erezie nu își au locul.

Cu toate sinoadele, bogomilii n-au putut fi alungați din Constantinopol. Pe la jumătatea veacului în cauză, influența lor pătrunde în Vest. Prin 1167, la un sinod al ereticilor în sudul Franței, la St-Félix-de-Caraman, își face apariția și un oarecare Niquinta sau Nicetas, care se autointitula episcop al ereticilor din Constantinopol. Pe loc i-a fost încredințat prezidiul întregii adunări.[24]

Dacă urmărim lucrările acestui sinod, observăm că Nicetas era un dualist lipsit de orice compromisuri. Se pare că doctrina ereticilor constantinopolitani se modificase după Zigaben, care îi descrisese ca fiind monarhieni. Sau pur și simplu Nicetas era un impostor. Înclin însă spre prima ipoteză. Mulți din ereticii francezi ai secolului al XII-lea erau cunoscuți sub numele de poplicani, un derivat evident al termenului grec pentru pavlicieni. Ceea ce dă indicații asupra unei activități misionare dualiste, de factură pavliciano-bogomilă, a cărei bază o constituia comunitatea constantinopolitană. Prigoanele declanșate de Alexie Comnenul se pare că au dat rezultatele scontate: următorii mari ereziarhi de care auzim, Clement și Leontius, nu-și mai au rezidența în capitala Imperiului. Gherman îi pomenește de altfel pe eretici sub denumirile alternative de fundiați sau „bocceluțe"[25], fapt ce indică statutul lor mai degrabă itinerant. Așadar, era nevoie ca Biserica ereticilor din Constantinopol să fie refăcută, refondatorul ei fiind călugărul Nifon, cel care i-a imprimat o doctrină mult mai accentuat dualistă decât i-ar fi convenit

---

[23] *Viața lui Ilarion* de Euthymius al Bulgariei (Kalužniaacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, p. 52).

[24] Actele sinodale pomenesc existența a șapte Biserici eretice în „Romania" (prin care era înțeles la acea vreme Imperiul Bizantin).

[25] Vezi Anexa III.

întemeietorului Vasile. După cum informează un izvor francez al unui oarecare Petracus, acest proces de modificare doctrinară s-ar părea că era definitiv încă din vremea lui Nicetas: Petracus „venise de peste mare" și „nu avea de povestit lucruri prea plăcute despre episcopul Simon, cel de la care Nicetas primise ordinul Drugarie, cauza scindării în două a Italiei"[26]. Un pasaj lipsit de claritate, dar care face aluzie la faptul că în această perioadă influențele dragovițane se extindeau asupra întregii comunități bogomile. Se prea poate ca „episcopul Simon" să fie confundat de fapt cu Nifon din Constantinopol. Semnificația acestei schimbări doctrinare ne va fi clară atunci când ne vom apleca asupra teologiei bogomile.

III

Două izvoare exhaustive ni s-au păstrat asupra învățăturilor bogomile, ambele ostile, ambele însă de mare autoritate. Primul este cel al lui Cosmas, clericul bulgar aproape contemporan al lui Bogomil. Celălalt este raportul asupra sectei aflat în *Panoplia dogmatică* a lui Eftimie Zigaben. La dorința lui Alexie Comnenul, Zigaben, teolog apreciat de soacra împăratului, scrie o istorie a ereziilor din vremea lui. La alcătuirea pasajelor despre bogomili s-a folosit, după cum afirmă Ana Comnena, de notițele luate direct din predicile lui Vasile Bogomilul.[27]

Cosmas se arată interesat mai degrabă de obiceiurile bogomililor decât de doctrina lor. Îi considera pur și simplu dualiști, fără să adâncească prea mult sistemul lor doctrinar și felul cum priveau originea Răului în lume. Pentru el a fost suficient să spună că bogomilii credeau că lumea a fost creată de Satana.[28] Ceea ce atrăgea după sine respingerea Vechiului Testament, care atribuia rolul de Creator

---

[26] Nazarius în Vignier, *Recueil de l'Histoire de l'Eglise*, p. 268.

[27] Euthymius Zigabenus, *Panoplia Dogmatica* (MPG 130); Anna Comnena, XV, IX (Dawes, p. 415).

[28] *Slovo Kozmyi* (ed. Poprujenko), pp. 28, 37.

lui Dumnezeu.[29] Ceea ce, în continuare, îi făcea să interpreteze minunile lui Hristos relatate de Noul Testament în stil pur alegoric, căci erau convinşi că Hristos nu S-ar fi atins fizic de materia cu origini satanice. De exemplu cele cinci pâini cu care a hrănit mulţimea în pustie: nu este vorba de fapt de pâini în sensul propriu, ci de cele patru Evanghelii şi de Faptele Apostolilor.[30] Fecioara Maria nu era preamărită. Cosmas se arată chiar şocat de limbajul folosit de bogomili la adresa ei.[31] Sau, cel mult, Maica lui Dumnezeu era văzută tot ca alegorie. Sfintele Taine, atâta vreme cât operau cu lucruri materiale, erau considerate nefolositoare. La fel, icoanele sau zilele de post: nonsens.[32] Crucea s-ar cuveni detestată, nu cinstită, nu doar pentru că era un obiect material, ci şi ca instrument al uciderii lui Hristos.[33] Biserica drept-credincioasă, cu tot ceea ce ţinea de ea, era în ochii lor o Biserică a Falsităţii, detestându-i Liturghia şi veşmintele. Singura rugăciune acceptată era Rugăciunea Domnească, pe care o repetau de patru ori ziua, respectiv de patru ori noaptea.[34]

Bogomilii idealizau renunţarea completă la lume. Nu beau vin, nu consumau carne. Descurajau mariajul. Se spovedeau şi îşi iertau păcatele unii altora, indiferent de sex.[35] Faţă de autorităţi, ereticii adoptau o rezistenţă pasivă, care le scotea din minţi. „Cereau discipolilor lor a nu se supune stăpânilor de niciun fel", se plânge Cosmas, „denunţau avuţiile lumeşti, îl disprefuiau pe ţar, ridiculizau înţelepţii, îi condamnau pe nobili, toţi cei care îl serveau pe ţar erau demni de ură în ochii Domnului şi interziceau tuturor sclavilor a se achita de datoriile lor faţă de stăpâni".[36] Pe de altă parte însă, Cosmas este impresionat de liniştea, de blândeţea şi cumpătarea lor: „ca oile",

---

[29] *Ibid.*, pp. 25, 31.
[30] *Ibid.*, p. 37.
[31] *Ibid*, p. 22.
[32] *Ibid.*, p. 45.
[33] *Ibid.*, p. 6.
[34] *Ibid.*, p. 45.
[35] *Ibid.*, p. 45.
[36] *Ibid.*, p. 40.

zice el, suspectându-i totuși de ipocrizie.[37] Nu suntem siguri cât de convins va fi fost Cosmas de existența a două clase în rândul sectei. Nicăieri nu afirmă cu claritate existența unei categorii a Desăvârșiților.

Zigaben și-a scris lucrarea la cererea împăratului Alexie Comnenul. Fiind un teolog bine pregătit și având la dispoziție un material amplu, a avut posibilitatea unei prezentări mult mai amănunțite a bogomililor. Să ne amintim că el îi descrie pe bogomilii constantinopolitani din prima jumătate a veacului al XII-lea. De aceea cartea lui nu va fi avut în vedere tot fenomenul, ci numai ramura în cauză a ereziei la care ne referim. Ceea ce nu exclude faptul că descrierea s-ar potrivi altor comunități bogomile, atâta vreme cât ele nu apucaseră pe calea Bisericii dragovițane.

Potrivit lui Zigaben, bogomilii ar fi fost monarhianiști, necrezând într-un dualism radical. Satana nu fusese dintotdeauna Prințul Răului. La început Dumnezeu a fost singurul Domn și Împărat peste universul spiritelor. Treimea exista în El, iar Fiul și Duhul Sfânt nu sunt decât emanații ale lui Dumnezeu, care la un moment dat au luat o formă separată. Misiunea lor era de a se ocupa de lumea creată, materială. Când menirea lor va lua sfârșit, ei se vor întoarce în ființa Tatălui. Din Tatăl a purces Fiul, iar din acesta, Sfântul Duh. Iar din Duh se nasc cei doisprezece Apostoli, inclusiv Iuda. Această ultimă afirmație a lui Zigaben reprezintă probabil o falsificare a doctrinei lor. Autorul bisericesc menționează că bogomilii făceau trimitere la *Matei* 1, 2[38] pentru a dovedi scripturistic afirmația filiației apostolilor.[39] Dar și Satana era fiu al Tatălui, Satanael pe nume (prefixul *el* indicându-i originea divină). Satanael era așadar fratele

---

[37] *Ibid.*, p. 3.

[38] „Avraam l-a născut pe Isaac; Isaac a născut pe Iacov; Iacov a născut pe Iuda și pe frații lui." Zigaben probabil considera că bogomilii îl confundau pe Iuda din acest verset cu Iuda Iscarioteanul. Are și o ușoară acoperire a celor afirmate, căci tot în *Panoplia* (27, cap. 5, col. 1293) sa insistă pe reverența deosebită pe care bogomilii o aveau față de acele persoane veterotestamentare ce erau listate în genealogiile Noului Testament.

[39] „Ea va naște Fiu și vei chema numele Lui: Iisus, căci El va mântui poporul Său de păcatele lor" (*Matei* 1, 21) (n. tr.).

mai mare al lui Hristos și la începuturi îndeplinea rolul de guvernator al cerurilor. Din mândrie se ridică împotriva Tatălui, după cum relatează Isaia[40], iar îngerii i se alătură cu speranța că sub noua ocârmuire nu vor mai avea atâtea sarcini de dus la bun sfârșit.

Rebeliunea este înfrântă, iar Satana cu ai săi îngeri sunt alungați din ceruri. Pentru a-și avea și el un domeniu al său unde să fie Dumnezeu, Satana creează Pământul și Cerul De-al Doilea.[41] Pentru a-și popula regatul nou-înființat, îl face din tină înmuiată cu apă pe primul om, pe Adam. Dar câțiva stropi de apă picură din degetul cel mare de la piciorul drept al omului și astfel apare șarpele pe Pământ. Satan își insuflă duhul în Adam, dar din acesta o fărâmă picură și în șarpe. Iată așadar că Satana trimite solie lui Dumnezeu pentru a-L ruga să pună suflare de viață în omul nou creat, promițând că Adam, odată trezit la viață, va asculta de amândoi, atât de Dumnezeu-Tatăl, cât și de Satana. Dumnezeu acceptă, dând viață întâi lui Adam, apoi Evei.

Adam și Eva ar fi putut trăi mult și bine ca singuri locuitori ai pământului, dacă nu ar fi intervenit Satana în chip de șarpe, seducând-o pe Eva, care a dat naștere lui Cain și surorii lui, Calomena. Iar Adam, înnebunit de gelozie, face întocmai, Eva născându-i pe Abel și, ulterior, pe Set. Ca pedeapsă că a corupt-o pe Eva de la inocența primară, Dumnezeu îi răpește Vrăjmașului forma divină și puterea de a procrea. Dumnezeu nu-Și duce totuși mânia până la sfârșit și îi permite lui Satana să rămână stăpân în domeniile care deja îi erau supuse. Numai puține suflete, ca urmare a apusei vremi, când Dumnezeu controla lumea alături de Lucifer, reușesc a găsi calea spre Paradis, unde se roagă pentru lumea aflată sub jugul diavolesc. Este vorba de acei drepți pomeniți în genealogiile Noului Testament. Așadar, ascultându-le ruga, Dumnezeu trimite după 5500 de ani pe Fiul Său în lume, care este

---

[40] Isaia xiv, 12–14. Zigaben ne spune că bogomilii citau foarte des acest pasaj.

[41] Se pare că în momentul creației satanice exista deja un Pământ divin, făcut de Dumnezeu la început (*Panoplia*, cartea 27, cap. 7, col. 1296). Rostul acestui Pământ primordial nu este însă clar definit.

unul și același cu Arhanghelul Mihail sau cu Îngerul de Mare Sfat pomenit de Isaia (9, 5). Fiul lui Dumnezeu a fost trimis în lume ca Iisus, pentru a vindeca toate slăbiciunile și boala[42], și ca Hristos, Unsul Trupului[43]. Fiul intră în Fecioară prin ureche, ia trup din ea și iese tot pe unde a intrat. Fecioara nici nu-și dă seama de toate acestea. Ea Îl găsește ca prunc în grota din Betleem. Hristos viețuiește și propovăduiește, pentru ca apoi, simulând moartea, să se pogoare în iad unde, zăvorându-l pe Satana, îl pedepsește luându-i din nume particula divină. După care se reîntoarce la sânul Tatălui.[44]

Acest sistem cosmogonic implică respingerea aproape în totalitate a Vechiului Testament, care face afirmații total diferite: în special Pentateuhul. Cosmas declarase ca bogomilii acceptau de fapt numai Noul Testament. Dar Zigaben, mai bine informat, urmărindu-l pe Vasile Bulgarul, știe că ereticii citeau *Psaltirea*, cartea înșaisprezecită a profeților[45], *Evangheliile* și *Faptele Apostolilor*. Aceste șapte cărți erau acceptate pe baza cuvintelor solomonice: „Înțelepciunea și-a zidit casă rezemată pe șapte stâlpi" (*Pilde* 9, 1). Apreciate mai erau epistolele și *Apocalipsa*[46]. Ca și în cazul gnosticilor, și pentru bogomili eroii veterotestamentari tindeau a deveni personaje detestate. Moise nu era altceva decât nătărăul Satanei. Potopul a fost cauzat de Satana pentru a spăla neamul uriașilor de pe pământ, ce luaseră naștere din unirea îngerilor căzuți cu fiicele oamenilor, după cum relatează Cartea *Facerii* la 6, 4.[47] Singurii drepți ai Vechiului Testament erau cei enumerați

---

[42] Ἰησοῦν... ἰώμενον, calambur intenționat.

[43] Hristos înseamnă Unsul.

[44] Euthymius Zigabenus, *Panoplia*, 6–8, col. 1293–1304. Învățătura întrupării lui Hristos prin urechea Fecioarei este des întâlnită la autorii creștini timpurii și este înfățișată în numeroase icoane ale Răsăritului creștin. La început este vorba de o doctrină simbolică, urechea fiind receptorul natural al Cuvântului, dar, după cum se pare, bogomilii au înțeles-o *ad litteram*.

[45] Limba greacă folosește pentru cele șaisprezece cărți ale profeților, de la Isaia la Maleahi, termenul subsumativ de Ἑξκαιδεκαπρόφητον.

[46] *Panoplia*, 1, col. 1292.

[47] *Ibid.*, 9, col. 1305.

de genealogiile lui Matei și Luca, precum și puținii care-și găsiseră martiriul în urma refuzului de a se închina la idoli.[48]

Nu este de mirare că bogomilii acuzau Biserica drept-credincioasă de falsitate pe toată linia. Când Vasile Bulgarul a fost întrebat din ce motiv îi respinge pe sfinții și pe Părinții cu moaște făcătoare de minuni, răspunsul i-a fost că pe timpul vieții au fost animați de diavoli ce vegheau asupra lor, iar după moarte fac minuni în numele lor. Pentru că până la sfârșitul celor șapte evuri, demonilor le este permisă facerea de minuni.[49] Bulgarul a adăugat că demonii zboară peste tot și pot locui și în oameni, unul în fiecare om - teorie pe care Zigaben o consideră mesaliană.[50] Bogomilii urau Sfânta Cruce, ca fiind instrumentul uciderii Mântuitorului, iar când Vasile a fost întrebat la interogatoriu de specialiștii Bisericii de ce atunci tocmai cei posedați de demoni își caută scăpare în Sfânta Cruce, răspunsul ereziarhului a fost că diavolii iubesc Crucea și tocmai din această cauză îi mână pe cei în care sălășluiesc spre acest obiect demn de dispreț.[51] Mai ales în biserici își caută diavolii adăpost. Templul din Ierusalim a fost una din principalele lor rezidențe, în vreme ce în veacurile din urmă sediul lor central devenise Sfânta Sofia din Constantinopol.[52] Bogomilii afirmau însă că și diavolilor li se cuvine respect. Chiar Domnul a recomandat acest lucru, atâta vreme cât aceștia nu fac rău oamenilor, ceea ce pentru Zigaben reprezintă încă o învățătură mesaliană strecurată în bogomilism.[53] Botezul Bisericii și Euharistia erau de asemenea condamnate în rândurile lor, citând în acest sens *Isaia* 65, 11–12.[54]

---

[48] *Ibid.*, 10–11, col. 1308–1309.

[49] *Ibid.*, 12, col. 1309.

[50] *Ibid.*, 13, col. 1309.

[51] *Ibid.*, 14–15, col. 1309–1312.

[52] *Ibid.*, 18, col. 1313.

[53] *Ibid.*, 20, col. 1316.

[54] *Ibid.*, 17, col. 1313. Versetele citate sunt: „Dar pe voi, cari părăsiți pe Domnul, cari uitați muntele Meu cel sfânt, cari puneți o masă «Norocului», și umpleți un pahar în cinstea «Soartei».“

Zigaben nu se apleacă prea detaliat asupra ceremoniilor şi practicilor bogomile. Catehumenul era în primul rând învăţat a crede în Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh, precum şi a urma preceptele Evangheliilor, să se roage şi să postească, să se ferească de necurăţie, să renunţe la orice bunuri materiale, să fie cumpătat, smerit şi de cuvânt. Zigaben consideră că în principiu toate acestea sunt de apreciat, ceea ce şi determina afluxul considerabil de spirite inocente spre bogomili. Abia mai târziu începea a le fi administrată otrava ereziei.[55] Ritul baptismal era pregătit printr-o elaborată iniţiere. Botezul era, conform ereticilor, considerat a fi Botezul lui Hristos, botezul duhului, opus celui al drept-credincioşilor, care nu era decât botezul cu apă al lui Ioan.[56] Candidatul trebuia înainte de toate a se spovedi şi a petrece o perioadă în autocurăţire de păcate şi rugăciune. După care Evanghelia după Ioan îi era pusă pe creştet cu invocarea Sfântului Duh, urmată de Rugăciunea Domnească. După acest prim rit baptismal, candidatul trebuia să treacă printr-o perioadă de examinare, în care să dea dovadă de viaţă reţinută, de consecvenţă în rugăciune şi silinţă în a-şi asimila învăţătura bogomilă. După ce credincioşii şi credincioasele comunităţii dădeau mărturie colectivă că aceste voturi au fost împlinite, acolitul era adus în faţă şi, la fel, Evanghelia îi era aşezată pe creştet, în timp ce el era întors spre soare-răsare. Femei şi bărbaţi îl luau de mână, toţi intonând un imn de mulţumire. După acest act, noul adept se număra printre Aleşi.[57]

Afirmaţiile Aleşilor îl contrariau peste măsură pe Zigaben. Aceştia declarau că fiecare din ei merită titlul de Maică a lui Dumnezeu, pentru că în fiecare sălăşluieşte Duhul Sfânt şi fiecare dă naştere prin Duh Cuvântului. Fecioara Maria nu este cu nimic mai bună decât oricare altul dintre Aleşi.[58] Aşadar, când un Ales moare, el de fapt nu piere în adevăratul sens al cuvântului,

---

[55] *Panoplia*, 26, col. 1320.

[56] *Ibid.*, 16, col. 1312.

[57] *Ibid.*, 26, col. 1320.

[58] *Ibid.*, 22, col. 1317.

ci adoarme, dând la o parte haina trecătoare a cărnii pentru a îmbrăca veşmântul veşnic al lui Hristos, reluându-şi locul printre îngeri, în vreme ce trupu-i se reîntoarce în ţărâna din care provenea.[59] Aleşii se mai băteau cu pumnul în piept cum că ar fi văzut pe Dumnezeu nu doar în vise, ci în realitate. Dumnezeu-Tatăl era un bătrân cu barbă, Fiul, un bărbat în floarea vârstei, iar Duhul Sfânt, un adolescent imberb.[60] Aleşii se îmbrăcau în rase călugăreşti, posteau lunea, miercurea şi vinerea până la ceasul al nouălea, în schimb – după cum remarcă Zigaben – înfulecau asemenea elefanţilor când erau invitaţi la masă.[61] Astfel de disimulări erau o practică generală în rândurile lor. După cum susţineau, chiar Domnul le ceruse a fi atât de vicleni şi a se salva prin orice mijloace, fie ele înşelăciune sau şarlatanism.[62]

Singura rugăciune permisă printre ei era Tatăl nostru, pe care o rosteau de şapte ori pe zi şi de cinci ori pe noapte, cu diferite ocazii. Şi de fiecare dată o repetau de aproximativ zece ori, urmată de metanii.[63]

Zigaben îşi încheie descrierea prin enumerarea mai multor trimiteri biblice folosite de bogomili pentru a demonstra în ce fel ereticii le-au pervertit înţelesul într-un sens alegoric pentru a le întoarce împotriva învăţăturilor dreptei credinţe. De exemplu, când citim[64] că Hristos a părăsit Nazaretul pentru a trece în Capernaum, Nazaret nu înseamnă altceva decât Biserica oficială, pe când Capernaum ar reprezenta comunitatea bogomilă; sau: „a arunca perle înaintea porcilor" se referă la a nu trăda tainele adânci ale bogomilismului adepţilor dreptei credinţe.[65] Şi tot aşa,

---

[59] *Ibid.*, 22a, col. 1317.

[60] *Ibid.*, 23, col. 1320.

[61] *Ibid.*, 24, 25, col. 1320. Nu este prea clar dacă Zigaben se referă numai la Aleşi sau la toţi bogomilii ca ţinând aceste posturi.

[62] *Ibid.*, 21, col. 1316. Justificarea lor se poate să fi fost „Daţi Cezarului ce-i al Cezarului...".

[63] *Panoplia*, 19, col. 1313.

[64] *Matei* 4, 13.

[65] *Panoplia*, 44, col. 1328.

mergând până la falsificarea unor pasaje din Scriptură. Zigaben este de părere că nu exista încercare mai stupidă, mai obositoare și mai inutilă decât polemizarea cu aceștia.[66]

Singura diferență notabilă între raportul lui Cosmas și cel al lui Zigaben pe marginea bogomililor este că primul îi consideră a fi dualiști, în vreme ce al doilea este convins de monarhianismul lor. Ceea ce pare o dovadă în plus că Bogomil însuși propovăduia de fapt dualismul pavlician, deci dragovițanii conservau doctrina originară a sectei pe când monarhianismul bogomilismului oficial (sau așa-zisa Biserică Bulgară) era o inovație din secolul al XI-lea, apărută în urma contactului cu mesalienii.

Nicio altă sursă grecească nu se mai apleacă atât de detaliat asupra bogomililor. *Sinodiconul* din 1143 este un ecou la relatarea lui Zigaben și îi condamnă pe bogomili în cinci puncte: pentru că nu recunosc Sfânta Treime, numindu-L pe Cuvântul înger subordonat Tatălui, spunând că Hristos n-a fost decât un înger întrupat și adoptat[67]; pentru că îl declarau pe Prințul Întunericului ca fiind creatorul lumii; pentru că, asemenea mesalienilor, considerau Botezul și Euharistia ca lipsite de valoare; pentru că nu se închinau Crucii, numind-o armă a Diavolului;[68] și, în cele din urmă, pentru că nu venerau icoanele, numindu-le idoli. Tratatele patriarhului Gherman al II-lea al Constantinopolului și ale călugărului Eftimie polemizează cu erezia pe baza acelorași coordonate și sporesc prin aceasta materialul teologic privitor la bogomilism[69]. Dintre istoriografii bizantini, Ana Comnena își trimite cititorii la opera lui Zigaben. În ceea ce o privește, ca și Zigaben, ea consideră credința bogomililor ca fiind un amestec de pavlicianism și mesalianism; după cum declară, și-ar dori să ne ofere

---

[66] *Ibid.*, 27, col. 1321.

[67] Termenul grec folosit este ἐπείσακτος. Acest adopțianism se deosebește de cel al lui Pavel din Samosata, unde un om, iar nu un înger, este cel adoptat.

[68] Sintagma grecească pentru Satana este ἀντικείνος ἄρχων.

[69] Ficker, *Die Phundagiagiten*, oferă și textul celor două izvoare. Discuția asupra numelui se află la pp. 192 și urm.

un raport mai amplu asupra ereziei, dar fiind femeie și prințesă a imperiului nu se putea compromite cu o așa tematică înjositoare. Cu această ocazie, Comnena dă de înțeles că practicile bogomile căpătau pe alocuri accente cu mult mai șocante decât lasă Zigaben să se înțeleagă. Această impresie se poate datora sensibilității accentuate a prințesei; dar nu este exclus ca ea să fi avut la dispoziție într-adevăr informații despre riturile bogomile la care Zigaben nu avusese acces, rituri ce o vor fi șocat pe bună dreptate. Singura informație concretă pe care o dă Comnena este că numitul Vasile Bogomilul se înconjurase de doisprezece „apostoli" și de o serie de femei cu reputație îndoielnică.[70]

Alți istorici, precum Zonaras sau Kinnamos, deși pomenesc pe alocuri de bogomili, nu contribuie cu nimic suplimentar la datele pe care le aveam deja cu privire la crezul bogomil. La fel și izvoarele bulgare de mai târziu. Sinodul de la Târnovo din anul 1211, care a condamnat învățătura bogomilă alături de celelalte secte din acea vreme, nu menționează noi conținuturi dogmatice care să nu fi fost pomenite deja de Cosmas sau de Zigaben. Sfântul Ilarion, episcopul Moglenului, mort pe la 1164, a găsit în eparhia sa macedoneană numeroși eretici pavlicieni și bogomili cu care a polemizat într-o serie de aprinse discuții teologice. După cum știm de la biograful lui din veacul al XIV-lea, patriarhul Eftimie al Bulgariei, argumentele lui Ilarion erau cele obișnuite și folosite de toată lumea împotriva dualiștilor.[71] La fel, sunt de puțin ajutor și omiliile monahului ierusalimitean Atanasie, scrise în a doua jumătate a secolului al XII-lea. Una dintre ele îi este adresată unui oarecare Panc, cititor de literatură interzisă bogomilă, fără a se specifica însă în ce constă otrava răspândită de aceste scrieri.[72]

Oarece noutăți oferă autorii apuseni. Fostul eretic italian Rainier Sacchoni, reconvertit la dreapta credință, scrie pe la anul

---

[70] Anna Comnena, XV, VIII, IX (Dawes, pp. 412–415).

[71] Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, pp. 33 și urm.

[72] Redată de Pypin, *Cărți false și interzise* (în rusă) și editată de Leonid în *Moscow Diocesan Reports*, nr. 3.

1230 că Biserica Bulgară ar fi fost dualistă în trecut, însă în perioada contemporană lui devenise monarhiană, ceea ce pare a confirma impresia dată de comparația între descrierile lui Cosmas și Zigaben. Rainier adaugă informația că unii dintre ereticii bulgari credeau că Maria ar fi fost un personaj cu adevărat istoric, iar Hristos S-ar fi întrupat în mod real din ea, sfârșind în cele din urmă pe cruce.[73] Același autor spune însă câteva capitole mai departe că episcopul eretic italian Nazarius, ce-și făcuse ucenicia în Bulgaria, i-ar fi șoptit că ar fi învățat acolo de la episcopul și Fiul cel Dintâi ai Bisericii Bulgare că Fecioara nu ar fi fost altceva decât un înger.[74] Alt autor italian, Moneta, confirmă această relatare. După cum informează, slavii sunt convinși că Dumnezeu-Tatăl a trimis trei îngeri pe pământ: pe Maria, Hristos și Ioan Evanghelistul.[75] Ceea ce ne poate duce cu gândul că mariologia bogomilă a acelei perioade era destul de neclară, așa cum va fi mai târziu și printre catari. Linia de demarcație între îngeri sau eoni și Aleși era destul de inconsistentă, fiind greu a spune cu siguranță din ce categorie făcea parte Fecioara Maria. Relatarea lui Sacchoni rămâne valoroasă și pe mai departe, fiind singurul izvor ce oferă informații referitoare la organizarea eclesială a comunității bogomile. De la el știm că ereticii aveau un episcop, asemenea comunității eretice bosniace, iar acest episcop avea un Fiu Dintâi, precum și un Fiu De-al-doilea, cum vom mai întâlni ulterior și la episcopii eretici ai Apusului. Se pare că vorbim de o evoluție târzie.

Singurele referințe oferite de bogomilii înșiși pot fi desprinse din literatura lor apocrifă, destul de neclară din punct de vedere dogmatic, dar destul de interesantă în ceea ce privește implicațiile pe care le are. Cam în aceeași perioadă cu Atanasie Ierusalimiteanul era cunoscut faptul că bogomilii cultivau scrierile unui oarecare preot Ieremia. „Dacă ai citit omilia preotului Ieremia", i se adresează

---

[73] Sacchoni, *Summa de Catharis et Leonistis*, în Martène și Durand, *Thesaurus Novum Anecdotum*, vol. V, p. 767.

[74] *Ibid.*, pp. 1773–1774.

[75] Moneta, *Summa contra Kataros et Valdenses*, cartea III, 2, pp. 226 și urm.

Atanasie oscilantului Panc, „aceea despre Sfântul Lemn și Sfânta Treime, despre care faci pomenire, atunci chiar că ai citit doar basme mincinoase"[76]. Biserica drept-credincioasă n-a încetat a-și arăta îngrijorarea față de numărul considerabil de apocrife aflate în circulație. Din purtare de grijă pentru sufletul slav, de la Biserica Rusă ni se mai păstrează și un index numit *Despre cărțile adevărate și cele false*. Cel mai vechi fragment cuprins în el a fost preluat dintr-un nomocanon de secol al XIV-lea, dar chiar și acest nomocanon pare a prelua la rându-i o listă mult mai veche, aflată în uzul curent al Bisericilor Slave, fapt ce a făcut necesară multiplicarea repetată a indexului pomenit.[77] Într-o reeditare din secolul al XVI-lea citim că „inițiatorii cărților eretice din țara bulgarilor au fost preotul Ieremia și preotul Bogomil, la fel Sidor Friazin (ca și Iacob Țental[78]), însă Friazin și multe alte nume sunt consemnate și în marele Manakanun".[79] O ediție ulterioară, din 1608, îl identifică pe Ieremia cu Bogomil[80], identificare ce este acceptată de majoritatea istoricilor.[81] O posbilitate ar fi ca Bogomil să-și fi luat după inițiere un nume nou, căci este într-adevăr destul de ciudat că – atâta vreme cât îi considerăm pe Ieremia și Bogomil distincți – Cosmas nu îl menționează pe primul cu niciun prilej. Pe de altă parte, nu există argumente în favoarea ipotezei că cei doi ar fi activat exact în aceeași perioadă. Cel mai probabil este că Bogomil și-a transmis învățătura pe cale orală,

---

[76] Leonid, *op. cit.*

77 Pypin și Spasowicz, Histoire des Littératures Slaves, trad. în fr. de Denis, pp. 116 și urm. Toate aceste *indices* sunt reproduse în Gorskii și Nevostruev, Lista manuscriselor slavone din Biblioteca Sinodală a Moscovei (în rusă). Ivanov redă acest index de secol XIV de care vorbim în *Cărți și legende bogomile* (în bulgară), pp. 52–53.

[78] „Iacob Țental" este adăugirea lui Ivanov, care intepretează ca atare o prescurtare obscură aflată în textul slavon, Ivanov, *Cărți și legende bogomile* (în bulgară), p. 50.

[79] Gorskii și Nevostruev, *op. cit.*, II, p. 641.

[80] *Ibid.*

[81] Ivanov nu crede că Bogomil și Ieremia ar fi fost una și aceeași persoană, însă îi consideră contemporani (Ivanov, *op. cit.*, pp. 50 și urm.).

un pic mai târziu, o parte din ea fiind sistematizată în scris de Ieremia, proces care printre altele a dus și la alterarea teologiei originare.

Rolul lui Ieremia devine și mai limpede dacă îi examinăm scrierile în adâncime. În indexul de care vorbeam mai sus, Ieremia este incriminat ca fiind autorul operelor eretice pe marginea următoarelor subiecte: *Lemnul Crucii; Despre preoția lui Hristos; Sfânta Treime; Cum a arat Hristos cu plugul; Cum l-a numit Hristos prieten pe Probus; Întrebările lui Ieremia către Maica lui Dumnezeu; Întrebări și răspunsuri din câte particule a fost făcut Adam; False învățături privitoare la febră și alte metehne* (de fapt *Istoria Sfântului Sisinie și a fiicelor lui Irod*).[82] Prima și a treia scriere fuseseră deja menționate de Atanasie Ierusalimiteanul. O așa-numită *Slovo Ieremieia* din veacul al XIV-lea include pe lângă cele două și o lucrare intitulată *Pomenirea lui Moise.*[83] Pe lângă cele menționate ca fiind scrise chiar de Ieremia, toate *indices* mai enumeră și o serie de apocrife ce făceau parte din literatura de studiu a ereticilor.[84]

Este improbabil ca vreuna din aceste opere să fi fost contribuția directă a lui Ieremia sau a vreunuia dintre ucenicii săi. De exemplu, *Despre preoția lui Hristos* era cunoscută autorilor greci cu mult înainte de epoca în care a trăit Ieremia. Suidas o menționează în *Lexiconul* său.[85] *Istoria despre Lemnul Crucii*, care mai târziu va deveni una dintre cele mai cunoscute legende medievale, apare pentru prima oară în *Evanghelia lui Nicodim*, o apocrifă greacă de origine gnostică.[86] Sfântul Sisinie apare adesea în scrierile ereticilor. Se pare că ar fi fost un cavaler part, ucenic și discipol al lui Mani. După convertirea la creștinism, devine informatorul episcopului Arhelau

---

[82] Pypin și Spasowicz, *loc. cit.*; Gorskii și Nevostruev, *loc. cit.*

[83] Popov, *Primul supliment al Listei de manuscrise întocmite de A.Y. Khludov* (în rusă), pp. 31–44. Manuscrisul provine din Novgorod.

[84] Gorskii și Nevostruev, *loc. cit.* Ieremia se pare că a scris și o legendă a lui Probus (vezi Pypin și Spasowicz, *op. cit.*, p. 115, nr. 1).

[85] Suidas, *Lexicon*, la Ἰησοῦς. Vasiliev publică un text grecesc cu o dispută asupra datei acestei scrieri în a sa *Anecdota Graeco-Byzantina*, pp. 58–72 și XXV-XXVII.

[86] Vezi M.R. James, *The Apocryphal New Testament*, I, pp. 94 și urm.

cu privire la tainele învățăturii ereziarhului, ceea ce permite eparhului să îl biruie pe Mani în argumente, fapt ce a făcut din Sisinie sfântul favorit pentru invocarea împotriva demonilor.[87] Celelalte povestiri despre Hristos pot fi desprinse din evangheliile apocrife.[88] Cea despre Adam nu poate fi decât o variațiune a legendelor despre Facere, care – cu a lor insistență asupra creației lui Adam din elemente – fac parte din așa-numita *Carte a Jubileelor*[89], din tradiția iudeo-grecească precreștină. *Pomenirea lui Moise* este lipsită de originalitate. Numai originea tratatului despre Sfânta Treime nu mai poate fi identificată, având în vedere și titlul vag pe care îl poartă. Poate fi un scurt preambul dogmatic al lui Ieremia însuși.

Nu putem afirma cu certitudine că elementele eretice ce se regăsesc în versiunile slavone îmbogățite și cu legende apocrife se datorează neapărat lui Ieremia. Se prea poate ca el doar să le fi accentuat. *Lemnul Crucii* luată în sine era destul de inofensivă pentru a inspira și autori recunoscuți prin dreapta lor credință precum Godefridus de Viterbo sau Calderon. Însă versiunea slavonă a scrierii debutează cu periculoasa interpolare bogomilă: „Când Dumnezeu a creat lumea, doar El și Satanael existau..."[90] Nu este exclus să întâlnim aici chiar cuvintele lui Ieremia. Rolul principal al acestuia a fost în fond să adapteze și să dea legendelor populare grecești o coloratură gnostică pentru a corespunde propriului punct de vedere eretic. Astfel se urmărea ca învățătura orală a lui Bogomil să capete și un temei scris, bineînțeles mai mult gnostic decât pavlician. Urmașii lui Ieremia i-au călcat în această privință pe urme și astfel asistăm la înflorirea traducerilor slavone impregnate de elemente eretice.[91]

Nu ar fi corect a considera tot acest corpus literar ca fiind bogomil. Dacă este să ne luăm după unele manuscrise, el s-a dezvoltat

---

[87] Perdrizet, *Negotium Perambulans in Tenebris*, pp. 15 și urm.

[88] De exemplu în antologia lui M.R. James, *The Apocryphal New Testament.*

[89] Sau Leptogenesis. *Cartea Jubileelor* a fost editată în întregime de Charles.

[90] *Apud* Veselovsky, *Investigații* (în rusă), X, pp. 367 și urm. Acest preambul pare de factură dualistă, nu monarhiană ca în majoritatea legendelor bogomile.

[91] Bonwetsch în Harnack, *Altchristliche Literatur*, vol. 1, p. 902, oferă numele a 45 de povestiri slavone apocrife.

în mare măsură în Rusia, țară impermeabilă față de bogomilism. Cel mai probabil este că astfel de manuscrise cu conținut îndoielnic nu supraviețuiau în Peninsula Balcanică, unde inchizitorii zeloși le distrugeau pe loc din cauza nocivității lor, în vreme ce Rusia, care nu se confruntase cu erezia, avea autorități eclesiastice mai relaxate și mai puțin vigilente, cel puțin de-a lungul a câtorva secole, căci în cele din urmă proliferarea de apocrife deja menționată a făcut și aici necesară inițierea unui *index* cu lucrări periculoase. Chiar și lucrări care nu se aflau pe lista neagră păstrează totuși multe influențe bogomile. De exemplu, în versiunea slavonă a lui Iosif, în capitolele interpolate de autori creștini timpurii, lăcustele cu care se hrănea Sfântul Ioan Botezătorul se transformă într-un întreg sortiment de feluri vegane cu fructe de pădure, rădăcini și scoarță de copac.[92] Și asta pentru că adeptului bogomil îi era interzis orice contact cu carnea. Pe de altă parte, în *Apocalipsa lui Baruh,* fructul interzis, cel al răului absolut, este rodul viței-de-vie, vinul fiind interzis cu desăvârșire bogomililor.[93] Variantele slavone ale *Cărții lui Enoh* vorbesc uneori de șapte, alteori de zece ceruri, urmând aici matricea gnostică.[94] *Palea*, marea variantă populară a Vechiului Testament rusesc din perioada medievală, se constituie în exemplul cel mai concludent al acestei influențe[95]. Aici ne lovim de repovestirea cărților *Facerii* și *Ieșirii*, cu un scurt rezumat al evenimentelor până în vremea regelui David, repovestire ce are loc cu o broderie luxuriantă de legende apocrife, ce vehiculează toate vechile povești iudeo-gnostice și dualist-gnostice de care am vorbit mai sus.[96] Ba chiar mai mult, cartea este structurată de așa manieră,

---

[92] Vezi Grégoire cu un articol pe marginea hranei lui Ioan Botezătorul în *Byzantion* 5, pp. 109 și urm.

[93] În versiunea sârbească redată de Ivanov, *Cărți bogomile*, p. 196.

[94] Vezi edițiile lui Charles.

[95] Vezi Popov, *Cartea Cerului și a Pământului (Palea)* (în rusă); Speranski: *Palea istorică* (în sârbă); Vasiliev: *Anecdota Graeco-Byzantina*, pp. 188–292. Mai vezi și Gaster: *Greeko-Slavonic Literature*, pp. 150 și urm.

[96] Chiar și lucrările lui Dionisie Areopagitul sunt folosite atunci când sunt descrise ierarhiile de îngeri.

încât să arate că fiecare eveniment nou-testamentar își are prefigurarea în Vechiul Testament. Pe de altă parte, știm că bogomilii respingeau Pentateuhul, pe care-l considerau a se împotrivi doctrinei creștine. *Palea* pare a reprezenta o încercare de a oferi un Vechi Testament conform, care să nu pună probleme învățăturilor bogomile. Cartea este plină de remarci disprețuitoare la adresa evreilor: „Te întreb pe tine, o, evreule!" sau „O, evreu păcătos!" Ca și legendele luate în parte, vorbim în acest caz de traducerea vreunei versiuni grecești sau chiar de o compilație a mai multor versiuni grecești. Și, suntem siguri, la început cartea a aflat răspândire prin lucrarea simpatizanților bogomilismului, deși în cele din urmă își va fi câștigat auditoriul prin propria calitate a povestirilor reproduse. Din punct de vedere teologic, nu este întru totul aservită dogmei bogomile. Pentru eretici, Satanael era fiul cel mare al lui Dumnezeu. În *Palea,* el se prezintă mai degrabă ca fiind căpetenia celei de-a patra cete de îngeri.[97] Este chiar probabil că bogomilii, deși îndrăgostiți de detalii, să nu fi fost foarte precisi atunci când venea vorba de Satana sau de originea Răului în lume, probleme care îi preocupau atât de intens pe predecesorii lor gnostici. Se pare că cele două școli ale lor, cea monarhiană și cea dualistă, au lucrat – cu mici excepții – în cea mai profundă armonie.

Singura carte apocrifă de proporții despre care știm fără dubii că se afla în uzul comunităților bogomile s-a păstrat doar în traducerile latine. Inchiziția din sudul Franței a identificat o lucrare eretică, pe care au și dat-o copiștilor să o reproducă și pe al cărei manuscris au trecut: „Iată cartea secretă a ereticilor lui Concoresso, adusă din Bulgaria de al lor vlădică Nazarius, plină de false învățături."[98] Lucrarea se prezintă sub forma unui dialog între

---

[97] Vasiliev, *Anecdota*, p. 189.

[98] „Hoc est secretum haereticorum de Concorezio, portatum de Bulgaria a Nazario suo episcopo, plenum erroribus" – interpolare făcută în MS Carcassone al lucrării, publicat de Benoist, *Histoire des Albigeois et des Vaudois ou Barbets*, vol. 1, pp. 283–296. O altă versiune aproape identică, însă incompletă, pe nume „Joannis et Apostoli et Evangelistae Interrogatio arcana sancti regni coelorum de ordinatione mundi et de Principe et de Adam", se află la Viena și este publicată în Döllinger,

Sfântul Ioan Evanghelistul și Hristos cu privire la începuturile lumii. Sunt vehiculate toate legendele ce amintesc de căderea Satanei, călătoria lui Enoh sau *Lemnul Crucii*. Iar aceste pasaje sunt aproape identice din pomenita *Palea* sau cu ale *Apocalipsei lui Baruh*, ca să nu mai vorbim de versiunea veche bulgară a *Lemnului Crucii*.[99] Iar o parte substanțială a textului reprezintă traducerea cuvânt cu cuvânt a *Întrebărilor Sfântului Ioan Evanghelistul*.[100] Teologic însă, cartea este strict de factură bogomilă. Înainte să cadă, Satana era ființa cea mai mare după Dumnezeu-Tatăl, în vreme ce Hristos ședea la dreapta lui Dumnezeu-Tatăl. Maria a fost un înger trimis pe Pământ, iar Hristos a intrat și ieșit din trupul Fecioarei prin ureche. Ioan Botezătorul, care nu-i altul decât Ilie, a fost de asemenea un înger. Oamenii posedă duh sfânt luat de la îngeri, duh întemnițat în materie. Întreaga lucrare este un rezumat vulgarizant al doctrinei bogomile. Dar ne este imposibil a afirma cu certitudine dacă textul este un produs al bogomilismului sau dacă nu cumva este o traducere a unei mai vechi lucrări păstrate în greceşte. Dacă este să emitem o părere bazată pe analiza conținuturilor doctrinare, se pare că avem de-a face cu o compilație făcută de un autor bogomil sau mesalian după tot felul de apocrife ce îi stăteau la dispoziție.

Tradiția folclorică populară, încă puternic prezentă la slavii sudici, este la fel de neclară. Cele mai multe legende ale lor sunt de-a dreptul eretice, fiind dualiste în esență[101]. De aceea este rezonabil a considera că originea lor este bogomilă, deși dau la iveală o paletă multicoloră de idei și motive. În cosmogonie, uneori se vorbește de Dumnezeu și Satana ca fiind coexistenți din veșnicie, ca asociați

---

Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters, II, pp. 85–92. Nazarius a fost un ereziarh, cunoștință a lui Rainier Sacchoni, care își făcuse ucenicia în Bulgaria.

[99] Ivanov oferă în *Cărți și legende bogomile* (în bulgară), pp. 68–71, pasajele respective în paralel.

[100] Redată de Tikhonravov, *Materiale* (în rusă), vol. II, pp. 174–192.

[101] Colecția cea mai completă o găsim la Ivanov, *op. cit.*, pp. 327 și urm. Legendele reproduse de el provin în cea mai mare parte din Bulgaria medievală, Macedonia și Basarabia.

sau chiar fraţi[102]; alteori Dumnezeu îl creează pe Satana din umbra Sa; alte legende oferă o istorie divergentă: Satana nefiind decât un înger căzut.[103] Rolurile exacte jucate de Dumnezeu şi Satana în actul creaţie diferă de la legendă la legendă.[104] Adam este de cele mai multe ori creaţie a lui Dumnezeu, ce cade însă în puterea Satanei, uneori pentru că este obligat să muncească pe Pământ, domeniul Satanei, alteori pentru că are nevoie de lumină, la care – după căderea din Paradis – nu mai are alt acces decât prin Satana. În concluzie, toţi muritorii sunt supuşii Satanei până la Învierea cea de obşte.[105] Persoana şi faptele lui Hristos îşi găsesc diverse explicaţii. Este imposibil a afirma câte dintre aceste povestiri reprezintă credinţe pur bogomile. Pe alocuri avem de-a face cu infiltraţii de folclor precreştin: de exemplu atunci când omul creat de Satana se transformă în lup sau când albina trădătoare şopteşte în urechea Satanei tainele cele ascunse ale lui Dumnezeu.[106]

Iar celelalte divergenţe ale conţinutului, de care vorbeam mai sus, pot fi probabil elucidate prin coloritul local, căpătat de orice tradiţie orală.

IV

Toată evidenţa doctrinară referitoare la bogomili este un pic nebuloasă. Iar în unele puncte ne aflăm cu totul în imposibilitatea de a face afirmaţii exacte. Este însă suficient ca, cel puţin, să ne facă să intuim cât de cât sursele acestei erezii.[107]

---

[102] Ivanov, *op. cit.*, pp. 329, 333, 343, 348.

[103] Ivanov, *op. cit.*, pp. 337–338, 346.

[104] Ivanov, *op. cit.*, pp. 329–336; este vorba de trei legende ce-i drept similare, însă nu identice.

[105] Ivanov, *op. cit.*, pp. 338–339, 351–352.

[106] Ivanov, *op. cit.*, pp. 335, 347–349.

[107] Sinteza modernă cea mai cuprinzătoare a învăţăturilor bogomile este Puech şi Vaillant, *Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris, 1945. Aici avem şi o traducere a peroraţiei lui Cosmas, însoţită de un comentariu detaliat. Am luat

Prima sursă indubitabilă este pavlicianismul. Colonii pavliciene au fost stabilite la frontiera bulgară a Imperiului încă din veacul al VIII-lea. În secolul al IX-lea îi vedem prinși într-un viu avânt misionar. O sută de ani mai târziu, coloniile lor sunt revigorate prin repopulare. Așadar, dacă vreo erezie dualistă se va fi născut în această perioadă peste graniță – cum este cazul bogomilismului – este cât se poate de logic să-i legăm apariția de masiva influență a pavlicianismului.

Cel puțin aceasta este părerea contemporanului patriarh ecumenic Teofilact. În secolul al X-lea, în relatările asupra doctrinelor bogomile redate de Cosmas, tot ce se spune despre învățăturile bogomililor poate fi aplicat la fel de bine și pavlicienilor. Respingerea Vechiului Testament, disprețuirea cultului Fecioarei și al sfinților, existența unei pături de Inițiați, toate s-ar putea să fi fost copiate după pavlicianism. Diferențele dintre erezia pavliciană și mișcarea bogomilă timpurie constau în limbă și cutume. Limba diferită era de așteptat și nu e de mare importanță. Obiceiurile proprii sunt date de condițiile sociale diferite ale celor două mișcări. Pavlicienii au fost multă vreme o comunitate militantă, bine coagulată în fața pericolelor externe. Capacitățile lor militare le-au dat șansa de a supraviețui în ciuda oricăror vicisitudini. După strămutarea lor în Europa se pare că au fost capabili să-și păstreze acel stil de viață care în Asia făcuse din ei adversari atât de redutabili. Adică nu au dus până la capăt consecințele existențiale ale doctrinei lor despre disprețul față de materie, nedându-se înapoi în a se folosi cât se poate de eficient de „materie" când era vorba să se apere de dușmani. Bogomilii, în schimb, aveau un alt statut. Departe de a forma un organism centralizat, erau răspândiți

---

contact cu această lucrare mult prea târziu pentru a mă putea folosi pe îndelete și îndestulător de ea. În cea mai mare parte sunt de acord cu concluziile autorilor, deși nu pot accepta teoria lor, că mesalianismul nu ar avea nicio contribuție la evoluția mișcării Bogomilstvo, deși izvoarele grecești oferă informații lipsite de orice echivoc în acest sens. Cei doi autori oferă argumente foarte solide în datarea activității publicistice a lui Cosmas în preajma anului 927 (*op. cit.*, pp. 19–24).

pe teritoriul unui mare imperiu în sate și cătune. De aceea li s-a părut mai potrivit a adopta o formă de luptă conformă doctrinei lor: aceea a rezistenței pasive. Pavlicienii erau naționaliști: armeni luptând împotriva cosmopolitanismului promovat de Bizanț. Deși se prea poate ca și ei să fi fost naționaliști la începuturile lor – țărănime slavă împotriva aristocraților bulgari sau a proprietarilor de pământ greco-bulgari – la o analiză mai atentă vedem că această tensiune este de fapt o luptă de clasă între țărani și moșieri, nu una națională între etnicii slavi și cei bulgari. Iar în luptele de clasă, soluția cea mai promițătoare la îndemâna celor mai slabi consta protestul pasiv și îndărătnicia ascunsă, decât ostilitatea activă.

De aceea este cât se poate de logic că Bogomil însuși își va fi împrumutat materialul eretic de la pavlicieni, pe care însă l-a adaptat și structurat pentru a face față împrejurărilor sociale din vremea sa. Nu a trecut însă multă vreme până când învățături noi s-au infiltrat în acest corp doctrinar. Într-un fel sau altul, bogomilii vor fi venit în contact cu elemente gnostice de pe teritoriul Imperiului Bizantin. O bogată literatură bogomilă în limba slavonă ia naștere, toată bazată pe apocrifele gnosticilor și pusă în seama misteriosului preot Ieremia. Tradițiile gnostice atenuează dualismul radical al teologiei bogomile. Unele ramuri ale mișcării bogomile, determinate în special de proximitatea unor așezări pavliciene, au păstrat un „maniheism" dualist lipsit de orice compromis, după maniera pavlicienilor. Vorbim de școala dragovițană, care a păstrat până și denumirea de „pavliciană". Însă majoritatea bogomililor au adoptat concepțiile gnostice privitoare la originea Răului. Pe la finalul veacului al XI-lea, prea puțini dintre bogomili nu erau promotori ai gnosticismului.

De unde venea însă acest gnosticism? Cu siguranță nu de la pavlicieni, cu toate că și ei cochetaseră la începuturile lor cu unele idei de factură gnostică. Pavlicienii nu par a fi utilizat alte producții literare în afara Bibliei și comentariilor lui Serghie. *Cheia Adevărului*, singura carte mai amplă pe care o vor fi avut, nu fusese scrisă de reprezentanți ai lor. Așadar nu aveau cunoștință de legendele gnostice aflate în circulație. Nu putem să nu remarcăm

cât de puține apocrife au supraviețuit în traducere armeană.[108] Simplitatea teologiei pavliciene este o dovadă în plus în favoarea dependenței lor de o oralitate hrănită doar de lecturile biblice. Așadar, curentul gnostic s-a revărsat pe alte căi în tradiția bogomilă.

Pentru Zigaben și Ana Comnena, răspunsul era destul de evident. Bogomilii nu erau pentru ei altceva decât un amestec de pavlicianism cu mesalianism sau eutihianism[109]. Raportul oferit de Zigaben asupra ereziarhului Bogomil este plin de dispreț. Pentru el, afirmațiile bogomililor cum că în fiecare om sălășluiește un demon care trebuie împăciuit nu sunt decât preluări ale unor idei mesaliene.[110] De la el provine probabil și informația că Inițiații se considerau capabili de a vedea pe Dumnezeu Însuși.[111] Căci, într-adevăr, inițierea practicată de bogomilii vremurilor sale amintea mai mult de mesalianism decât de pavlicianism. Iar învățătura fundamentală care deosebea Biserica „Bulgară" de cea dragoviteană, anume că înainte de cădere Satana a fost întâiul născut al lui Dumnezeu, era și ea de factură mesaliană.[112] Întreaga descriere pe care Zigaben o dă bogomililor este a unei gnoze târzii, putându-se referi foarte bine la mesalianism. Greutatea nu constă în identificarea elementelor mesaliene, ci – dimpotrivă – a celor pavliciene. Probabil că Zigaben, care era bine familiarizat cu erezia pavliciană, pe care o considera de sine stătătoare, să fi fost conștient că singura

---

[108] Puținele cărți apocrife în armeană cuprinse în *Tezaurul vechilor și noilor legende* au, în ochii mei, prea puține afinități cu gnosticismul. Până și cele privitoare la Adam (nr. 11 și 12 ale florilegiului) sunt cu totul ortodoxe în doctrina lor.

[109] Zigabenus, *Panoplia*, cartea 27, Prefață, col. 1289. Anna Comnena, XV, viii (ed. Dawes, p. 412). Când Kedrenos vorbește de originile mesalienilor (I, pp. 514, 547) spune că mai sunt denumiți și eutihieni, entuziaști sau bogomili. *Sinodiconul* țarului Borilă, apărut în Bulgaria anului 1211, repetă această informație, numind erezia bogomilă amestec de maniheism și mesalianism.

[110] *Panoplia*, *ibid.*, paragraf 13, col. 1309 și paragraf 20, col. 1313.

[111] *Panoplia*, *ibid.*, paragraf 23, col. 1320.

[112] Psellos, *De Daemonum operatione* (MPG 122, col. 824–825), afirmă că maniheii (de fapt prin acest termeni el îi înțelegea pe pavlicieni) credeau în două Principii, în vreme ce mesalienii stipulau trei – Tatăl și cei doi Fii ai Săi.

contribuție pavliciană la apariția bogomilismului poate fi contabilizată doar în faza inițială a acestuia. Se pare că Zigaben nu era informat despre existența dragoviților.

Atât Zigaben, cât și Comnena erau teologi de rasă. De aceea n-ar fi înțelept să ne îndoim de analiza lor, mai ales că pe timpul lor mai existau suficiente comunități mesaliene, deci aveau un punct de comparație. Mesalianismul reiese la lumină după o perioadă obscură, pe la jumătatea veacului al XI-lea, atunci când Psellos vorbește de ei ca fiind o sectă abstrusă și funestă. Tratatul lui de demonologie îmbracă forma unui dialog între doi prieteni, dintre care unul - care de curând vizitase o comunitate euhită (mesaliană) - îl informează pe celălalt despre practicile diabolice ale sectarilor.[113] Ceea ce nu face însă din cartea sa un material de referință pentru elucidarea doctrinelor mesaliene. Mai degrabă mesalienii îi oferă lui Psellos un paravan pentru ideile-i proprii referitoare la demonologie. Câteva decenii mai târziu, sub Alexie Comnenul, un oarecare Blachernites a adus cu sine la Constantinopol această erezie. Era vorba numai de o ramură a complexelor structuri mesaliene, cu siguranță adepții lui Blachernites fiind urmașii spirituali ai mesalienilor din secolul al IV-lea. Acuzațiile de magie propagate de Psellos împotriva lor implică existența unei tradiții proprii din care se hrăneau și a unor cărți secrete de care se foloseau: nefiind exclus să vorbim în acest caz de colecții de apocrife heterodoxe de natură gnostică.

Nu putem spune cu exactitate când vor fi venit ereticii bulgari în contact cu mesalienii. Principalele comunități mesaliene se aflau răspândite în Tracia. Psellos îl numește pe unul dintre cei doi protagoniști ai dialogului amintit Thrax din Tracia[114]. Din această

---

[113] Psellos, *op. cit.*, *passim*.

[114] Psellos, *op. cit.*, *passim*. El vorbește (col. 853-857) de miraculoasele puteri magice ale unui mesalian din Elasona, pe care nu am putut-o identifica istoric. Însă ceremonia descrisă de Psellos ca fiind un act de inițiere nu pare a fi în realitate inițierea mesaliană comună, ci mai degrabă un ritual satanic de invocare a Diavolului.

provincie, învățătura mesaliană se va fi putut propaga cu ușurință printre bulgarii pavlicianizați în prealabil. Patriarhul Gherman consideră Tracia ca fiind centrul bogomilismului din secolul al XI-lea. Vorbim de pământul natal al ereziarhului Ioan Tzurillas.[115] Probabil că legătura dintre cele două mișcări are loc destul de devreme, iar factorul de coeziune se poate să fi fost preotul Ieremia, primul care a tălmăcit cărți gnostico-mesaliene în slavonă. Iar acest Ieremia, ne amintim, a fost, împreună cu Bogomil, fondatorul sectei bogomililor. Dacă este să fim și mai exacți, ironia istoriei este că de fapt Bogomil este întemeietorul dragoviților, în vreme ce adevăratul fondator al bogomililor este acest Ieremia. Nici nu este de mirare că cei doi ereziarhi sunt atât de ușor de a fi contopiți în mod eronat ca fiind una și aceeași persoană.

Prinzând gust pentru apocrife, bogomililor le stăteau la îndemână mai multe modalități de a-și îmbogăți gama de lectură. De exemplu, astfel de legende erau la mare căutare și în Bizanț. Cronicari de dreaptă credință de altfel, și nu vorbim aici doar de autori „de consum" cum ar fi un Ioil sau Manase, ci de istorici reputabili precum Kedrenos sau Zonaras, făceau uz de astfel de istorii în operele lor. Și copiștii care multiplicau manuscrisele acestor cronici – dintre care unii aveau tendințe gnosticizante – inserau pe ici, pe colo mici picături de heterodoxie. Alte lucrări însă erau de la capăt la coadă pline de erezie, ceea ce nu le împiedica să circule pe o arie vastă. Ele ar fi putut funcționa fără probleme în orice moment pentru a suplimenta fondul doctrinar mesalian și a oferi claritate în privința unor învățături care în scrierile de bază erau în continuare nebuloase. De exemplu: nu cunoaștem doctrina mesaliană cu privire la relațiile intratrinitare. Doctrina bogomilă este însă similară cu cea descrisă de *Urcarea la cer a lui Isaia*, o apocrifă

---

[115] Ficker, *Die Phundagiagiten*, p. 249. Ficker este de părere că „ἐν τοῖς τῶν Θρακῶν μέρεσιν" are în vedere tema tracesiană din Asia Minor, ceea ce mi se pare a complica inutil lucrurile. Termenul „Tracia" era folosit în cercurile literare ale vremii în sensul lui geografic originar. Iar Psellos, cel de la care provine citatul, era cât se poate de acribic în demersul lui clasicizant.

gnostică datând probabil din primul secol creştin. Influenţa era reciprocă. Gustul bogomil probabil că va fi facilitat inserţii gnostice în unele apocrife în fond inofensive, dar şi gnosticismul va fi contribuit la fundamentul dogmatic bogomil prin intermediul acestui tip de literatură, ce fusese moştenit de Bizanţ de la creştinii primelor veacuri, atunci când teologia creştină era încă imprecis articulată şi expusă curentelor gnostice aflate în plin avânt.

Şi anumiţi drept-credincioşi dădeau apă la moară ereziei. Atanasie al Ierusalimului, în a sa omilie către Panc, îl acuză pe acesta de a fi citit operele preotului Ieremia propovăduind o erezie latină. Indexul rus din biblioteca sinodală de la Moscova condamnă alături de Ieremia şi Bogomil şi pe un oarecare „Sidor Fryazin", iar din lectura indexului aflăm că Ieremia se află în iad, în cercul „Verziul"[116]. Tot ce se poate ca „Sidor Fryazin" să însemne „Sidor Frâncul". Iar „Verziul" va fi fost alterarea lui „Vergiliu". Poetul latin era în acea vreme asociat în folclorul medieval apusean cu arhimagul *par excellence*, prin aluzia la poet sugerându-se că preotul Ieremia îşi va fi învăţat erezia în slujba vrăjitorilor apuseni.

Toate acestea se poate să fi fost simplă propagandă în slujba creştinătăţii răsăritene pentru denigrarea apusenilor. Atanasie scrie, de altfel, că bogomilii se află în strânsă legătură cu ereticii occidentali, căutând prin urmare a discredita doctrina bogomilă atunci când afirmă că este de sorginte vestică. Aceleaşi motive îi vor fi animat şi pe teologii Bisericii Ruse. N-ar fi exclus ca aceştia să fi căutat, premeditat, să „spele stigmatul" originii ereziei bogomile de pe obrazul Răsăritului creştin, înaintând teoria că acesta este un produs al detestaţilor latini din Apus.[117]

---

[116] Gorskii şi Nevostruev, *op. cit.*, vol. II, p. 641.

[117] Până nu de mult era împământenită teoria că bogomilismul nu reprezintă decât coagularea unor tendinţe preexistente în lumea slavă (Giesler, *Über den Dualismus der Slaven* (*Theologische Studien und Kritiken*, vol. II, pp. 357 şi urm.; Schmidt, *Histoire des Cathares*, vol. II, pp. 271 şi urm.; Rački, *Bogomili i Paterini* (Rad. vol. X), p. 260, precum şi alţi autori). Acest argument se baza pe Helmold de Lübeck care oferă în secolul al XII-lea o descriere a slavilor sedentarizaţi în ţinuturile germane. Astfel aflăm că aceştia se închinau unui dumnezeu bun şi

Astfel de atitudini arbitrare sunt cam deplasate, iar Comnena şi Zigaben dezvăluie lucrurile în adevărata lor lumină. Bogomilismul s-a născut în mijlocul unei clase ţărăneşti căreia mizeria în care trăia i-a imprimat un fel amar şi pesimist de a privi temeiurile ticăloşite ale acestei lumi. Creştinismul ce le fusese impus de stăpâni le era străin şi rigid, mai aproape de sufletul lor aflându-se pavlicienii colonizaţi în proximitatea teritoriilor lor. Era vorba de o credinţă simplă, clară, bine conturată, un dualism elementar ce explica răutatea lumii. Un preot oarecare, pe nume Bogomil, adaptează ulterior aceste sisteme pavliciene pentru publicul slav, transformând militarismul agresiv al pavlicienilor în acea rezistenţă pasivă şi încăpăţânată tipică sufletului slav. Cu trecerea timpului însă, noua învăţătură ia amploare. Ereticii intră în contact cu mesalienii, care le-au mijlocit astfel toată bogăţia literară a Orientului gnostic. Şi astfel se naşte un nou creştinism, fundat pe legendele creştinismului primar şi pe dualismul răsăritean, combinate într-un răspuns plauzibil şi relevant la nevoile ţărănimii medievale, ce avea să dea la iveală în peisajul religios una dintre cele mai mari religii ale Europei.

---

unuia rău, ultimul purtând numele de *Zcernebog*, Dumnezeul Negru (Helmold, cartea I, cap. 52, p. 125, în ed. Bangert). Jireček se îndoieşte de această teorie, dar primul care va dovedi că în sistemul religios al slavilor precreştini nu există urmă de dualism va fi Mochulski în lucrarea sa *Asupra dualismului în mitologia slavă* (în rusă), Varşovia, 1889. Cel puţin la slavii sudici şi estici, într-adevăr este greu de dovedit un sistem dualist. Nu trebuie însă a uita că raportul oferit de Helmold se aplică numai unei ramuri locale a slavilor şi la o dată prea puţin relevantă pentru cercetarea noastră. Cel mai probabil slavii la care se referă Helmold vor fi fost deja infestaţi cu doctrine bogomile.

V

PATARENII

I

Asemenea civilizației, și erezia are capacitatea de a iradia din Răsărit spre Apus. Sămânța gnostică avea să încolțească nu în Armenia, nici în Bulgaria, ci în ținuturile apusene ale Peninsulei Balcanice, precum și în mult mai „apusenele" regiuni ale latinității occidentale. La finele secolului al XII-lea, cele mai active centre bogomile se aflau în Bosnia, în Lombardia și în Franța.

Ceea ce nu înseamnă că în regiunile-i originare erezia nu și-ar fi păstrat vitalitatea, fapt ce a făcut ca Peninsula Balcanică să fie considerată întotdeauna, chiar și de ereticii Vestului, ca *patria originaria*. De-a lungul veacului al XII-lea, Biserica Bulgară și cea Constantinopolitană încă mai ocupau primele poziții ca rang printre comunitățile eretice. Căci acolo își găsise desăvârșirea doctrina lui Bogomil. Bulgaria a fost, după cum ne amintim, patria lui Bogomil. Iar Constantinopolul încă se mai mândrea cu titlul de cea mai mare metropolă a lumii creștine. Respectul de care orașul încă se mai bucura în cursul veacului al XII-lea este dezvăluit de exemplu de fulminanta carieră în Franța anului 1167 a lui Nicetas, autonumitul episcop al ereticilor constantinopolitani. Am însă

îndoieli că în această perioadă comunitatea eretică din capitala Imperiului mai era foarte numeroasă: organizarea polițienească era destul de eficientă, iar împărații erau mult prea preocupați de fineți și rosturi teologice pentru a trece cu vederea o prezență eretică în urbea lor. Dacă erezia ar fi fost cu adevărat puternică în capitală, atunci ar fi avut loc și niște vânători și procese antieretice, fiind imposibil ca niciunul dintre ele să nu fi răzbătut în documentele contemporane.

Prestigiul comunității constantinopolitane decade odată cu influența politică a orașului. Centrul de gravitație al gnosticismului se mută din ce în ce mai la vest, mai ales după devastarea capitalei de hoardele Cruciadei a patra. În 1230, bogomilii încă mai formau o congregație înfloritoare în capitală, alături de o mică erezie latină adusă probabil cu ei de unii cruciați după cucerirea din 1204[1]. Dar aceasta este chiar ultima informație pe care o mai avem cu privire la comunitatea constantinopolitană. Va fi fost și o modă ce ajunsese la zenit, diluându-se din ce în ce mai mult sub împărații latini ai Constantinopolului, când de bun-gust devenise pentru disidenții religioși atacarea Bisericii Romane, nu a celei bizantine. După restabilirea stăpânirii bizantine la Constantinopol, în anul 1261, nu se mai aude nimic de comunitatea bogomilă din oraș.

În Bulgaria, țara natală a lui Bogomil, erezia a avut o soartă mai turbulentă, dar și o existență mai îndelungată. În anul 1186, frații Asănești eliberează țara de jugul bizantin și pun bazele celui de-al doilea Țarat Bulgar. Este foarte probabil ca această ridicare națională să se fi bucurat de suportul deplin al bogomililor. Primii Asănești se arată toleranți față de aceștia. Dar dinastia era cu mult prea războinică și militantă pentru a se mulțumi doar cu naționalismul pasiv și molcom al bogomililor. Asăneștii au preferat mai degrabă a cocheta cu Roma; iar Roma le-a cerut înainte de toate să ia măsuri împotriva ereticilor. Nu a mai trecut mult timp și puterea politică s-a pus pe treabă.

---

[1] Rainier Sacchoni, *Summa*, in Martène et Durand, *Thesaurus*, vol. V, p. 1767.

Pe data de 11 februarie 1211, un sinod al Bisericii Bulgare drept-credincioase, convocat de ţarul Borilă, îşi deschide prima sesiune la Târnovo. Activitatea de bază era amendarea şi condamnarea bogomilismului. Tot felul de doctrine eretice au fost inventarizate, denunţate, iar adepţii lor anatemizaţi, unii chiar nominal. Toţi ereticii au fost trecuţi pe liste pentru a fi arestaţi. Pe cei incorigibili îi păştea exilul; restul urmau să îşi petreacă vremea până la pocăinţă în arest.[2]

Acest sinod va fi fost şi lucrarea cardinalului-legat ce fusese cu câteva luni înainte trimis în Bulgaria de papa Inocenţiu al III-lea.[3] Venind la îndemnul unor factori străini de ţară, persecuţia declanşată nu se va fi bucurat de cine ştie ce popularitate şi sprijin din partea bulgarilor. Căderea lui Borilă, câţiva ani mai târziu, în 1216, poate că se datorează şi sprijinului deschis dat de bogomilii ostili împotriva ţarului, ereticii închinând balanţa în favoarea rivalului lui Borilă, Ioan Asan al II-lea[4], care a şi recunoscut de altfel puterea sectei. Ereticii se bucurau de absolută toleranţă şi protecţie în Bulgaria, după cum se plângea papa Grigorie al IX-lea regelui Ungariei.[5] Dar şi această atitudine a regelui bulgar a fost răsplătită pe deplin: Bulgaria prosperă şi apreciată din timpul domniei lui s-a născut şi datorită acestei politici religioase deschise.

Între timp, în Macedonia, comunităţile bogomile înfloreau, spre disperarea patriarhilor de Ohrida. Dimitrie Chomatenos, patriarh între anii 1217 şi 1234, îşi arată îngrijorarea la fiecare pas în corespondenţa pe care o poartă.[6]

---

[2] *Sinodiconul Ţarului Borilă*, ed. Poprujenko (Sofia, 1928), *passim*, în special pp. 42 şi urm.

[3] Vezi Drinov, *Cercetare istorică...* (în bulgară), p. 83.

[4] Jireček, *op. cit.*, pp. 244 şi urm., 258.

[5] Theiner, *Monumenta Hungarica*, I, 160.

[6] Ed. de Pitra, *Analecta*, vol. VII, pp. 261, 302, 325, 390, 438. „Mesalieni", adica bogomili, mai existau în Macedonia chiar şi la începutul veacului al XIV-lea, când Palamas şi-a petrecut o vreme acolo (Vezi Filotei al Constantinopolului în *MPG*, CLI, col. 562). Ceea ce, bineînţeles, nu poate fi identificat în totalitate cu bogomilismul originar.

Pentru circa un secol după Ioan Asan al II-lea nu prea mai auzim nimic de bogomili. Când Rainier Sacchoni descria în anul 1230 cele mai importante congregații eretice europene, Biserica Bogomilă încă se număra la loc de cinste. Cardinalul Conrad era convins în anul 1223 că papa tuturor ereticilor, adică centrul mondial al ereziei, și-ar avea reședința în Bulgaria. Ceea ce era de fapt greșit, pentru că bogomilii nu aveau un pontif suprem. Opinia sa însă relevă renumele de care se bucurau Bulgaria și sectele ei în lumea creștină. Nu a mai durat însă foarte mult și Țaratul Bulgar a început să decadă. Poate și din cauza pasivismului exagerat propovăduit de doctrinele bogomile. Decăderea a cuprins și comunitățile de eretici. Când reapar pe scena istoriei, pe la jumătatea secolului al XIV-lea, bogomilii pierduseră de mult monopolul sectar. Controversa isihastă tocmai prolifera și acapara spiritele disidenților și nemulțumiților de serviciu. Cu sprijinul unei țarine evreice, tot felul de secte iudaizante își făcuseră apariția în țară. Chiar în rândul bogomililor are loc separarea unei ramuri extremiste. Toate aceste secte se hrănesc din seva ereziilor de proveniență bizantină.

În prima jumătate a veacului al XIV-lea, bogomilii au un succes senzațional, reușind să se infiltreze pe Muntele Athos, bastionul dreptei-credințe. O anumită doamnă din înalta societate, Irina, se afla în proprietatea unei case de oaspeți în Tesalonic, loc unde obișnuiau să tragă și monahii atoniți atunci când vizitau metropola. Irina îmbrățișează bogomilismul și, datorită măiestriei misionariste de care dă dovadă, îi face pe unii dintre oaspeții ei să ia cu sine la întoarcerea pe Muntele Athos unele dintre învățăturile ereticilor. Bineînțeles că autoritățile taie răul de la rădăcină, luând măsuri imediate, în cadrul cărora doi călugări, pe nume Lazăr, respectiv Chiril, supranumiți și „Desculții", vor fi alungați de pe munte. Aceștia se refugiază la Târnovo, capitala Bulgariei, unde își întemeiază propriile mișcări sectare. Lazăr înclina spre nudism, în căutarea inocenței antelapsarice. De asemenea, propovăduia castrarea bărbaților pentru a se împiedica în felul acesta nașterea de noi trupuri care să sporească reaua materie a lumii. Chiril se pare că nu a fost la fel de radical, mulțumindu-se a polemiza împotriva

icoanelor și a Sfintei Cruci, în maniera clasică a oricărui bogomil ce se respecta. Totodată, pretindea că are viziuni. Și căsătoria se număra printre dușmanii săi: după cum considera, cuplurile maritale ar trebui să trăiască separate. Deși astfel de învățături par a fi pur bogomile, se pare că Chiril nu avea relații cu vechea congregație bogomilă deja existentă. În vremea celor doi eretici, o a treia sectă își face apariția sub conducerea unui predicator itinerant, pe nume Teodosie. Și acesta se pare că favoriza nudismul, iar esența mesajului său consta în a încuraja bărbații la păcatul cărnii, pentru a-l determina pe Dumnezeu să le dăruiască harul pocăinței. De aceea adepții acestei secte se dedau la excese orgiace.

Astfel de erezii târzii nu prea aduceau nimic nou, toate doctrinele de genul acesta regăsindu-se deja și în tradițiile și practicile gnostice de la începuturile creștinismului. La fel cum extremismele ofiților și carpocrațienilor au dus la discreditare în ochii primilor creștini, la fel și exagerările pomenite vor fi slăbit și smintit comunitatea bogomilă, dând apă la moară inamicilor săi. Cât fuseseră puternici, niciun suveran bulgar nu îndrăznise a-i oprima. Imediat ce sunt loviți de slăbiciune, apar și persecuțiile. Biserica Bulgară ține două sinoade la Târnovo, primul în anul 1350, iar al doilea prin anul 1355. În ambele, atât mișcarea bogomilă, cât și sectele ce luaseră naștere din ea au fost afurisite, adepții lor fiind pedepsiți cu exilul, stigmatizarea sau temnița. La sinodul din 1350, ereziarhii Chiril și Lazăr au fost acuzați și după proces au fost găsiți vinovați de erezie. Chiril se pocăiește și renunță la falsele-i doctrine. Lazăr însă, precum și ucenicul lui cel mai important, Ștefan, se încăpățânează în erezie, fapt ce le aduce din partea țarului bulgar condamnarea, conform legilor bisericești, la stigmatizarea pe față cu fierul înroșit, precum și la exil dincolo de granițe[7].

În Macedonia începutului de secol al XV-lea încă mai găsim bogomili. Mitropolitul Simion al Tesalonicului informează asupra prezenței lor. În raportul său apar sub numele de cudugeri,

---

[7] Callistus Patriarhul, *Viața lui Teodosie* (în slavonă), ed. Zlatarski, paragraf 14, pp. 19–20, paragraf 15, p. 22.

poate după toponimul centrului lor religios. Faptul că li se dă numele unei localități neînsemnate arată cât de insignifianți deveniseră.[8] Măsurile draconice ale autorităților dăduseră roadele scontate. Nu se mai aude nimic de bogomilii bulgari, cu atât mai mult cu cât țara avea probleme mai mari și mai acute. Turcii trecuseră deja în Europa în anul 1308. În 1356 se sedentarizaseră deja aici; nu după mult timp, Adrianopolul cade în mâinile lor și în curând apar la frontiera bulgară. Din 1361 se amestecă din ce în ce mai activ în *querelae* dinastice ale Țaratului Bulgar. Degeaba încearcă țarii bulgari să se alieze cu sârbii. În următorii ani, ambii parteneri de alianță nu fac decât să amâne un deznodământ imuabil. Iar după catastrofa sârbilor pe râul Mariţa din 1371, Bulgaria trece sub suveranitate otomană. Ultimul țar din Târnovo avea să moară în 1395, la doi ani după căderea capitalei sale. Fratele său, țarul Vidinului, îi urmează după trei ani în lumea umbrelor. Iar independența Bulgariei apune pentru următoarele cinci veacuri.

În decursul acestor convulsii politice, bogomilii se pierd în volbura istoriei. De acum Biserica drept-credincioasă va prelua misiunea conservării naționalismului bulgar față de noii stăpâni. În noua ordine, bogomilii nu-și mai au locul. În obscuritate, pe căi neștiute, credința bogomilă părăsește țara de origine, lăsând o palidă urmă în legendele și basmele depănate până în zilele noastre de țăranii bulgari odraslelor.

II

Nu știm exact în ce fel vor fi proliferat bogomilii în teritoriile de dincolo de granița nordică a Bulgariei. Resturi ale doctrinei lor pot fi identificate atât în folclorul român, cât și în cel rus. În spațiul rus, literatura bogomilă a circulat în proporții considerabile. Iar *Palea*, traducerea Bibliei din perioada medievală rusă,

---

[8] Simion al Tesalonicului, *Asupra tuturor ereziilor*, cap. I, ed. Skatharos, pp. 17–20.

nu este străină de considerabile influenţe bogomile. Dar existenţa concretă a vreunei comunităţi bogomile nu este nicărieri atestată. Sectele pneumatice mai noi din Rusia, cum ar fi cea a duhoborţilor sau a molocanilor, nu pot fi urmărite înapoi în timp până în perioada bogomililor, deşi ambele congregaţii au multe în comun cu ei. Duhoborţii au acelaşi dualism de factură monarhiană şi, prin urmare, disprețuiesc materia. Dar hristologia lor este adopţianistă. Iar molocanii, deşi foarte puritani, nu sunt atât de dualişti, similitudinea lor cu bogomilii rezidând mai degrabă în docheticismul lor în privinţa lui Hristos. „Episcopii" lor au câte doi adjutanţi, la fel ca şi episcopul catar, care avea doi „fii". Molocanii însă consideră că datează abia din veacul al XVI-lea, deci mult mai târziu decât bogomilii şi catarii. La fel, există îndoieli şi cu privire la vechimea congregaţiei duhoborţilor. Cel mai probabil este că nu există vreo continuitate şi filiaţie eretică în Rusia, ci mai degrabă ereziile de aici sunt de circumstanţă şi spontane. Unul sau altul dintre ereziarhi vor fi recurs la fondul ideologic bogomil conservat de *Palea* şi de celelalte cărţi sacre slavone, dar nimic mai mult.[9]

Deşi se pare că slavii nordici au păstrat mai îndelung bogomilismul decât fraţii lor de la sud de Dunăre, adevărata direcţie de proliferare virulentă a ereziei a fost spre vest. Serbia, vecina de la apus a Bulgariei, a fost de timpuriu destinaţia primilor misionari bogomili. Cu toate că nu avem date despre eficienţa primilor propovăduitori bogomili, tot ce ştim este că după anul 1150 comunitatea era suficient de puternică pentru a-l determina pe marele jupan Ştefan Nemania – campion al dreptei-credinţe a Răsăritului din motive atât politice, cât şi religioase – să ia măsuri drastice împotriva lor. Pe la sfârşitul secolului respectiv, încurajat de Sfântul Sava, suveranul sârb convoacă un sinod împotriva ereziei, care este pusă sub interdicţie sub ameninţarea clasicelor pedepse, stigmatizarea sau exilul. Dar sârbii sunt o rasă arţăgoasă. De aceea bogomilii din rândul lor nu au mai adoptat uzuala

[9] Despre duhoborţi şi molocani vezi Conybeare, *Russian Dissenters*.

rezistență pasivă, propovăduită de învățătura lor, ci, sub conducerea unor membri din aristocrație, au pus mâna pe arme. Ștefan Nemania însă îi zdrobește și le alungă liderii în exil.[10]

Măsurile luate de marele jupan par a-și fi avut efectul scontat. Poate că și belicozitatea caracteristică sârbilor îi va fi făcut puțin susceptibili față de pacifismul și pasivitatea declarată bogomilismului. De aceea vor mai trece aproape două secole până când se va mai auzi ceva de bogomili, în Serbia lui Ștefan Dușan, la jumătatea veacului al XIV-lea, când mișcarea este menționată sub numele de învățătura Babun.[11] Dușan prevede pedepse speciale pentru ereticii babuni în *Pravila* sa. Nobilii prinși propovăduind doctrine bogomile erau amendați cu 100 de monede de aur, oamenii de rând trebuind să plătească zece galbeni, plus flagelare. Sectarii îndărătnici erau stigmatizați pe obraz, apoi exilați. Iar pentru complicii ereticilor, care le dădeau adăpost și sprijin, erau prevăzute aceleași pedepse.[12] Necesitatea acestor măsuri nu va fi fost dictată de renașterea ereziei pe teritoriul sârbesc, cât mai degrabă de noile cuceriri ale lui Dușan din Macedonia – unde erezia vegetase fără întrerupere – și din Bosnia – centrul bogomilismului european din veacul al XIV-lea. Odată cu moartea lui Dușan și cu reducerea teritoriilor despotatului sârbesc, se rezolvă problema ereticilor pentru monarhii ce aveau să vină pe tron. În lupta lor plină de tragism și grandoare împotriva turcilor s-au putut baza la orice oră cel puțin pe dreapta-credință necondiționată a supușilor.

Ceea ce nu poate fi afirmat și despre rudele lor de la granița de vest, unde bogomilismul avea să cunoască apogeul.

---

[10] *Viețile Sfinților Simeon și Sava* (în slavonă), ed. sârbă de la Belgrad, 1860.

[11] „Babunska vjera", cel mai probabil nume provenit de la colonia bogomilă de pe râul Babuna din Macedonia. Denumirea este frecventă în textele sârbești de secol XIV, precum și în cele bosniace. Nu avem motive să credem că ar fi vorba de o altă sectă decât cea a bogomililor, nici de vreo ramură desprinsă din ei, ci e vorba chiar de bogomilism, care datorită slabei organizări centralizate este pomenit de mai multe ori cu nume locale.

[12] Ștefan Dușan, *Code*, ed. Novakovic, art. 85, p. 67, art 10. p. 14.

III

Între Rascia, sau mai bine zis Serbia, şi Marea Adriatică se întinde străvechiul regat al Diocleei sau Zetei, ceea ce mai târziu va fi cunoscut sub numele de Muntenegru. Diocleenii se asemănau ca temperament cu sârbii, ale căror politică şi stăpânire au găsit nu de puţine ori sprijin în rândurile lor. Ca şi la sârbi, şi în Diocleea, erezia bogomilă a avut numai încercări efemere de infiltrare. În nord-vestul Diocleei se află ţara Hum, Zachlumia sau Chelma, care mai târziu, sub ducele de Sf. Sava, va căpăta numele de Ducat, în forma lui germanizată, „Herzegovina"[13]. Iar la nord de Hum, avem marea provincie a Bosniei.

Nu se ştie exact când şi-a făcut apariţia pentru prima dată învăţătura lui Bogomil în Hum şi Bosnia. Infiltrarea are loc pe două căi. În veacul al XIII-lea avem o congregaţie eretică pe ţărmul dalmatin şi istrian, cunoscută sub numele de biserica Druguciei sau a Drugunthiei, cu capitala în oraşul Tragurium sau Trau. Doctrina ei nu era de factură monarhiană, asemenea bogomilismului clasic, dar era indiscutabil dualistă.[14] Avem indubitabil de-a face cu o confuzie. Numele Drugucia nu poate fi decât o alterare a Dragoviţei, iar localizarea capitalei lor la Tragurium nu face decât să sporească harababura. Cel mai probabil este că misionari dragoviţani dualişti au ajuns cândva pe coasta Dalmaţiei venind din Macedonia sau – de ce nu? – pe mare, din Constantinopol, care, după cum se pare, poseda în veacul al XII-lea o şcoală misionară dualistă. Cea de-a doua cale de proliferare a ereziei a fost pe uscat, din Bulgaria, via Serbia. Biserica bogomilă din Bosnia, autointitulată biserica Sclavoniei, se afla în strâns contact cu congregaţia din Bulgaria, cu care împărţea de altfel aceleaşi convingeri monarhianiste.[15] Comunităţile Drugucia şi Sclavonia par a se fi înţeles destul de bine, deşi aveau diferenţe dogmatice în privinţa

---

[13] „Ducat" în germ. „Herzogtum", „duce" în germ. „Herzog" (n. tr.).

[14] Sacchoni, *Summa*, în Martène şi Durand, *Thesaurus*, vol. V, p. 1767.

[15] Sacchoni, *ibid.*, *loc. cit.*

originii lui Satana. Ce-i drept, cu atâţia persecutori aflaţi pe urmele lor, nici nu-şi permiteau a se mai şi războiu între ele.

Prin 1150, basileul Manuel, nemulţumit de regele Radoslav al Diocleei, îi ia regatul şi îl împarte prinţilor din vechiul neam sârbesc al Zavizilor, în vreme ce Ştefan Nemania conduce ţinutul Hum. În anul 1168, cu permisiunea lui Manuel, Ştefan Nemania pune mâna pe tronul Serbiei, cedând ţinutul Hum fratelui său Miroslav. Tot în vremea lui Manuel, un oarecare Kulin pune mâna pe tronul regatului bosniac, iar după moartea Comnenului în 1180 se rupe de suzeranitatea Imperiului şi va domni ca ban independent.[16]

Miroslav o va lua în căsătorie pe sora acestui Kulin şi împreună cei doi cumnaţi adoptă o politică ce va pune pe jar atât autorităţile Bisericii Ortodoxe, cât şi pe ale celei Romane. Ambii suverani se confruntau cu o problemă religioasă identică: supuşii lor erau atât catolici, cât şi ortodocşi, primii convertiţi de pe coasta dalmaţiană, ceilalţi provenind din Peninsula Balcanică. Ţinuturile Hum şi regatul Bosniei formaseră până de curând mărul discordiei între Imperiul Bizantin şi Coroana ungară. Ierarhia catolică fireşte că îi sprijinea pe unguri, în vreme ce ortodocşii pe bizantini. Deşi Bizanţul se afla în cădere liberă, locul lui în Balcani ca apărător al Ortodoxiei a fost preluat cu succes de noul despotat al lui Ştefan Nemania. De aceea, pentru orice suveran cu înclinaţii puternic naţionale, fie catolicii, fie ortodocşii îi erau suspecţi, căci riscau să-l atragă în sfere de influenţă ale unor puteri străine. Kulin găseşte aşadar a fi mai înţelept să dea sprijin mişcării sectare care căpăta din ce în ce mai multă vitalitate în ţara sa. Iar Miroslav, deşi cu jumătate de inimă, i-a urmat exemplul.

În anul 1180, Miroslav stârneşte o dihonie (*faida*) cu arhiepiscopul catolic Rainier de Spalato, primatul ecleziastic al Humului, căci refuză a-i permite vlădicii romane, pe care o considera spionul ungurilor, să hirotonească un episcop pe teritoriul deţinut de el, în oraşul Stagno. Pe deasupra, mai confiscă şi o sumă considerabilă de bani din veniturile arhiepiscopiei catolice. Fapt ce îl determină

[16] Vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 76 şi urm., 131 şi urm.

pe Rainier a se plânge papei Alexandru al III-lea, ce îl trimite pe nunțiul Theobald să investigheze situația creată. Theobald se confruntă cu un Miroslav prea puțin pregătit de compromisuri, care pe lângă încăpățânarea-i politică mai ajunsese și sprijinitor fățiș al ereziei. De aceea nunțiul papal îl anatemizează pe domnitor. Ceea ce îl mișcă prea puțin pe Miroslav, chiar și atunci când în anul ce urmează va primi o scrisoare de la însuși suveranul pontif. Papa Alexandru, înfuriat la culme de îndărătnicia principelui eretic, va apela la regele Bela al III-lea al Ungariei, somându-l ca suzeran al Humului să aibă grijă ca vasalul lui zurbagiu, Miroslav, să se cumințească; trebuie să menționăm că Miroslav oricum se considera independent, refuzând deschis suveranitatea ungurilor.[17] Dacă regele Bela va fi întreprins ceva, nu știm. Lui Miroslav însă îi era cât se poate de bine și avea timp să încheie tratate comerciale lucrative cu Ragusa (în 1186 și 1190)[18].

Răzbunarea latinilor nu se lasă însă mult așteptată. În martie 1198, principele Andrei al Ungariei este menționat cu titlurile de principe al Dalmației, Croației și Humului.[19] Iar prin 1199 Miroslav nu mai era în viață, căci aflăm că soția lui trăiește în exil la Curtea fratelui ei, în Bosnia.

Curtea acestuia din urmă aderase între timp fățiș la erezie. Creșterea puterii ungare, coroborată cu întărirea despotatului sârb, îl întărește pe Kulin în convingerea de a consolida elementul bogomil din țara sa. Bogomilii exilați de Ștefan Nemania găsiseră un cămin primitor în Bosnia, misionarilor trimiși de ei fiindu-le asigurate toate condițiile de a propovădui. Kulin avea oricum o neînțelegere acută cu papalitatea. În anul 1191, dioceza Bosniei fusese scoasă de sub jurisdicția arhiepiscopiei raguzane, oraș cu care regatul Bosniei se afla în cei mai cordiali termeni datorită intereselor comerciale reciproce. Papa pune dioceza bosniacă sub controlul scaunului episcopal din Spalato, al cărui arhiepiscop la acea vreme

---

[17] Vezi corespondența redată de Kukuljević, *Codes Diplomaticus*, II, p. 121.

[18] *Ibid.*, pp. 137, 157–159.

[19] *Ibid.*, p. 191.

era Petru Ugrin, un maghiar, agent al coroanei ungare.[20] Această strâmbătate se pare că a fost îndreptată în anul 1196[21], dar incidentul a avut darul să învenineze spiritele. Iar Kulin va fi de acum încolo animat de sentimente antimaghiare, insuflate şi de sora lui, prinţesa Humului. Totul se încheie cu jurământul de aderare deschisă la secta bogomilă făcut în 1199 de duce, de soaţa sa, de sora lui, precum şi de alte persoane aparţinând familiei sale, cărora li se alătură mii dintre supuşi.[22]

Ridicarea treptată a mişcării bogomile la statutul de religie oficială a entităţii politice bosniace a dat un impuls pozitiv şi bogomililor din teritoriile învecinate. Primul care îl vesteşte pe papă de conversiunea în masă a lui Kulin şi a bosniacilor a fost Vukan, rege al Diocleei şi fiu al lui Ştefan Nemania, acestui raport adăugându-i-se şi altele, din diferite surse. În aceste izvoare, ereticii apar de obicei drept fatareni sau patareni, se pare de la italianul *Patera* sau „cupă" în traducere, termen deja folosit în veacul al XI-lea pentru a desemna partidul Bisericii de jos (mişcare de creştinism popular) din Milano.[23] „Patareni" este denumirea sub care bogomilii Bosniei şi Dalmaţiei vor câştiga notorietate în Apus.

În orice caz, existenţa ereticilor l-a înfuriat pe Inocenţiu al III-lea. În anul 1200 îi va scrie regelui Emeric al Ungariei, pe care îl considera suzeran de drept al Bosniei, pentru a se plânge

---

[20] *Ibid.*, pp. 147–148, 162.

[21] *Ibid.*, p. 175. Vezi şi Klaić, *Geschichte Bosniens*, p. 78.

[22] Scrisoarea lui Vukan de Diocleea către papa Inocenţiu al III-lea, în Theiner, *Monumenta Slavonum Meridionalium*, vol. I, p. 6.

[23] Am preferat ca peste tot unde Runciman foloseşte „orthodox Church" înainte de veacul al XIII-lea să traduc mai degrabă prin Biserică drept-credincioasă, adică acea Biserică ce combate erezia şi urmează învăţătura sinoadelor ecumenice. În această accepţiune, şi Biserica Catolică poate fi numită Biserică drept-credincioasă. La fel, Runciman se aventurează a folosi denumirea de „low Church" pentru realităţi istorico-eclesiastice milaneze de secol XII, când de fapt această denumire a fost folosită prima dată în contextul Bisercii Anglicane a veacului al XVII-lea. De aici greutatea de a transpune termenii exact, precum şi identificarea exactă a fenomenelor la care se referă (n. tr.).

de comportamentul rebel al lui Kulin, amintind de protecția pe care acesta din urmă o dăduse ereticilor din Spalato și Trau, unde secta chiar luase amploare, după cum se pare. Emeric, spune suveranul pontif, ar trebui să aibă grijă ca ereticul să se întoarcă în sânul Bisericii drept-credincioase cât de curând posibil, iar dacă va refuza, riga de la Buda trebuie să intervină cu trupe în Bosnia pentru a-l detrona pe Kulin. Aceeași conduită era recomandată și față de episcopul Bosniei, Daniel, care urmase suveranului său pe calea sectarismului.[24] Dar Emeric era preocupat de alte probleme și astfel erezia are timp să se răspândească. Doi meșteri aurari, Matei și Aristodius, italieni de origine, dar care trăiseră mulți ani în Bosnia, pun bazele unei congregații eretice înfloritoare la Spalato.[25] Cam în aceeași perioadă, ereticii demolează catedrala din Kreshevo și împiedică ocuparea tronului episcopal de aici pentru următoarele trei decenii și jumătate.[26]

În 1202, cruciații devastează, înainte de a porni spre Constantinopol, orașul dalmatin Zara, fief al regelui ungar. Pretextul acestei incursiuni a fost afirmația că aici era un cuib de eretici.[27] A fost nevoie de această catastrofă pentru ca Emeric să-și amintească de datoria sa de protector al Bisericii și să intre cu oastea în Bosnia. Kulin și-a dat imediat seama că rezistența în fața numeroasei armate ungare ar fi o prostie. În grabă scrie o scrisoare curiei romane în care afirmă că s-a lăsat înșelat de aparențe și că i-a crezut pe patareni buni creștini, dar că este pregătit să trimită o suită patarenă la Roma pentru a învăța de la sursă adevărata credință și pentru a fi instruiți în privința erorilor lor doctrinare. În paralel, îl roagă pe papă să trimită o echipă de misionari în Bosnia. În anul 1202, arhiepiscopul Ragusei, însoțit de diaconul său, Marinus,

---

[24] Scrisoare în Theiner, *Monumenta Slav. Merid.*, vol. 1, pp. 12–13; Farlati, *Illyricum Sacrum*, vol. IV, p. 55.

[25] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitanorum...*, paragraf 24.

[26] Farlati, *Illyricum Sacrum*, vol. IV, p. 46.

[27] Așa înțeleg eu cel puțin aserțiunea dogelui venețian atunci când se justifică față de Inocențiu al III-lea cum că se miră că sanctitatea sa consideră acest oraș ca fiind creștin (Epistola a III-a a lui Inocențiu, VII, 202, *M.P.L.*, vol. 215, col. 511).

conduc o delegație patarenă la Roma, în vreme ce Bernard, arhiepiscop de Spalato, alături de capelanul papei, Ioan de Casamaris, ajung ca soli la Curtea bosniacă.[28]

Kulin cedează cu grație în cele din urmă. Pe 6 aprilie 1203, la Bjelopolje, pe râul Bosna, de față cu Ioan, legatul papei, și cu însoțitorul acestuia, arhidiaconul Marinus, Kulin împreună cu membrii de vază ai Curții sale abjură de la erezie. Punctele abjurației oferă informații despre ceea ce constituia în ochii Bisericii Romane ca fiind principalele erori ale patarenilor. În primul rând sectarii jurau să recunoască neîngrădit autoritatea episcopului roman și să-i accepte pe preoții catolici instalați de autoritățile eclesiastice latine. În al doilea rând jurau să reabiliteze Crucea și altarele în lăcașurile lor de cult, să accepte taina pocăinței, să adopte calendarul roman cu sărbătorile și posturile lui. Totodată se angajau să se cuminece de cel puțin șapte ori pe an, la praznicele împărătești și alte mari sărbători. Și – în cele din urmă – nu se mai considerau ca fiind singurii adevărați creștini și promiteau să nu adăpostească eretici; în mănăstiri nu mai aveau voie să sălășluiască de-a valma femei cu bărbați, ci trebuiau separați.[29]

Deosebit de relevant este faptul că legații Romei nu au insistat pe probleme de natură doctrinară, ci doar pe aspectele cotidiene. Curia va fi fost de bună seamă precaută în a provoca vreo dezbatere teologică interminabilă, de genul celor atât de gustate de pildă în lumea bizantină. De aceea singurele pretenții se concentrau pe supunerea jurisdicțională și pe abandonarea vechilor obiceiuri.

Pentru ca aceste jurăminte să fie respectate, patarenilor li s-a cerut să mai trimită și două dintre personalitățile lor reprezentative la Curtea maghiară pentru a se alătura fiului lui Kulin, care era deja ostatic acolo. Odată ajunși pe insula regală de la Buda, cei doi magnați bosniaci jură în fața regelui Ungariei, a arhiepiscopului de Cluj, precum și a altor înalte fețe bisericești, a fi credincioși

---

[28] Theiner, *Monumenta Slav. Merid.*, vol. I, p. 15.

[29] *Ibid.*, p. 20.

jurămintelor făcute. Fiul lui Kulin face şi el un jurământ în acest cadru festiv: dacă tatăl lui se va lepăda din nou de Biserică şi-şi va încălca făgăduiala de la Bjelopolje, atunci va trebui să plătească o amendă de o mie de mărci în argint.[30]

Ioan de Casamaris, cu speranţa de a continua proaspăta victorie a papei de la Roma, se pune pe reorganizarea proaspetei Biserici Bosniace. Singura episcopie existentă la acea vreme era – după cum vlădica îl informează pe suveranul pontif – moartă. De aceea episcopul sugera instaurarea a încă trei sau patru noi dioceze în care să fie colonizaţi buni catolici.[31] Nimeni însă nu şi-a făcut timp pentru punerea în aplicare a acestor propuneri, mai ales că după cum se pare ungurii nu prea le vedeau cu ochi buni; pentru regele maghiar şi pentru episcopul de Cluj, o Bosnie slabă cu o Biserică dezorganizată ar fi fost pradă mult mai uşoară.

Nădăjduim că regele Kulin va fi rămas la promisiunea dată. Nu ştim cu siguranţă, el murind la scurt timp, în anul 1204. Cu certitudine însă numărul patarenilor din provincia sa nu a scăzut semnificativ după episodul Bjelopolje. Succesorul său, fiul său Ştefan, era după cum se pare şi un bun fiu al Bisericii Catolice. Ceea ce nu l-a împiedicat a se arăta prea puţin dispus la măsuri drastice contra ereticilor de sub stăpânirea sa, temându-se de bună seamă să nu devină impopular şi să-şi piardă tronul. Dar nici papa de la Roma, ocupat cu mişcări eretice în propria ogradă, nici regele Ungariei, de acum Andrei al II-lea, fiul lui Emeric, acaparat de lupta împotriva tendinţelor centrifugale ale nobilimii maghiare, niciunul aşadar nu a găsit timpul necesar pentru a-i impune tânărului Ştefan reîntărirea jurământului părintelui său de la Bjelopolje. Ba mai mult, victoria latinilor în Bosnia conduce la o reacţie eretică în ţara Humului. Aici nu mai auzim nimic de prinţul Andrei, iar puterea va fi deţinută pentru o bună bucată de vreme de un magnat eretic pe nume Petru.[32]

---

[30] *Ibid.*, p. 20.

[31] *Ibid.*, p. 22.

[32] Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitanorum...*, paragraf 29.

În 1221, papa Honorius al III-lea și-a trimis capelanul, pe Acontius, să cerceteze chestiunea bosniacă. Raportul acestuia nu a fost unul încurajator. Erezia era în floare. Și în ciuda autorității ce-i fusese conferită de către Honorius și a scrisorilor adresate de acesta autorităților ungare, Acontius nu a putut să realizeze nimic. A predicat în van vreme de trei ani și a încercat să organizeze o cruciadă. Însă regele Andrei nu l-a putut ajuta. Singurul sprijin a venit din partea arhiepiscopului de Cluj, Ugolin, care s-a oferit să finanțeze o cruciadă în schimbul trecerii Bosniei și a provinciilor învecinate acesteia, Usora și Soli, sub jurisdicția sa eclesiastică. Având asentimentul papei, arhiepiscopul mai avea nevoie de un conducător al acestei expediții. La acel moment se afla în Ungaria un prinț bizantin scăpătat, Ioan Anghelos, fiul împăratului Isaac (al II-lea) Anghelos și al surorii regelui Andrei, Margareta. El urma să conducă noua cruciadă, primind în acest scop 200 de mărci de argint din partea arhiepiscopului. Însă Ioan Anghelos a dispărut din istorie împreună cu acești bani, în ciuda unei scrisori mânioase din partea papei. În urma acestui fiasco, planul a fost abandonat.[33]

Bosniacii au perseverat în erezia lor - în 1232 l-au depus pe banul lor catolic, Ștefan, în locul lui instalându-l pe un potentat pataren, Matei Ninoslav. Ștefan și fiul său, Sebislav, au putut păstra numai micul district al Usorei. Sub conducerea lui Ninoslav secta patarenilor a fost în mod cert religie de stat, chiar dacă acesta a trebuit să mimeze de două ori convertirea, mai întâi în 1233, când legatul papal din Ungaria, cardinalul Iacob de Penestrino, a devastat țara sprijinit de armatele ungare[34], și mai apoi în 1237, ca urmare a cruciadei de doi ani conduse de ducele Croației, Coloman, fiul regelui Andrei. Dar de fiecare dată, deși a cerut predicatori dominicani pentru a-i aduce poporul la dreapta credință, căința sa a fost de scurtă durată. Chiar dacă în anul 1237 fusese adus la supunere[35], deja în 1239 era din nou un monarh independent, care își consolida

---

[33] Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, pp. 55, 72.

[34] *Ibidem*, vol. I, pp. 113, 120.

[35] Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, pp. 147, 162-163, 168-169.

poziția printr-o alianță cu Ragusa în anul următor.[36] Înfrângerea catastrofală suferită de maghiari la anul 1241 în fața mongolilor l-a scutit de orice teamă privind represaliile și, până la moartea sa, survenită în anul 1250, Bosnia devenise foarte prosperă. Biserica ei însă, așa cum scrisese papa Inocențiu al IV-lea cu trei ani înainte, căzuse „pe deplin în erezie".[37]

Ținutul Hum era încă mai prosper și mai înclinat către credința patarenilor. Prințul eretic Petru a reușit să-și asigure stăpânirea asupra orașului Spalato între anii 1222 și 1225. Nepotul și succesorul său, Tolen, deși nu a înregistrat aceleași succese în fața locuitorilor orașului Spalato, a fost încă mai detestat de către aceștia. Chiar dacă a fost nevoit să accepte pentru o vreme suzeranitatea regelui Serbiei, apoi a suveranului maghiar, în fapt acesta a guvernat independent, favorizându-i la rându-i pe patareni. Tolen a murit în 1239. Succesorul său, Andrei, și fiul acestuia, Radoslav, au întreținut relații mai bune cu orașele de pe coastă, iar domniile lor au rămas în istorie ca perioade de pace și belșug. Însă din anul 1254 nu ne mai parvine, pentru o vreme, nicio informație cu privire la ținutul Hum, la conducătorii ori ereticii ce trăiau aici – în acel an, Radoslav s-a declarat vasal al Ungariei, dar, cel mai probabil, la scurtă vreme teritoriile sale au fost incorporate Serbiei.[38]

Nu avem din păcate date precise cu privire la organizarea acestei erezii, deși este clar că își dezvoltase o formă de structură eclesiastică. După cum reiese din sursele eretice apusene, este clar că ereticii bosniaci împreună cu cei din Slovenia și teritoriile învecinate formau o singură entitate, cunoscută în Vest ca Biserica Sclavoniei.[39] Biserica avea propriul ei episcop sau părinte[40], numit

---

[36] Miklosich, *Monumenta Serbica*, pp. 24, 28–29.

[37] Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, pp. 204–205.

[38] A se vedea Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 134–138. Supunerea lui Radoslav este atestată de Miklosich, *Monumenta Serbica*, vol. I, p. 44.

[39] Sacchoni în Martène și Durand, *Thesaurus*, vol. V, p. 1767.

[40] Era folosit cuvântul slavon *Djed*, fiind cunoscute trei nume ale unor astfel de *Djede*: Miroslav (1303), Radomir (1404) și Miloie (1446). A se vedea Klaić, *Geschichte Bosniens*, p. 287.

de contemporani episcopul Bosniei, ceea ce ducea la confundarea sa cu episcopul catolic, căruia i se permitea uneori să rezide în teritoriul eparhiei sale. Reşedinţa episcopului pataren era cel mai probabil la Janici, în partea de nord-est a Bosniei.[41] Uneori se pare că şi episcopul catolic cădea în erezie;[42] dar chiar şi aşa, nu trebuie să presupunem că ar fi devenit automat episcop al patarenilor. În fond, întreaga istorie a Bisericii Catolice din Bosnia este neclară. În secolul al XII-lea era un fapt bine cunoscut că episcopii bosniaci ştiau arareori latină,[43] dovedind influenţa Bisericii Ortodoxe învecinate şi a Liturghiei sale vernaculare; iar Bosnia a avut întotdeauna o numeroasă populaţie ortodoxă „schismatică". Permanentul transfer de jurisdicţie al Bosniei între arhiepiscopiile de Ragusa, Spalato şi Cluj dovedeşte măsura în care Roma nu era mulţumită de evoluţia episcopiei bosniace.

Dacă principele Bosniei ar fi fost bogomil, este de presupus că ar fi reuşit să controleze, cu sfatul episcopului, comunitatea patarenilor. Dar vedem cum episcopul pataren se manifestă ca autoritate politică, scriind, spre exemplu, scrisori de recomandare către Republica Ragusei, care le-a acordat întreaga sa consideraţie.[44] Cel mai probabil existau şi unii episcopi vicari; şi fiecare ierarh avea un Fiu Mare şi un Fiu Mic, precum în vechile biserici bogomile. Episcopii erau cunoscuţi sub denumirea de *Strojnici*, cuvânt slavon ce înseamnă „conducători". Inferior gradului acestora era cel de Ales sau Desăvârşit, pe care îl primeau foarte puţini

---

[41] Djed Radomir îşi scria epistolele de aici.

[42] Episcopii Bosniei de la începutul secolului al XIII-lea – Daniel şi episcopul din timpul expediţiei lui Iacob de Penestrino (1233) – erau aparent amândoi eretici (Farlati, *Illyricum Sacrum*, vol. IV, p. 45; Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, p. 113).

[43] De exemplu, episcopul de Radogost (cca. 1197), care „non sapeva lettere latine, ne altre eccetto le slavoniche" („nu ştia literele latine, nici altele în afara celor slavone"). (Gondola, *Chron.*, ms. citat de Jireček, *Geschichte der Serben*, vol. I, p. 224, n. 4).

[44] *Acta Bosnae, Monumenta Spectantia ad Historiam Slavorum Meridionalium*, vol. XXIII, nr. CCCLXXIX, p. 71.

dacă nu luăm în considerație numărul mare de credincioși ce îl primeau pe patul de moarte.[45] Crezul bogomililor bosniaci pare să fi fost același cu al celorlalte biserici bogomile monarhianiste.[46]

Ereticii din provinciile de coastă creșteau de asemenea ca număr. Legile și diplomele emise de orașele dalmate în decursul secolelor XIII, XIV și XV îi menționează adesea. Însă aceștia au format o biserică separată, cea din Tragurium, cu origini diferite și o doctrină mai pronunțat dualistă.[47] Organizarea ei era însă cel mai probabil asemănătoare cu a acestora. Nu este clar căreia dintre aceste două biserici îi aparțineau ereticii din ținutul Hum. Cel mai probabil ei țineau de biserica Sclavoniei. Ambele biserici aveau puternice tradiții misionare, exercitate în Italia și chiar în Franța.[48] Dar este destul de sigur că biserica regiunilor de coastă a fost mai eficientă în activitatea misionară, dat fiind că sclavonii doreau ca Biserica lor să devină biserica națională a Bosniei.

Ei au părut să-și fi atins țelul în 1250. Dar moartea lui Ninoslav i-a afectat temporar pe patareni. Succesiunea disputată a acestuia și războiul civil ce au urmat au condus la ocuparea întregii țări de către regele Bela al IV-lea al Ungariei, în anul 1254. Pentru a înfrânge rezistența bosniacilor, regele a împărțit țara în două – partea de nord, Machva-Bosnia, acordată principilor din familia sa fiicei sale Agnes și soțului acesteia, rusul Rastislav, și partea de sud, condusă de nobili catolici de baștină. La anul 1272 existau trei bani bosniaci: doi palatini unguri ce împărțeau partea de nord a țării

---

[45] Potrivit estimărilor lui Sacchoni, în jurul anului 1230 erau aproximativ 500 de Desăvârșiți în cele patru Biserici ale Sclavoniei, Bulgariei, Traguriumului și Filadelfiei (Sacchoni, *loc. cit.*).

[46] Lucrări precum „Herrores quos communiter Paterini de Bosna credunt", publ. de Rački în *Starini*, vol. I, pp. 138 și urm., sau *Quinquaginta Errores*, scrisă de Torquemada, *ibidem*, XIV și urm., 5 și urm., nu conțin nimic neobișnuit, ci se bazează pe uzanțe.

[47] Rainier Sacchoni, *loc. cit.*; *Summa Auctoritatis*, ed. Douais, p. 121.

[48] Biserica din Concoresso reclama origini sclavone și bulgare (*Summa Auctoritatis*, p. 123). Albigenzii se presupune (*op. cit.*, p. 121) că și-au derivat doctrina de la Biserica din Tragurium, care a trimis în mod cert misiuni și în Italia.

și un senior bosniac ce stăpânea sudul. În 1280, nordul intrase de nou sub stăpânirea Casei regale maghiare, mai exact a reginei-mamă Elisabeta. Patarenii au fost lăsați în pace în acest răstimp; dar Elisabeta era o fiică zeloasă a Bisericii Romane și a reluat persecutarea lor. La moartea ei, în 1282, ginerele său, fostul rege al Serbiei, Ștefan Dragutin, i-a moștenit domeniile.[49] Ștefan era un prozelit catolic dornic de a-i converti și pe alții. Zelul său cu privire la convertirea patarenilor a plăcut Sfântului Scaun, care a consimțit bucuros la a trimite misionari franciscani vorbitori de slavonă în țara sa.[50] Însă se pare că Dragutin era suficient de inteligent încât să nu declanșeze o persecuție aspră. Din contră, l-a inclus pe episcopul pataren Miroslav în sfatul său.[51]

Dragutin s-a retras la anul 1312 într-o mănăstire, mortificându-și trupul dormind fiece noapte într-un sicriu umplut cu spini. Bosnia a intrat ulterior, pentru câțiva ani, în stăpânirea lui Mladen Șulici al Croației și Dalmației, un persecutor zelos al ereziei. Acesta a fost însă înlocuit la anul 1322 de către Ștefan Kotromanici, ginerele lui Dragutin, sprijinit de maghiari, care a anexat ținutul Hum în 1325 și la puțină vreme după aceea a stăpânit aproape întreaga Dalmație.[52]

Domnia lui Ștefan Kotromanici reprezintă apogeul Bosniei, dar ea a dezvăluit și dificultățile religioase pe care le avea de înfruntat orice conducător bosniac. Ștefan fusese botezat ortodox, dar în 1340 trece la catolicism. Până la acel moment manifestase cea mai largă toleranță față de patareni. Papa Ioan al XXII-lea a încercat să-l convingă să reia persecuțiile, însă încercările sale au dat greș mai ales deoarece franciscanii pe care i-a trimis să conducă Inchiziția au descoperit că dreptul de Inchiziție fusese acordat în timpul domniei lui Ninoslav dominicanilor, care au refuzat să îl cedeze. Curții papale i-a fost necesar ceva timp până să poată

---

[49] Vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 112–117.

[50] Theiner, *Monumenta Hungarica*, p. 378.

[51] Miklosich, *Monumenta Serbica*, p. 69.

[52] Cu privire la domnia lui Kotromanici, vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, cap. VII.

să obțină o hotărâre în favoarea franciscanilor.[53] În cele din urmă însă, teama de apărătorul Ortodoxiei, Ștefan Dușan, și dorința subsecventă a unei alianțe cu Ungaria au fost cauzele ce l-au făcut pe banul bosniac să intre sub jurisdicția Bisericii Catolice; și de atunci, deși nu i-a persecutat activ pe eretici – în 1339 îi spusese conducătorului franciscanilor, Gerhard, că nu-și permitea să-i îndepărteze pe atât de mulți dintre supușii săi[54] –, a încurajat misionari franciscani vorbitori de slavonă să predice adevărata credință pe tot cuprinsul țării. În același timp, Biserica Bosniei a fost reorganizată sub influența franciscanilor și împărțită în trei episcopii.[55]

Această perioadă fericită, bogată, așa cum era considerată, în convertiri de la erezie, s-a sfârșit odată cu moartea lui Ștefan Kotromanici, în anul 1353. Nepotul și moștenitorul său, Ștefan Tvrtko I, care a luat, în 1376, titlul de „Rege al Serbiei și Bosniei, al Provinciilor de Coastă și al Ținuturilor Apusene", iar în 1390 a anexat regatului său Croația și Dalmația, era ortodox din convingere și un prieten politic al patarenilor. Biserica Patarenă, ce nu mai purta și apelativul de Biserica Bosniei, și-a recăpătat toate forțele, bucurându-se de egalitate civilă deplină cu Bisericile Catolică și Ortodoxă. Degeaba i-a cerut papa Inocențiu al VI-lea episcopului Bosniei să solicite sprijinul stăpânirii pentru suprimarea ereziei[56], iar papa Urban al V-lea a încercat să oprească răspândirea acesteia poruncind excomunicarea oricărui locuitor al orașelor dalmate ce ar fi acordat ospitalitate unui eretic.[57] Degeaba, în 1360,

---

[53] Nicolae al IV-lea a confirmat ocuparea oficiului Inchiziției dominicanilor în 1291; Bonifaciu al VIII-lea este cel care a început să-i folosească pe franciscani ca inchizitori. Papa Ioan al XXII-lea pe franciscanul Fabian în 1326, dar în anul următor a confirmat drepturile dominicanilor. Disputa a fost în cele din urmă rezolvată la anul 1330 (Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, pp. 513, 514, 526).

[54] Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. I, p. 632.

[55] Vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 161–162.

[56] „Scrisoarea nr. 327", în Theiner, *Monumenta Slav. Merid.*, vol. I, p. 240, datată 1360.

[57] „Scrisoarea nr. 366", în Theiner, *Monumenta Slav. Merid.*, vol. I, p. 265, datată 1368.

regele Ludovic al Ungariei a obținut din partea lui Tvrtko promisiunea de a-i exila pe toți patarenii.[58] Bosnia a rămas, potrivit cuvintelor pline de amărăciune ale papei Urban, „miezul ereziilor din întreaga lume"[59]. Puterea ereticilor este demonstrată de episoade precum cel al retragerii stareţului mănăstirii Aurana la Nin, din cauza numărului și puterii patarenilor în provincie.[60]

În momentul morții lui Tvrtko, la anul 1391, Bosnia era la apogeul puterii sale. Pericolul turcesc era încă distant, înfrângerea regelui sârb Lazăr, suferită în fața turcilor la Kossovo în anul 1389, oferind chiar bosniacilor ocazia de a anexa unele teritorii ale acestuia. Însă după moartea lui Tvrtko regatul bosniac s-a năruit. Două incursiuni turcești, o succesiune disputată, magnați invidioși unul pe altul și un făcător de regi ambițios, în persoana nobilului Chervoya Vukcici, au reușit să reducă în decurs de douăzeci de ani regatul din nou la statutul de provincie maghiară. Însă regele maghiar, împăratul Sigismund, nu a putut să guverneze el însuși țara. Delegatul său, fiul lui Tvrtko, Tvrtko al II-lea, a fost înlăturat la anul 1415 de un ex-rege, Ștefan Ostoya, care condusese ținutul Hum din anul 1408. Acesta a dobândit tronul cu sprijin turcesc, dar suveranul său, sultanul otoman, le-a permis atât lui, cât și fiului său, Ștefan Ostoyci, înscăunat la moartea părintelui său, în 1418, să domnească netulburați.[61]

Slăbiciunea Bosniei nu era împărtășită și de Biserica Patarenă. Vukcici fusese pataren[62], precum era și ruda și contemporanul său ceva mai tânăr, marele nobil Ștefan Hranici. Atât regele Ștefan Ostoya, cât și fiul său au fost patroni ai ereziei.[63] Dogele Ragusei,

---

[58] *Acta Bosnae*, nr. CLXXXIV, p. 3.

[59] „Scrisoare către regele Ludovic", în Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. II, p. 91, datată 1369.

[60] *Acta Bosnae*, nr. CCXLV, p. 46, o scrisoare a stareţului către cetățenii orașului Spalato, datată 17 noiembrie 1387.

[61] Pentru istoria acestei perioade, vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, cap. IX și X.

[62] Matei de San Miniato, în *Acta Bosniae*, nr. CCCLXV, p. 68; Rački, *Pokret na Slavenskom Jugu, Rad. Jugoslav. Akademi*, vol. IV, p. 59.

[63] Klaić, *op. cit.*, pp. 286 și urm.

instruindu-şi ambasadorii în anul 1404, i-a sfătuit să le ofere deplină atenţie patarenilor; iar ragusanii le-au oferit patarenilor un adăpost sigur în spatele zidurilor lor.[64] Vaste regiuni ale ţării, precum ţinutul Srebreniţei, bogat în mine de argint, şi aproape întregul ţinut Hum aveau o populaţie exclusiv patarenă. Într-adevăr, date fiind certurile permanente ale magnaţilor şi slăbiciunea regilor trecători, Biserica Patarenă dădea impresia celei mai stabile instituţii din zonă.

Tvrtko al II-lea şi-a recâştigat tronul în 1421. Dar, deşi era un bun catolic, nu a putut să le impună supuşilor religia sa. Conciliul de la Bâle, întrunit în 1431, s-a ocupat majoritar cu problema ereziei, membrii săi fiind dornici mai ales să înăbuşe mişcarea husită. Patarenii bosniaci ajunseseră o biserică izolată, coreligionarii lor din vest şi chiar din estul Peninsulei Balcanice fiind dispăruţi de mult. Dar zelul misionar al acestora s-a păstrat. Mai mult, au încercat să trimită o delegaţie care să se adreseze Conciliului, dar aceasta nu a fost acceptată.[65] Pe de altă parte, conducătorii sârb şi bosniac, în ciuda cererii insistente de a trimite reprezentanţi la Conciliu, au preferat să-l ignore. Conciliul, însă, nu a ignorat Bosnia. În anul 1432, papa Eugeniu al IV-lea a trimis un călugăr, Iacob de Marchia, pentru a revigora organizaţia franciscanilor din Bosnia, iar sinodul i-a acordat puteri depline ca inchizitor.[66] Vreme de patru ani a activat ca inchizitor în ţară; dar energia de care a dat dovadă l-a făcut detestabil subordonaţilor. Marele maestru al franciscanilor i-a scris de la Toulouse, implorându-l să fie mai puţin aspru cu călugării aflaţi în subordinea sa.[67] În cele din urmă, Iacob a abandonat misiunea, invocând apatia regelui Tvrtko drept principală cauză a eşecului său. Însă acesta din urmă nu era în măsură

---

[64] *Acta Bosnae*, nr. CCCLXXIX, p. 71. Scrisoarea lui Djed Radomir din Janici. Pučić, *Spomenici Srbski*, vol. I, pp. 50–51.

[65] Farlati, *Illyricum Sacrum*, vol. IV, p. 660; Theiner, *Monumenta Slav. Merid.*, vol. I, p. 375.

[66] Klaić, *op. cit.*, p. 251.

[67] *Acta Bosnae*, nr. DCCLXIX, p. 168.

să-l ajute: între anii 1433 și 1436 fusese refugiat la Curtea împăratului Sigismund,[68] în timp ce țara era condusă de marii nobili patareni, Sandal Hranici și voievodul Radoslav Pavlovici, care a reușit să obțină tribut din partea Ragusei vreme de câțiva ani.[69] Nici chiar moartea lui Sandal, în anul 1435, nu i-a ușurat poziția lui Tvrtko. Vastele domenii ale acestuia din ținutul Hum și Bosnia sudică au fost moștenite de un nepot, Ștefan Vukcici, care în 1448 purta deja titlul de Duce de Sf. Sava, fapt confirmat de împăratul Frederic al III-lea, iar teritoriile stăpânite de el erau cunoscute ca Ducatul Herțegovinei.[70] Mai mult decât atât, începând din anul 1436, țara a intrat în vizorul turcilor, iar Tvrtko a fost constrâns să le plătească acestora un tribut anual de 25 000 de ducați.[71]

În cele din urmă, Tvrtko a fost asasinat de către propriii magnați, la anul 1443. Însă aceștia și-au depășit puterea atunci când l-au ales ca nou monarh pe fiul ilegitim al lui Ștefan Ostoici, Ștefan Toma. Acesta din urmă fusese născut și crescut în credința patarenilor, însă a renunțat rapid la erezie și a trecut la catolicism în septembrie 1444, cu speranța de a-și asigura sprijinul puterilor apusene atât împotriva propriei nobilimi, cât și în fața amenințării crescânde a turcilor. Ca răsplată, papa a desfăcut căsătoria sa cu o patarenă de rând și a făcut să dispară nelegitimitatea sa deranjantă. Ștefan Toma a luat-o ulterior de soție pe fiica ducelui de Sf. Sava, Ecaterina, care a renunțat la rându-i la credința patarenă pentru a primi coroana.[72] În 1446, papa și comandantul trupelor maghiare Iancu de Hunedoara l-au silit pe Ștefan Toma să înceapă persecuția supușilor săi patareni. Acesta a consimțit să le interzică ridicarea de noi biserici ori repararea celor vechi. Ulterior, în 1450, stârnit de nunțiul papal, le-a ridicat și dreptul

[68] Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 353–354, citându-l pe cronicarul Simeon Klimentovici.

[69] *Acta Bosnae*, DCLXXXIX, DCXCII, DCCLXXX, pp. 132, 133, 171.

[70] Thallóczy, *Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, pp. 146 și urm.

[71] Laonicus Chacocondylas (ed. Bonn), p. 248.

[72] Theiner, *Monumenta Slavorum Meridionalium*, vol. I, p. 388; vezi Klaić, *Geschichte Bosniens*, pp. 368–375 (cu trimiteri).

de a mai celebra slujbe.[73] Deşi câţiva membri ai marii nobilimi urmaseră exemplul monarhului lor şi se convertiseră la catolicism, aceste decrete au îndepărtat un număr semnificativ mai mare de nobili şi largi mase ale populaţiei sărace, care au ales fie să se refugieze alături de ducele eretic de Sf. Sava, fie să se alieze cu turcii. Bosnia era împărţită între două religii aflate în conflict, dat fiind că a treia confesiune, a slavilor ortodocşi „schismatici", era de asemenea împotriva catolicismului.

Dat fiind gradul de dezbinare al ţării, turcii nu au întâmpinat niciun obstacol odată ce au dorit să avanseze. Niciuna din multele cruciade propovăduite pentru combaterea lor nu s-a materializat, astfel încât Ştefan Toma îşi îndepărtase foştii coreligionari fără niciun folos. În anii următori, el a urzit intrigi sterile, plătind totodată sultanului tributul greu ce îi fusese impus. A fost asasinat în anul 1461 de către propriul fiu, Ştefan Tomaşevici, care, bizuindu-se pe sprijinul papal, a refuzat să mai plătească tribut turcilor, prilej mult aşteptat de către sultanul Mahomed Cuceritorul. Acesta a invadat Bosnia la anul 1463; comandantul fortăreţei-cheie de la Bobovaţ, un ofiţer numit Radak, convertit cu forţa de la credinţa patarenilor la catolicism, a predat cetatea de îndată, din ură faţă de regele catolic. În câteva zile, întreaga Bosnie se afla în mâna sultanului.

Apărată de munţii ei înalţi şi de unitatea religioasă, Herţegovina şi-a menţinut independenţa încă douăzeci de ani, dar după 1483 numai micul stat ortodox al Zetei sau Muntenegrului mai supravieţuise înaintării turceşti. Otomanii nu au reuşit niciodată să-l cucerească.[74]

Patarenii s-au bucurat iniţial de căderea regilor catolici; dar stăpânirea turcească a adus şi sfârşitul lor. Potrivit poruncilor sultanului, numai nobilii care se converteau la islam îşi puteau păstra domeniile, astfel încât o mare parte a nobilimii patarene – numeroşi oameni care preferaseră exilul convertirii la catolicism – s-a grăbit să treacă la credinţa cuceritorilor, al cărui puritanism

---

[73] Theiner, *Monumenta Hungarica*, vol. II, pp. 255–256.

[74] Vezi Klaić, *op. cit.*, cap. XIII.

și fatalism simplist ar fi putut constitui elemente de atracție. Însă este mai probabil ca atașamentul lor religios să fi fost doar patriotism deghizat. Atunci când nu au mai avut o țară pentru care să lupte, dar și-au menținut ura față de aroganța maghiarilor și de lăcomia dalmaților și a Bisericii și culturii lor latine, atunci ei s-au arătat gata să treacă la o credință ce se dovedea suficient de atrăgătoare și oferea pe deasupra mari avantaje materiale. Poporul a urmat pilda nobilimii, astfel încât, până la sfârșitul secolului al XV-lea, Bosnia era o provincie majoritar islamică.

Credința bogomilă a avut cea mai îndelungată și trainică existență pe teritoriul Bosniei. Dar întreaga-i istorie și decăderea au arătat că forța sa motrice nu era reprezentată de o calitate proprie, cu excepția probabil a puritanismului, ce reprezenta o schimbare bine-venită în raport cu magnificența Bisericilor Ortodoxă și Catolică. Ea fusese susținută de naționalism, ca o alternativă națională la Ortodoxia bizantino-sârbă și la catolicismul ungar și dalmat. Biserica eretică a cunoscut cel mai probabil numeroase modificări de-a lungul secolelor sale de existență, pierzându-și treptat simplitatea originară. S-a format o ierarhie ce a început să folosească edificii eclesiale. Existau mănăstiri în care nu se făcea distincție de sex. Ambițioșii și turbulenții nobili bosniaci nu ar fi putut niciodată să-și însușească doctrina bogomilă privind rezistența pasivă. Mai mult decât atât, se pare că bogomilismul bosniac nu a elaborat nicio gândire esoterică ce ar fi putut supraviețui pierderii puterii lumești. Acesta a rămas o credință superficială, o pecete a naționalismului, ce a putut fi repede înlăturată și uitată. Și astfel a pierit, istoriile sale sfinte devenind cu timpul, ca și în cazul altor popoare slave, subiectele unor povestiri fantastice.

VI

CATARII

I

Dacă dualismul aproape a atins triumful permanenței în Bosnia, în schimb, cele mai spectaculoase realizări ale acestuia s-au săvârșit în Italia și Franța. Nicăieri răspândirea sa nu a neliniștit mai mult Biserica Romană, care a dezvoltat puternic mijloacele de îngrădire a acestuia. Inchiziția și-a îndeplinit scopul, dar numai ca urmare a unei pregătiri și organizări minuțioase; istoricii trebuie să fie recunoscători pentru aceasta. Căci, deși din cauza ei au dispărut scrierile eretice, registrele proceselor acestora și manualele inchizitorilor ne oferă o imagine mai clară a Bisericii Dualiste decât poate fi întâlnită oriunde altundeva. Este discutabil în ce măsură informațiile despre ereticii dualiști din Franța și Italia se aplică și în cazul celor din Bosnia, Bulgaria sau de la Constantinopol. Răspunsul la această nelămurire rezidă în istoria răspândirii dualismului și în relatările cronicarilor contemporani.

Este posibil ca unele tradiții ale Bisericii primare să se fi stins lent în Occident. Activitatea lui Felix de Urgel din timpul domniei

lui Carol cel Mare dovedește o persistență a adopțianismului.[1] Pe lângă aceasta, numeroși oameni erau înclinați spre erezie din cauza unei nemulțumiri crescânde legate de luxul și implicarea politică a Bisericii. Această tendință, reliefată legitim în ascetismul lui Petru Damian și al școlii acestuia, cât și, mai târziu, în mișcarea cisterciană, a condus însă și la învățături eretice radical anticlericale, precum cele ale olandezului Tanchelm de Tanquelin, mort în anul 1115[2], ori ale lui Petru Valdenzul, fondatorul mișcării valdenzilor sau vaudois, în cadrul căreia se manifesta și năzuința către sărăcia de bunăvoie.[3]

Este posibil ca și unele reminiscențe maniheice să fi dăinuit, manifestându-se plenar, dimpreună cu anticlericalismul, în secolul al XI-lea. În 991, Gerbert de Aurillac, ca arhiespiscop ales de Reims, a făcut o mărturisire de credință ce demonstrează atașamentul său ferm față de doctrinele gnostico-maniheice, inclusiv dualismul și respingerea Vechiului Testament.[4] În 1022, regele Robert cel Pios a poruncit arderea pe rug a mai multor canonici de la mănăstirea Sainte-Croix din Orleans, din cauza credinței lor în răutatea materiei.[5] Cazul canonicilor nu reprezintă însă o manifestare izolată a ereziei. În jurul anului 1015, episcopul Gerard de Limoges a inițiat o prigoană acerbă împotriva ereticilor „manihei".[6] În 1022, câțiva dintre aceștia au fost descoperiți și uciși în apropiere de Toulouse.[7] În 1028, Ducele Aquitaniei, Guillaume al V-lea, a convocat un sinod al episcopilor domeniului său la Charroux, pentru a discuta

---

[1] Alcuin, *Contra Felicem*, *passim*, *M.P.L.*, vol. CI, col. 83 și urm.

[2] *Acta Sanctorum*, iunie, vol. I, pp. 843 și urm. Robertus de Monte (de Torigny) în Bouquet, *Recueil des Historiens de la France*, vol. XIII, p. 328.

[3] Cu privire la Petru Valdenzul, vezi Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, cap. VIII.

[4] Gerbert of Aurillac, *Epistolae*, nr. 180, ed. Havet, pp. 161–162.

[5] Ademar, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. X, p. 159; Radulf Glaber, în Bouquet, *op. cit.*, vol. X, pp. 35–36. Credința lor era dualistă – respingeau căsătoria –, docheteistă și anticlericală. Ademar adaugă: „Probari sunt esse Manichaei."

[6] Ademar, *ibidem*, p. 154.

[7] Ademar, *ibidem*, p. 159.

modalitatea în care se putea pune capăt ereziei[8] ce se răspândise, potrivit zvonurilor, din Italia.[9] Propovăduitorii ereziei erau o femeie din Italia și un țăran din regiunea Périgord, care o propagase către nord, spre Orleans.[10] Un fapt demn a fi menționat este acela că unul dintre principalii eretici de la Sainte-Croix era Ștefan, la un moment dat duhovnic al reginei Constance de Aquitania[11]. În anul 1025, misionari italieni conduși de un anume Gundulf au adus ereziei în dioceza Arras, al cărei episcop, Reginald, împreună cu episcopul Gerard de Cambrai, i-au readus pe cei căzuți la dreapta credință.[12] Este destul de clar așadar că influențele „maniheice" au venit via Italia. Și este un fapt dovedit că Italia este teritoriul unde s-a format prima Biserică a catarilor.

În anul 1030, la Monteforte exista o comunitate de eretici căreia i s-a dat apelativul de catară.[13] Această denumire fusese cel mai probabil inițial un termen eretic, provenind din cuvântul grecesc însemnând „pur" și fiind acordat de eretici celor din categoria Aleșilor și Desăvârșiților. Credințele mărturisite de respectiva comunitate o vădesc ca făcând parte din marea tradiție gnostică. În decursul deceniilor următoare s-a produs probabil o răspândire a acestor credințe în Italia, deși istoricul evoluției lor este destul de neclar. E posibil ca misionari din Balcani să fi acționat în și dinspre Italia, cât și ca pelerinii sosiți din Răsărit să fi adus convingeri heterodoxe ce le fuseseră insuflate în Bulgaria sau la Constantinopol.

La sfârșitul secolului, această mișcare a pelerinajului a culminat prin Cruciade, și legăturile dintre Europa Occidentală – mai ales Franța – și Constantinopol au devenit mai strânse ca niciodată,

---

[8] Ademar, *ibidem*, p. 164.

[9] Radulf Glaber, *ibidem*, p. 35.

[10] Ademar, *ibidem*, p. 159.

[11] Ademar, *loc. cit.*

[12] Mansi, *Concilia*, vol. XIX, pp. 423 și urm. Gundulf nu este clasificat explicit ca „maniheu", dar respingerea de către acesta a căsătoriei, a Sfintei Cruci etc. arată că împărtășea toate doctrinele specifice catarilor.

[13] Landulphus Senior, *Historia Mediolanensis*, în Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. IV, pp. 88–89.

ele constituind explicația răspândirii bruște a convingerilor „maniheice" în Franța. În anul 1119, la Toulouse, papa Calixtus al II-lea a convocat un conciliu pentru a-i anatemiza pe unii eretici din regiune care negau caracterul sacru al Sfintei Împărtășanii, al botezului și căsătoriei și respingeau Taina Hirotoniei și ierarhia eclesiastică.[14] Este posibil ca acești eretici să fi aparținut numai mișcării anticlericale; dar faptul că respingeau și căsătoria demonstrează că erau dualiști. Anatema pronunțată de Calixtus nu a avut efectul scontat. Câțiva ani mai târziu, aceeași regiune era agitată de învățăturile unui anume Pierre de Bruys și ale ucenicului acestuia, un fost călugăr pe nume Henric. Pierre a fost ars pe rug la Saint-Gilles în jurul anului 1126, nu înainte însă de a-și așterne învățăturile în scris, dezvoltate ulterior de către Henric. Petru Venerabilul, călugăr la Cluny, a descoperit un an sau doi mai târziu existența unei secte, pe care a numit-o a petrobrusienilor.[15]

Trăsătura caracteristică a petrobrusienilor era respingerea pedobaptismului; însă aceștia se opuneau și venerării crucii, ce trebuia să fie mai degrabă detestată ca instrument al patimilor lui Hristos; considerau că nu mai trebuie ridicate biserici, ci, din contră, doreau dărâmarea acestora, deoarece Dumnezeu este omniprezent și nu are nevoie de ele; respingeau Euharistia, Liturghia și desconsiderau utilitatea rugăciunilor pentru morți. Credințele lor pozitive nu s-au transmis până în prezent, dar aceste aspecte negative sunt comune oricărei secte aparținând tradiției gnostice.[16] Cel mai probabil Pierre de Bruys își datorează învățăturile unui misionar răsăritean, deși se poate să le fi dezvoltat el însuși.

În anul 1147, papa Eugeniu al III-lea, sosit în Franța pentru a predica cea de-a Doua Cruciadă, a fost scandalizat de numărul mare de eretici aflați la acea vreme în sudul țării. În consecință, l-a însărcinat pe marele său magistru, Sfântul Bernard de Clairvaux,

---

[14] Mansi, *Concilia*, vol. XXI, p. 226.

[15] Petru Venerabilul, *Tractatus adversus Petrobrusianos*, în *M.P.L.*, vol. CLXXXIX, col. 719 și urm.

[16] *Ibidem*, col. 722.

să se ocupe de ei. Acesta a aflat în rândurile ereticilor nu doar petrobrusieni, ci și alte secte înrudite, avându-și centrul în jurul localității Albi. Cei mai activi propagatori ai ereziei erau țesătorii, cărora li s-a dat denumirea locală de *Arriani*, de la un sat de lângă Toulouse ce fusese deplin curățat de erezie. De asemenea, acesta a descoperit că nobilimea locală îi favoriza pe eretici, nu atât din convingere religioasă, cât din ură și gelozie față de Biserică.[17]

Misiunea lui Bernard nu a înregistrat realizări notabile. La Albi, într-adevăr, acesta a obținut o victorie personală remarcabilă; dar la Verfeil, un alt centru important al ereziei, nu i s-a permis să vorbească. El însuși era oarecum mulțumit de rezultatele muncii sale. Dar puținul câștig obținut a dispărut în scurtă vreme. Câțiva ani mai târziu, Biserica era din nou într-o stare de neliniște, sporită de eșecul înregistrat de cel mai de seamă predicator al ei.[18]

Între timp, erezia înflorea în nordul Franței, în Flandra și în Germania. Încă din anul 1116, Le Mans a fost pervertit de către un pustnic pe nume Henric, de o probitate morală exemplară, dar, după cum se spunea, cu o viață particulară scandaloasă. Acesta pretindea a fi inspirat de către Dumnezeu, precum profeții din vechime, și trimitea întotdeauna doi ucenici înaintea sa pentru a-i pregăti sosirea. Pentru o vreme, acesta a condus efectiv Le Mans, fără ca episcopul locului să-l poată combate. Însă, în cele din urmă, acesta a fugit, iar secta s-a împrăștiat. La scurtă vreme însă, unul dintre discipolii săi, Pons, a apărut la Périgueux, urmat de adepți ce pretindeau a trăi precum ucenicii Domnului, conduși de doisprezece Apostoli. Modul lor de viețuire era unul ascetic, fiind exclusiv vegetarieni, aproape abstinenți în ceea ce privește alcoolul și neposedând bani. Aveau rânduiala de a face o sută de metanii zilnic. Respingeau nu doar Liturghia și Crucea, dar și milosteniile, deoarece nu recunoșteau proprietatea personală. Se numeau *Apostolici* și au câștigat numeroși adepți,

---

[17] Sf. Bernard, scrisoarea 241, în *M.P.L.*, vol. CLXXXII, col. 434; Geoffroy d'Auxerre, *S. Bernardi Miracula*, în *Acta Sanctorum*, August, vol. IV, pp. 349 și urm.

[18] Geoffroy d'Auxerre, *loc. cit.*

inclusiv din rândurile clerului. Se credea că se dedau practicilor magice, considerându-se că nu puteau fi închiși, deoarece diavolul îi elibera întotdeauna din închisoare.[19]

În anul 1125, un țăran din Bucy, de lângă Soissons, numit Clementius, aduna în jurul său mai mulți adepți, pe care îi învăța că persoana lui Hristos nu era decât o închipuire, că altarul era „gura iadului", Tainele erau lipsite de conținut, iar căsătoria și procrearea echivalau cu o crimă. În consecință, potrivit lui Guibert de Nogent, adepții săi coabitau doar cu frați de același sex, cu excepția unor orgii ocazionale. Copiii concepuți în urma acestor orgii, adăuga Guibert, erau arși de îndată ce erau născuți, iar din cenușa lor se făcea anafură. Guibert de Nogent îi considera pe acești eretici a fi identici cu maniheii descriși de către Fericitul Augustin. Deși contele de Soissons îl numise cel mai înțelept om pe care-l cunoștea, Clementius a fost în cele din urmă întemnițat pe viață împreună cu tatăl său. Doi dintre principalii săi adepți au fost mai puțin norocoși, fiind linșați de gloata din Soissons pe când își așteptau sentința.[20]

Ceva mai târziu, în jurul anului 1140, un breton analfabet, numit Eudes al Stelei, predica erezia în ținutul din jurul orașului Saint-Malo și ținea adunări clandestine în pădurea Broceliande. Și-a schimbat numele din Eudes în Eon și a anunțat că el este Mesia prezis chiar de către Biserică, venit să judece viii și morții. Își numea adepții potrivit denumirilor maniheice ale *eonilor* – Dreptatea, Înțelepciunea și Cunoașterea, iar pe alții îi socotea îngeri sau *eoni*. A înființat propria ierarhie de arhiepiscopi și episcopi și o castă de inițiați, ce urmau să viețuiască într-o manieră ascetică. Adepților de rând le erau îngăduite toate mâncărurile, atâta timp cât primeau și hrană spirituală. El însuși trăia, potrivit mențiunilor, într-un lux orbitor de pe urma banilor strânși pe seama turmei sale. Reușita propovăduirii sale a fost atribuită practicilor magice.

---

[19] *Gesta Pontificium Cenomanensium*, în Bouquet, *Recueil des Historiens de la France*, vol. XII, p. 548.

[20] Guibert de Nogent, *De Vita Sua*, ed. Bourgin, cartea III, p. 215.

Pentru contemporanul său, Robert de Torigny, el era neîndoielnic un maniheu. În cele din urmă, la anul 1148 a fost întrunit Conciliul de la Reims pentru a-l condamna. A fost prins și adus înaintea acestuia și, dat fiind refuzul său de a-și abjura erezia, a fost închis, murind la puțină vreme în temniță.[21]

Toți acești ereziarhi – Henric din Le Mans, Pons de Périgueux, Clementius de Bucy și Eudes al Stelei – reprezintă o certă revitalizare a tradiției gnostice, chiar mai mult decât Pierre de Bruys. *Apostolicii* lui Pons, cu ura lor față de toate lucrurile materiale, respingerea căsătoriei de către Clementius și, mai mult decât oricare, Eudes cu multitudinea sa de eoni, merită fiecare într-o măsură mai mică ori mai mare apelativul de maniheu prin care erau caracterizați în epocă. Este un fapt clar că au intrat la un moment dat în contact cu învățăturile gnostico-maniheice. Însă toți aveau origini umile; Clementius era un țăran, Eudes era recunoscut ca analfabet – ceea ce înseamnă că și-au dobândit cunoștințele pe cale orală. Cel mai probabil învățătorii lor nu erau misionari organizați, trimiși de ereticii răsăriteni, ci predicatori itineranți sau, mai degrabă, țesători itineranți ce învățaseră de la misiunile periodice și împărtășeau ulterior o variantă trunchiată a acestor regiuni periferice.

În curând au apărut mișcări eretice mai bine organizate. În 1144, episcopul de Liège era îngrijorat de răspândirea ereziei în Flandra.[22] În 1157, arhiepiscopul Samson de Reims se plângea de faptul că maniheismul era răspândit pe tot cuprinsul diocezei sale de către țesători itineranți care condamnau căsătoria și încurajau libertinajul.[23] Prezența acestor „publicani" a fost descoperită în urma refuzului unei fete de a ceda avansurilor unui tânăr cleric.

---

[21] William of Newburgh, *Historia Anglicana*, I, cap. XIX (ed. English Historical Society, pp. 51–55); Robertus de Monte (de Torigny), p. 291; Otto Frisingen, *Chronicon Frederici* I, cartea 1, cap. 54, p. 225.

[22] *Epistola Ecclesiae Leodensis*, în Martène și Durand, *Veterum Scriptorum Amplissima Collectio*, vol. I, p. 777.

[23] Radulf de Coggeshall, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XVIII, p. 92; Mansi, *Concilia*, vol. XXI, col. 843 și urm.

O astfel de castitate strictă a fost considerată de rău augur; în urma unui interogatoriu, fata și-a mărturisit credința în obligativitatea fecioriei și și-a chemat mai mulți prieteni în ajutor, dezvăluind astfel un întreg cuib al ereziei. Succesorul episcopului, Henric, fratele regelui Ludovic al VII-lea, scria la puțină vreme după hirotonia sa din anul 1162, fiind îngrijorat de numărul ereticilor din Flandra. Îi numea „manihei ce sunt cunoscuți ca populicani". Aceștia erau suficient de bogați pentru a încerca să-i cumpere protecția.[24] În aceeași perioadă, erezia se răspândea cu repeziciune în Germania. Eckbert, abate la Schönau, a întâlnit atâția eretici pe malurile Rinului, încât a considerat potrivit să scrie un tratat împotriva lor, organizând totodată, în 1163, un veritabil holocaust al catarilor în Köln.[25] Din Germania, aceștia s-au răspândit în Anglia. În 1160, a sosit aici un anume Gerard, însoțit de un grup de aproximativ 30 de analfabeți care nu recunoșteau Botezul, Cununia, Euharistia și unitatea catolică. Aceștia au refuzat orice dezbatere și au primit cu brațele deschise persecuția. Un sinod reunit la Oxford i-a condamnat la a fi însemnați pe frunte. Gerard însuși a fost însemnat, atât pe frunte, cât și pe bărbie. William of Newburgh i-a numit publicani.[26] În 1167, un grup de eretici a fost prins în Burgundia și judecat la Vézelay. Au fost numiți deonarii sau poplicani și au fost condamnați, deși au refuzat să vorbească, pentru respingerea Tainelor, mai ales pentru negarea importanței Botezului și a Euharistiei, cât și pentru respingerea semnului Sfintei Cruci, a aghiesmei, bisericilor, prinoaselor, căsătoriei, preoției și vieții monastice. Au fost supuși

---

[24] Scrisoarea lui Henry, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XV, p. 790.

[25] Eckbert, *Sermones contra Catharos*, în *M.P.L.*, vol. CXCV, col. 11–98; Godofredus, *Annales*, în Freherus, *Scriptores Rerum Germanicarum*, vol. I, p. 336. Eretici „manihei" fuseseră spânzurați la Goslar, în 1052, de către împăratul Henric al III-lea (Hermannus Contractus, *Chronicon* și *Addenda ad Chronicon Saxicon*, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XI, p. 642). Oare acești eretici își preluaseră doctrinele din Ungaria ori din țările slave?

[26] William of Newburgh, *Historia Anglicana*, II, cap. XIII, pp. 120–123.

la ordalia cu apă; unul a fost biciuit și eliberat, iar șapte dintre ei au fost arși.[27]

Originea acestor eretici flamanzi și burgunzi este clară. Numele de populicani sau poplicani derivă din cel de pavlician, denaturat de către apuseni, care au încercat să-l lege de cuvântul *populus* sau, mai probabil, de *publicanii* din Noul Testament. Dar în mod cert au preluat acest termen de la greci, care îi numeau pavlicieni pe membrii acestei secte, și nu de la armeni, care îi numeau *poghikeanq*[28]. Așadar se pare că pavlicienii constantinopolitani erau principalii responsabili pentru această activitate misionară; iar ei reprezentau ramura strict dualistă sau dragoviţană a Bisericii Bogomile. Înlesnirea legăturilor dintre Răsărit și Apus, odată cu Prima Cruciadă, a simplificat sarcina misionarilor. Ţesătorul itinerant pare a constitui încă principalul lor mod de comunicare.

Dualiștii din Constantinopol au contribuit la răspândirea ereziei și în Languedoc. Aici, aceasta a înregistrat mai mult succes decât oriunde altundeva în Franța, dar istoria dezvoltării ei, aproape nestânjenită de la peregrinarea infructuoasă a Sfântului Bernard, rămâne necunoscută. Ea trebuie să fi fost deosebit de rapidă la mijlocul secolului al XII-lea, deoarece în 1163 papa Alexandru al III-lea ținea Conciliul de la Tours în cadrul căruia, la cererea regelui Ludovic al VII-lea, arunca anatema împotriva oricui ar fi adăpostit ori ar fi avut de-a face cu ereticii din regiunile

---

[27] *Historia Vizeliacensis*, în d'Achéry, *Spicilegium... veterum aliquot scriptorum*, vol. II, pp. 536 și urm. Aceste măsuri punitive au fost cel mai probabil întreprinse de către autoritățile laice, cărora Biserica prefera să le încredințeze responsabilitatea persecuției. A se vedea scrisoarea lui Herbert de Bosham către abatele de Vézelay, scrisă în preajma acestei perioade, sfătuindu-l să-i predea pe eretici regelui francez (Herberti de Boscham *Epistolae*, în *M.P.L.*, vol. CXC, col. 1462–1463).

[28] Cuvântul grecesc este Παυλικιανοί. *U* se pronunță ca *V*, astfel încât unii scribi greci îl puteau scrie, din neatenție, ca Παβλικιανοί, transliterat în latină ca *Pablicani*. Scriitorii armeni timpurii, precum Ioan de Otzun, îl utilizează ca *Païlikeanq*, dar în secolul al XI-lea Grigorie Magistrul folosește *Poghikeanq*, ce nu permite intercalarea unui *H*.

Toulousain și Gasconia.[29] În anul 1165, episcopii din sudul Franței s-au întrunit într-un sinod la Lombez, în cadrul căruia învățăturile eretice, precum respingerea Tainelor și a Vechiului Testament, au fost încă o dată condamnate. Însă ereticii, bazându-se pe sprijinul nobililor, au sfidat hotărârile sinodului, chiar dacă la acesta era prezentă însăși contesa de Toulouse, sora regelui Ludovic al VII-lea. Mai mult, conducătorul lor, Oliver, s-a folosit de acest prilej pentru a vorbi mulțimii adunate, expunându-și atât de bine învățăturile, încât episcopii nu au îndrăznit să întreprindă nimic împotriva lui; și astfel nu s-a făcut nimic.[30] Doi ani mai târziu, ereticii înșiși au convocat un mare sinod la Saint-Félix-de-Caraman, în apropiere de Toulouse. Cele petrecute la acest sinod ne permit să deducem trecutul istoric al ereziei. Numeroși episcopi eretici erau prezenți, precum Sicard Cellerien de Albi, Marcu al Lombardiei, Robert de Sperona, conducătorul Bisericii Franceze din Italia, în timp ce scaunele vacante de Carcasonne, Toulouse și Val d'Aran din Pirineii spanioli au trimis delegați; dar întâistătător a fost grecul Niquinta sau Nicetas, venit de la Constantinopol, și care pretindea, poate pe nedrept, a fi conducătorul bisericii eretice de acolo. Nicetas era un dualist radical, care și-a asumat misiunea de a sfinți noi episcopi pentru eretici, dar a descoperit că aproape toate bisericile acestora erau monarhianiste, drept care a insistat în impunerea noilor episcopi dualiști pentru a-i scoate din greșeală. Episcopii care au ocupat scaunele vacante erau: Bernard-Raymond pentru Toulouse, Guirald Mercier pentru Carcasonne și Raymond de Casalis pentru Val d'Aran. Totodată, au fost fixate fruntariile diocezelor de Toulouse și Carcasonne, învoiala fiind semnată de către Desăvârșiții primi ai fiecărei comunități.[31]

---

[29] Mansi, *Concilia*, vol. XXI, p. 1177, canon 4.

[30] Mansi, *Concilia*, vol. XXII, pp. 157 și urm.

[31] Hotărârile acestui sinod au fost consemnate. Încă se păstrează o copie, datată 19 august 1222, și publicată, printre altele, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XIV, p. 448.

Se pare, aşadar, că în Languedoc activaseră misionari monarhianişti. Aceştia proveneau cu siguranţă din marea biserică eretică a Lombardiei, numită de Concoresso, o biserică eretică ce pretindea a-şi fi primit învăţăturile din „Sclavonia" şi din Bulgaria. Biserica din Concoresso, al cărei nume obscur a fost identificat de unii ca provenind de la satul Concorès din regiunea Rouergue, a fost întotdeauna apropiată de ereticii din Languedoc şi a exercitat o influenţă puternică asupra acestora.[32] Dar istoria ereticilor italieni din secolul al XII-lea este încă mai obscură decât a celor francezi.

Pe de altă parte, Nicetas, precum poplicanii din Burgundia şi Flandra, aparţinea şcolii strict dualiste ce prevalase în acea perioadă la Constantinopol şi se înfrăţise cu Marea Biserică Dalmată de Tragurium. Deşi Italia a rămas aparent majoritar monarhianistă, Nicetas a avut, se pare, câştig de cauză în Languedoc. Ca urmare a sinodului de la Saint-Félix, ucenicul său, Bartolomeu de Carcasonne, episcop eretic de Agen, a fost transferat pe seama scaunului de Albi. Episcopul anterior, Sicard, era cel mai probabil monarhianist. Biserica Albigenză, care s-a dezvoltat într-atât încât numele ei i-a fost acordat întregii mişcări eretice, este aşadar opera nemijlocită a lui Nicetas şi a acestui sinod, păstrându-i permanent învăţăturile.[33]

Dar poplicanii aflaţi mai la nord au fost împrăştiaţi în scurtă vreme. O biserică dualistă, Biserica Catară de Francia, a mai rezistat până în zilele Sfântului Ludovic, fiind desfiinţată de acesta[34]; însă subtilităţile neognosticismului nu au exercitat vreo forţă de atracţie asupra ţăranilor nordici. Ereziile mai primitive însă au făcut-o. Secolul al XII-lea reprezintă o perioadă înfloritoare pentru erezii. În afară de filonul gnostic, apăreau erezii iudaizante; mult mai tare se afirma o puternică mişcare anticlericală, îndreptată împotriva bogăţiei şi a birocraţiei Bisericii şi manifestată prin dorinţa de individualism eclesiastic, de anarhie şi sărăcie. Această mişcare şi-a aflat

---

[32] Sacchoni, *Summa*, în Martène şi Durand, *Thesaurus*, vol. V, pp. 1767 şi urm; Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 197–198.

[33] Sacchoni, *Summa*, *loc. cit.*

[34] Sacchoni, *ibidem*, *loc. cit.*

liderii în persoanele lui Petru Valdenzul de Lyon și Arnold de Brescia, în timp ce o mică parte a fost readusă la dreapta credință de către Sfântul Francisc. Petru Valdenzul a predicat între anii 1161 și 1180, când învățăturile sale, inițial considerate legitime și niciodată condamnate pe deplin de unii clerici, au fost scoase în afara legii de către autorități. Dar până atunci adepții săi alcătuiseră o sectă numeroasă, ce se întindea din Lyonnais peste Alpi, până în Italia. Mai la nord erezia fusese ținută sub control. Tradițiile eretice ce se mențineau acolo aveau tentă valdenză, și nu catară; iar marea mișcare a lolarzilor ce a izbucnit un secol și ceva mai târziu a dovedit o apropiere mai mare de învățăturile Valdenzului decât de ale oricui altcuiva. De asemenea, și Biserica Valdenză, pe care teologii contemporani o socoteau a fi precum bisericile catare, nu avea de fapt nimic în comun cu acestea, în afara faptului că împărtășea anticlericalismul ascetic caracteristic perioadei. Valdenzii erau creștini protestanți, care căutau să revină la puritatea Bisericii primare. Nu aveau nicio legătură cu dualismul catarilor. Propovăduirea ascetismului și a abstinenței se datora în cazul lor unei tendințe puritane de autodisciplinare și ură față de lux, nu unei concepții filosofice legate de răutatea ființială a materiei și de dezideratul sinuciderii speciei. Chiar și acolo unde organizarea lor o copia pe cea a catarilor, precum existența unei caste de Inițiați sau Desăvârșiți, formată printr-un Consolamentum, inițierea acestora nu avea niciun element esoteric. Era doar o manieră de a numi slujitori a căror consacrare să nu vădească nicio urmă de tradiție clericală.[35]

Pe lângă valdenzi s-au dezvoltat și alte secte minore, ce căutau, asemenea lor, menținerea doctrinei creștine primare. Istoria lor nu prezintă importanță, dar existența lor este utilă în a determina sfera de influență a bisericilor catare. La sfârșitul secolului al XII-lea, catarii din Occident se concentraseră aproape deplin în provinciile Languedoc, Provența și Lombardia, nemaiavând decât o comunitate restrânsă în centrul Franței și două mici grupuri în Italia centrală.[36]

---

[35] Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, cap. VIII, *passim*.

[36] Rainier Sacchoni, *Summa*, pp. 1767 și urm.

În Anglia, ereticii catari sunt menționați până în anul 1210, când unul dintre ei este ars pe rug la Londra.[37] În Germania au avut o istorie mai îndelungată. În jurul anului 1200, Bavaria gemea de eretici; aparent, existau patruzeci de astfel de comunități numai în dioceza de Passau.[38] Și orașele de pe Rin fuseseră puternic afectate. Dar catarii erau cel mai probabil mult mai puțin numeroși decât valdenzii, și ereticii în totalitate nu erau destui pentru a rezista unei persecuții susținute de câțiva ani, începută în anul 1231 la îndemnul împăratului Frederic al II-lea.

Bisericile catare rămâneau în legătură, dar circumstanțele în care activau variau adesea. Se știu puține cu privire la istoria catarilor italieni. În anul 1184, Frederic Barbarossa și papa Lucius al III-lea instituiau la Verona constituția numită *Ad Abolendam*, prin care era înființată Inchiziția pentru ereticii italieni. Dar rezultatele acesteia nu au fost notabile, în 1250 existând șase biserici catare în regiune.[39] Cele mai mari erau *Ecclesia Albanensis* sau *de Desenzano* și *Ecclesia de Concoresso*. Cea dintâi, numită astfel probabil pentru că fondatorii ei veniseră din Albania, cuprindea comunități din jurul orașelor Milano, Verona și Desenzano, numărând aproximativ 500 de Desăvârșiți sau Inițiați. În preajma anului 1200, episcopii ei rezidau la Sorano și Vicenza; la acea vreme era condusă de Marchisio și Nicolae.[40] Cea de-a doua era răspândită pe cuprinsul întregii Lombardii și număra 1 500 de Desăvârșiți. Originile denumirii ei sunt necunoscute. Episcopul ei (în 1200 era condusă de un anume Garatus) rezida la „Coresso", iar unul dintre vicarii săi, la Brescia.[41] Această biserică susținea că învățăturile sale fuseseră preluate de la slavi și bulgari. Asemenea

---

[37] Baleus, *Centuria* 3, *Catalogus Scriptorum Majoris Britanniae*, p. 258.

[38] *Addenda* la Reinerius, în Gretser, *Opera Omnia Theologica*, vol. XII, p. 27.

[39] Rainier Sacchoni, *Summa*, *loc. cit.*

[40] Bonacorsi, ed. Baluze, în d'Achéry, *Spicilegium*, vol. XIII, p. 581.

[41] Vignier, *Recueil de l'Histoire de l'Eglise*, p. 268. Casciono, episcop eretic de Sclavonia, rezida la Mantua în acea perioadă, în timp ce al său *filius major*, Alberic, se afla în Milano, iar *filius minor*, Otto, își avea reședința la Bagnolo (*loc. cit.*).

veritabililor bogomili, era monarhianistă.[42] *Ecclesia Albanensis*, pe de altă parte, a fost la început clar dualistă, dar a evoluat spre monarhianism până la începutul secolului al XIII-lea. În Lombardia mai fiinţau două biserici catare: *Baiolensis*, ai cărei adepţi se regăseau în Toscana şi Romagna – având aproximativ 200 de Desăvârşiţi, ce se deosebea cel mai probabil de celelalte biserici lombarde prin doctrina sa pur dochetistă, şi *Vicentina* sau *de Marchia*, din care făceau parte ereticii care locuiau în teritoriile mlăştinoase din răsărit. Aceasta fusese apărată la începutul secolului al XIII-lea de către Ezzelino Monahul, tiran de Treviso, dar în 1250 se afla deja în declin şi nu avea mai mult de 100 de Desăvârşiţi. Mai la sud fiinţa biserica Toscanei – *Florentina*. În secolul al XII-lea, Florenţa fusese unul dintre principalele centre ale ereziei. Petru, primul episcop al Bisericii de Concoresso, fusese florentin, iar în 1173 ereticii au stârnit o răscoală în oraş.[43] S-a păstrat lista episcopilor florentini din prima jumătate a secolului al XIII-lea. În timpul episcopatului lui Paternonus, între anii 1212 şi 1227, a atins un apogeu al prosperităţii, dar ulterior, sub succesorii săi, numărul adepţilor acestora a scăzut. Deja în 1250 ea nu mai număra decât 100 de Desăvârşiţi, şi aceasta împreună cu biserica din sudul extrem, *de Valle Spoletina*, a cărei jurisdicţie includea Roma, dar care nu a atins niciodată un grad ridicat de dezvoltare. La Orvieto, pe de altă parte, catarii fuseseră puternici în secolul al XII-lea, dar influenţa lor se afla în declin la începutul secolului următor.[44] Chiar şi la Roma, aşa-zişii eretici tindeau să urmeze valdensianismul lui Arnold de Brescia. În sudul peninsulei şi în Sicilia, deşi au fost semnalate unele grupări eretice, acestea nu au atins, aparent, un grad semnificativ de dezvoltare.

---

[42] În secolul al XIII-lea, Ioan de Lugio, episcop eretic de Bergamo, a scris tratatul *Liber de Duobus Principiis*, în care ataca Biserica de Concoresso şi pe adepţii acesteia, pe care îi numea „garatenzi" din cauza convingerilor lor monarhianiste. Desigur, acesta predica un dualism radical.

[43] Lami, *Della Eresia dei Paterini in Firenze*, *passim*.

[44] *Vita S. Parentii*, în *Acta Sanctorum*, mai, vol. V, p. 86.

Lista bisericilor catare, alcătuită de catarul renegat Rainier Sacchoni, nu ne poate lămuri cu privire la starea acestora în perioada apogeului dezvoltării lor. Deja la anul 1250 autoritățile din Roma dezvoltaseră mijloace de combatere a ereziei și trecuseră la acțiune. În consecință, numărul ereticilor era în scădere. Pe de altă parte, aparent catarii italieni nu au avut niciodată de înfruntate persecuții la fel de severe precum cei din Franța; prin urmare, în anii următori Cruciadei împotriva albigenzilor, numeroși refugiați din Franța au sosit în Italia căutând protecție.[45]

Acest tratament mai blând aplicat ereticilor se datora într-o bună măsură influenței Sfântului Francisc și a discipolilor acestuia. Dar un alt motiv este acela că ereticii catari nu au constituit niciodată o amenințare serioasă în Italia. Chiar dacă erau numeroși, raportată la densitatea populației Lombardiei, prezența lor nu era atât de amenințătoare. În plus, aceștia nu erau singura școală eretică din regiune – și valdenzii își aveau comunitățile lor italiene. Mai mult decât atât, bisericile catare italiene au păstrat permanent un caracter strict popular. Nu există nicio dovadă a sprijinului nobilimii locale, cu excepția cazului lui Ezzelino de Treviso.[46] Nobilul lombard nu avea nevoie de ajutorul lor. Dacă existau diferende între el și episcopul ori abatele locului, războaiele permanente dintre împărați, papi și comune îi ofereau numeroase ocazii de a anexa pământurile vecinilor fără a-și primejdui mântuirea sufletului. De asemenea, se pare că ereticii catari, în ciuda a numeroase revolte, nu au preluat niciodată conducerea municipală a orașelor, precum confrații lor din Franța. Pe de altă parte, deși poziția socială inferioară a adepților mișcării a ferit catarismul italian de publicitate nedorită, ea l-a privat și de resursele materiale necesare combaterii activității constante a misionarilor Bisericii,

---

[45] De exemplu, Sacchoni afirmă că, în vremea sa, 150 de Desăvârșiți din Biserica Franței erau refugiați în Lombardia.

[46] Ezzelino „persecutorul Credinței și prietenul ereticilor" – scrisoare a lui Inocențiu al IV-lea în Ripoll, *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, vol. I, p. 135.

a franciscanilor şi dominicanilor care învăţaseră lecţiile umilinţei şi sărăciei şi propovăduiau în mijlocul celor săraci în acelaşi fel precum o făcuseră şi misionarii catari, dar sprijiniţi de întreaga putere şi avere a Bisericii. Istoria decăderii şi dispariţiei catarilor din Italia este puţin cunoscută deoarece a fost un proces lent şi majoritar paşnic, lipsindu-i elementele senzaţionalului. Ocazional, aşa cum s-a petrecut la Verona în 1233[47] ori la Pisa şi Milano în 1240[48], numeroşi eretici au fost arşi pe rug. Uneori, catarii au provocat manifestări de forţă din partea autorităţilor, precum în 1225, când au ars biserici catolice în Brescia[49], ori în 1235, când l-au ucis pe episcopul catolic de Mantua.[50] Şi la Florenţa au fost arestaţi numeroşi eretici în 1240, dar aparent aceştia au scăpat nepedepsiţi.[51] În ansamblu însă, succesul misionarilor catolici a fost sigur, deşi foarte încet; ocazional se petrecea şi câte o biruinţă inspiratoare, precum predica Sfântului Anton de Padova din anul 1225, ce l-a adus înapoi la credinţă pe ereziarhul Bonivillus, care luptase vreme de treizeci de ani împotriva dreptei credinţe.[52] Deja la mijlocul secolului al XIV-lea afacerea era închisă. Ultima urmă a doctrinei catare se mai regăsea chiar în unele învăţături ale Sfântului Francisc. Conştient sau nu, acesta îşi însuşise unele dintre concepţiile acestora privitoare la răutatea materiei şi la identitatea dintre sufletul uman şi duhul animalelor.

Comitatul Provenţei constituia veriga geografică dintre Italia şi Languedoc. Erezia s-a răspândit devreme acolo, atât dinspre

---

[47] Activitatea dominicanului Robert, un fost eretic, supranumit în consecinţă „Bulgarul" (Matthew Paris, III, p. 361).

[48] La Pisa au fost arşi doi Desăvârşiţi: Lami, *Lezioni di Antichità Toscana*, vol. II, pp. 537 şi urm. La Milano, aceasta a fost opera podestà-ului Oldrado de Tresseno, în cinstea căruia a fost ridicată o statuie ecvestră cu inscripţia: *Catharos ut debuit ussit*. Muratori, *Antiquitates Italicae*, vol. V, p. 90.

[49] Baronius, *Continuatio Annalium*, vol. XIII, p. 323, nr. 47.

[50] Baronius, *op. cit.*, vol. XIII, p. 425, nr. 16.

[51] Lami, *op. cit.*, vol. II, *loc. cit.*

[52] Wadding, *Annales Minorum*, vol. II, p. 166. Convertirea unor personalităţi precum Rainier Sacchoni reprezintă un tribut adus reuşitei predicii Călugărului.

trecătorile Alpilor Maritimi, cât și prin orașele comerciale de pe coastă. Dar istoria răspândirii acesteia este la fel de obscură ca și în cazul Italiei. Până la sfârșitul secolului al XII-lea, atât Marsilia, cât și Avignon erau centre ale ereziei; iar nobilii provensali, spre deosebire de cei italieni, începuseră să se folosească de respectiva mișcare. Dar aceasta a fost cel mai probabil o evoluție ulterioară. În decursul secolului al XII-lea, Provența a cunoscut o stare de instabilitate din cauza numeroaselor încercări ale împăratului de a pune în practică drepturile sale de rege al Burgundiei și a numeroaselor certuri cu rivalii Comitatului Provenței, conții de Toulouse și Barcelona. În consecință, nobilimea locală nu cunoștea prea multe limite și putea chiar să jefuiască domeniile Bisericii după bunul plac. Dar odată cu agresiunea nordului, materializată în Cruciada împotriva albigenzilor, și cu căsătoria ultimei moștenitoare a Provenței, Beatrix de Barcelona, cu Carol, fratele regelui Franței, nobilimea a căutat să lege alianțe cu seniorii eretici de peste Rhon și să manifeste simpatie față de propriii supuși eretici. Chiar și tatăl lui Beatrix, Raymond Berenger, a fost suspect la un moment dat de o astfel de atitudine; iar în listele ulterioare de eretici și protectori ai lor pot fi întâlniți un senior de Montélimar, co-viconte de Marsilia, un senior de Cavaillon, un conte de Die și un senior de Lambesc.[53] Nici chiar puternica și credincioasa familie Les Baux, a cărei descendență mergea până la Baltazar, unul dintre cei trei magi, nu era lipsită de astfel de bănuieli, cu toate că martiriul lui Guillaume des Baux, conte de Orange, suferit din partea ereticilor din Avignon la anul 1218, a redat într-o oarecare măsură onoarea familiei.[54]

Dar nobilii provensali au acționat tardiv și ineficient. Catarismul local a fost zdrobit, astfel încât, atunci când Rainier Sacchoni enumera bisericile catare, la anul 1250, el nu menționa Provența. Văile Alpilor, acolo unde ereticii își putuseră afla scăpare, fuseseră

---

[53] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, p. 608.

[54] *Chanson de la Croisade*, versurile 4240 și 4390 și urm., ed. Meyer, I, pp. 185, 191.

preluate de sectele valdenze. Restul comitatului gemea sub pumnul de fier al lui Carol de Anjou. Aliindu-se cu acesta şi cu sfântul său frate, regele Ludovic, Biserica Romano-Catolică a ieşit încă o dată biruitoare.

II

Şi în Languedoc, dincolo de Rhon, Biserica îşi revenise până în anul 1250. Dar acolo lupta fusese disperată. Ereticii fuseseră învinşi numai datorită geniului Sfântului Dominic şi de săbiile teribililor războinici din nord. Vreme de peste o jumătate de secol, Languedoc fusese dominat de catari şi părea pierdut de către Roma pentru totdeauna. Şi, deşi au fost realmente exterminaţi, legendele cuceririi lor şi ingenioasele interogatorii ale dominicanilor Inchiziţiei urmau să înfăţişeze posterităţii o imagine vie a înfloririi credinţei gnostico-maniheice în ultimele clipe ale gloriei sale.

Conciliul catar de la Saint-Félix-de-Caraman poate fi considerat punctul de plecare al dominaţiei eretice asupra Languedocului. De atunci înainte, catarii nu au mai încercat să se ascundă. Bazându-se pe sprijinul popular, conducătorii lor puteau sfida liber autorităţile, cu atât mai mult cu cât nobilii, elementul cel mai puternic al acestora, începeau să li se alăture. Condiţiile erau cum nu se poate mai propice. De mult timp nobilii jinduiau la extinsele domenii ecclesiastice din sud. Arhiepiscopii de Arles, Narbonne şi Auch, episcopii de Béziers, Carcassonne şi Toulouse şi alţi clerici însemnaţi deveniseră în sfârşit vulnerabili în faţa unui atac. Niciun ajutor din afară nu era posibil: papa era distras de conflictul său cu împăratul Frederic Barbarossa; regii Angliei şi Franţei îşi pândeau mişcările unul celuilalt cu prea multă încordare pentru a lua vreo măsură; regii spanioli erau permanent ameninţaţi de mauri. Astfel încât nobililor din Languedoc li se ivise ocazia de a câştiga, printr-o apostazie temporară, sprijinul populaţiei eretice aflate în creştere şi astfel posibilitatea de a prăda liniştiţi Biserica. Şi cu cât nobilii au favorizat erezia, cu atât numărul adepţilor acesteia a crescut.

Este un fapt discutabil câți dintre nobili se convertiseră sincer. Pentru mulți din mica nobilime șansele să se îmbogățească pe seama Bisericii erau extrem de scăzute, însă cu toate acestea ei au îngroșat rândurile ereticilor, ceea ce conduce la concluzia că s-au convertit sincer. Dar marii nobili, precum conții de Toulouse sau Foix, s-au îngrijit de regulă să fie împăcați cu Biserica înainte să moară. Astfel, scriitorii catolici nu îi numeau *heretici*, ci *hereticales*. Pe de altă parte, femeile din marea nobilime se numărau adesea printre cei mai fervenți eretici: contele Raymond-Roger de Foix putea fi considerat doar un *hereticalis* și astfel să moară catolic, însă soția sa i-a obținut acordul de a-l părăsi pentru a-și asuma jurămintele stricte ale unui Desăvârșit, iar sora sa, Esclarmonde, a fost considerată ani la rând drept cea mai sfântă dintre femeile catare.[55] Într-adevăr, unul dintre cele mai remarcabile aspecte privitoare la mișcarea catară din sudul Franței este reprezentat de entuziasmul manifestat în sprijinirea acesteia de către femeile aparținând marilor familii nobiliare din ținut.

Nu este clar când sau cum s-a alăturat mica nobilime mișcării. Din rândul marilor nobili, primul care le-a acordat protecție catarilor a fost Roger al II-lea, viconte de Béziers și Carcassonne și guvernatorul provinciei Narbonnais. În 1174, acesta a refuzat categoric apelul autorităților bisericești de a înceta să-i mai apere pe eretici, fiind drept urmare excomunicat din cauza legăturilor sale cu ei la anul 1178.[56] Contele Raymond al V-lea de Toulouse și-a manifestat permanent ostilitatea față de aceștia, dar a evitat să ia vreo măsură concretă împotriva lor. În schimb, fiul său, Raymond al VI-lea, care i-a succedat în anul 1195, era prietenul lor declarat.[57] Până în anul 1200, Raymond-Roger de Foix oferise influența puternicei sale familii în sprijinul acestora; iar până la începutul

---

[55] Doat, *Registres de l'Inquisition*, vol. XXIV, pp. 40, 240, 250, 251; Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VIII, p. 224.

[56] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, p. 85.

[57] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, ed. Société de France, vol. I, pp. 31–41.

secolului al XIII-lea în rândurile acestora se numărau familii nobiliare precum de Niort, de Cabaret, de Termes, de Saissac şi multe altele.[58] În 1193, doamna Cavaers de Fanjeaux le-a pus o casă din prosperul ei oraş la dispoziţie[59]. Câţiva ani mai târziu, doamna Furneria de Mirepoix conducea trei comunităţi de Desăvârşite.[60] Când, la anul 1205, Esclarmonde de Foix a primit Consolamentul, la ceremonie au participat nu numai fratele ei, contele, ci şi majoritatea nobililor comitatului.[61] Ceva mai târziu în decursul secolului ne parvin evidenţele Inchiziţiei şi listele regale cuprinzând nobilii eretici ale căror domenii fuseseră confiscate după războaie. Potrivit acestora, se pare că nu exista niciun district în Rhon şi Gasconia care să nu fi fost majoritar sau complet dedat ereziei.

Căci catarismul, în ciuda gnozei sale, a fost eminamente o religie populară. Dacă nobilii deveniseră catari înseamnă că populaţia fusese deja convertită. Dar ceea ce a transformat această erezie într-una dintre cele mai mari ameninţări la adresa Bisericii a fost unirea zelului popular cu săbiile nobilimii. Agenţii prin intermediul cărora au fost convertiţi nobilii par să fi fost comercianţi de textile ori medici eretici. Comerciantul de textile, mai ales postăvarul itinerant cu marfă din Răsărit, era întotdeuna un oaspete bine-venit în casele nobililor; doamnele de origine nobilă doreau desigur să-i vadă produsele ori chiar să-i viziteze prăvăliile. Dar relaţiile sale de afaceri îl ţineau în strânsă legătură cu Lombardia şi Constantinopolul. Cel mai probabil doctrinele ereticilor străbăteau Europa prin intermediul comerţului cu textile, pătrunzând astfel în interiorul caselor nobiliare. Tot astfel, şi doctorii eretici puteau pătrunde lesne în intimitatea vieţii nobililor. În ciuda disprețului lor faţă de trup, catarii încurajau studiul medicinei;

---

[58] Vezi Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, cap. X şi XI.

[59] Cu privire la Cavaers, vezi Guiraud, *ibidem*, p. 291. Helis de Mazeroles a mărturisit, în 1243, că la Fanjeux exista o mănăstire deja de cincizeci de ani. Doat, *Registres*, vol. XXIII, p. 162.

[60] Doat, *Registres*, vol. XXII, p. 111.

[61] Doat, *Registres*, vol. XXIV, pp. 240, 250–251; Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, evidenţe, nr. 263.

însă teoriile lor medicale erau probabil asemănătoare celor ale tămăduitorilor scientişti creştini de astăzi. Vindecarea prin credinţă juca un rol important în tratamentele lor, fapt ce i-a făcut renumiţi, ceea ce i-a ajutat în răspândirea ereziei.[62]

Până la sfârşitul secolului al XII-lea Biserica era deja extrem de îngrijorată. Hotărârile Conciliului de la Tours fuseseră zadarnice. Sinoadele episcopilor locali nu realizaseră nimic. Ludovic al VII-lea, în ciuda religiozităţii sale, era paralizat din cauza temerilor inspirate de către Angevini şi o lipsea de ajutorul braţului secular. Dar, la cererea sa, papa Alexandru al III-lea a luat măsuri, trimiţând în anul 1178 o misiune specială la Toulouse, condusă de un cistercian erudit, Petru, cardinal de Sf. Hrisogon, alături de care se aflau arhiespicopul de Bourges, episcopul de Poitiers, Henric, abate de Clairvaux şi Reginald, abate de Bath. Această strălucită ambasadă a fost primită pe măsură de către contele Raymond al V-lea; dar supuşii săi nu i-au împărtăşit entuziasmul. Cardinalul a fost huiduit pe străzile oraşului. Cu toate acestea, s-a început o anchetă şi, pentru a da un exemplu, un eretic bogat din Toulouse, pe nume Maurand, a fost chestionat şi condamnat la confiscarea averii şi distrugerea locuinţelor. El însuşi abia a scăpat cu viaţă retractând în ultimul moment şi promiţând să împlinească penitenţa canonică. Ulterior însă, bunurile i-au fost returnate, după ce contele a plătit o amendă. Însă căinţa lui Maurand a fost tot ceea ce a putut obţine cardinalul. Cu excepţia lui Raymond al V-lea, nicio altă autoritate laică nu l-a susţinut, în timp ce puternicul viconte de Béziers i se împotrivea făţiş şi nu a renunţat la atitudinea ostilă nici chiar atunci când cardinalul l-a excomunicat.[63]

În anul 1179, la Conciliul de la Lateran, papa Alexandru al III-lea a reiterat condamnările anterioare ale ereziei, deplângând cu amărăciune practicile „catarilor, patarenilor şi publicanilor"[64]. O nouă misiune a fost trimisă în sudul Franţei, sub conducerea

---

[62] Vezi Guiraud, *op. cit.*, vol. I, pp. 350–357.

[63] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, pp. 79–85.

[64] Mansi, *Concilia*, vol. XXII, pp. 231–232.

lui Henric de Clairvaux, ridicat la rangul de cardinal-episcop de Albano. Henric a activat vreme de câțiva ani în Languedoc, predicând, reformând Biserica ori chiar conducând ofensiva armată împotriva încăpățânatului viconte de Béziers. Însă totul s-a dovedit a fi în zadar. Activitatea lui Henric a fost apreciată suficient pentru a-i obține trimiterea în nordul țării și apoi către Germania, pentru a-și continua misiunea (aici a înregistrat mai mult succes, deoarece ereticii erau puțini și nu se bucurau de sprijinul autorităților): dar nu a avut vreun rezultat de durată.[65] În 1195 a murit Raymond al V-lea, iar succesorul său, Raymond al VI-lea, era cunoscut ca un prieten al ereticilor. Biserica nu mai avea niciun sprijin din partea autorităților laice în sud.

În 1198, când scaunul papal a fost ocupat de Inocențiu al III-lea, Languedoc părea pierdut definitiv pentru Roma. În multe privințe, Biserica însăși fusese de vină – corupția și incompetența mai multor ierarhi fiind notorii. În 1181, Henric de Albano îl depusese din treaptă pe arhiepiscopul Pons de Narbonne, din cauza slăbiciunii acestuia și a ineficienței măsurilor sale împotriva ereticilor.[66] Însă Pons a fost un monument de sfințenie prin comparație cu următorul arhiepiscop, Bérenger, fiul nelegitim al contelui de Barcelona, întronizat la anul 1191. În ciuda repetatelor sale condamnări pentru simonie și neglijență, Bérenger a refuzat să-și părăsească oficiul și a fost nevoie de intervenția cruciaților pentru ca Inocențiu să poată scăpa în cele din urmă de el, la anul 1212.[67] Bernard de la Barthe, arhiepiscopul de Auch, era un prieten apropiat al protectorului ereticilor, contele Raymond al VI-lea de Toulouse;[68] Guillaume de Roquesel, episcopul de Béziers, a murit depus din treapta sa deoarece refuzase să ia vreodată măsuri

---

[65] Gaufredus, *Chronicon*, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XII, p. 448.

[66] Albanes, *Gallia Christiana*, vol. VI, col. 56.

[67] Inocent III, *Epistolae*, VII, nr. 79, X, nr. 69, XIV, nr. 34, în *M.P.L.*, vol CCXV, col. 361–362, 1166–1168, vol. CCXVI, col. 410; Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VII, p. 218; Albanes, *op. cit.*, col. 60–61.

[68] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, pp. 67–68.

împotriva nobililor eretici.[69] Raymond de Rabastens, care dorise să ocupe scaunul de Toulouse în anul 1202, profesa, cel mai probabil, învățături eretice,[70] iar episcopatul de Carcasonne se dovedise inutil în timpul păstoririi ultimilor episcopi. Episcopul Otho, care demisionase – deși cel mai probabil nu benevol – în anul 1198, era, așa cum însuși recunoscuse, prea bătrân pentru a întreprinde vreo acțiune împotriva ereticilor; iar succesorul său, episcopul Bérenger, a fost izgonit din oraș pentru aceasta. Următorul ierarh, Bernard-Raymond de Roquefort, aparținea unei familii eretice și s-a comportat în consecință.[71] Între anii 1168 și 1195, în timpul păstoririi lui Ioan de Montlaur, dioceza de Maguelonne fusese o imagine vie a corupției și secularizării pragmatice. Chiar și cele mai elementare legi ale Bisericii, precum celibatul ori tonsura, erau încălcate flagrant.[72]

Nici abațiile nu se dovediseră mai eficiente. Abații din dioceza Maguelonne au urmat exemplul ierarhului lor.[73] Viciile abatelui de Fos și pasiunea sa nepotrivită pentru vânătoare au ajuns până la urechile papei.[74] Alegerea noului abate de Alet din anul 1197 a scandalizat întreaga creștinătate: Bertrand de Saissac, regent de Foix, i-a silit pe călugări să anuleze numirea celui ales de ei, în cadrul unui conciliu prezidat de cadavrul exhumat al fostului abate, și să-l accepte pe candidatul său, călugărul Boso; în mai puțin de un an, acesta a adus abația la sapă de lemn, vânzându-i toate proprietățile pentru a-și plăti datoriile.[75] Alți abați, înstrăinați de Biserică, se aflau în relații apropiate cu ereticii. Nu se poate spune despre vreunul dintre ei că ar fi trecut formal la erezie;

---

[69] Inocent III, *Epistolae*, VII, nr. 242, în *M.P.L.*, vol CCXV, col. 272–273.

[70] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VII, p. 602.

[71] Inocent III, *Epistolae*, I, nr. 165, în *M.P.L.*, vol. CCXIV, col. 142–143; Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, pp. 342, 349, 614.

[72] Alexander III, *Epistolae*, nr. 2, IV, 1165, în *M.P.L.*, vol. CC, col. 1165; Baluze, *Concilia Galliae Narbonensis*, pp. 34–37.

[73] Baluze, *loc. cit.*

[74] Albanes, *op. cit.*, col. 309, 315.

[75] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, p. 418.

însă unii abaţi, precum cei de la Saint-Volusien de Foix sau de la Saint-Papoul, proveneau din familii eretice, în timp ce abatele de Saint-Hilaire, favoritul ereticului Roger al II-lea de Béziers, şi-a datorat ascensiunea şi a căzut odată cu erezia.[76]

Confruntaţi cu astfel de exemple, preoţii de parohie fie au urmat exemplul mai-marilor lor, fie au căzut pradă deznădejdii. Unii, precum capelanul de la Saint-Michel de Lanes, care nu pleca de la masa de joc nici pentru a oficia slujba, erau la fel de lumeşti ca şi superiorii lor[77]. Alţii îşi manifestau imoralitatea în public, precum capelanul din Rieux-en-Val, care trăia în concubinaj cu stăpâna satului, după ce aceasta îşi ucisese soţul.[78] Alţii, pentru a nu avea neplăceri, menţineau bune relaţii şi chiar erau prezenţi la ceremoniile ereticilor.[79] Indiferent de atitudine, niciuna dintre feţele bisericeşti nu se bucura nici măcar de o fărâmă din respectul arătat conducătorilor eretici, fie pentru puritatea vieţii, fie pentru forţa şi eficienţa predicii acestora.[80]

Aceasta era situaţia pe care a întâmpinat-o papa Inocenţiu al III-lea în momentul înscăunării sale – erezia catară era răspândită în nordul Italiei şi sudul Franţei, fiind deja credinţa dominantă în Languedoc, unde oferise răspunsuri pentru nevoile spirituale ale tuturor claselor sociale şi fusese sprijinită de braţul înarmat al nobililor; aici, ierarhia Bisericii, coruptă şi ineficientă, nu putea îngrădi dezvoltarea ereziei. Astfel, prima grijă a lui Inocenţiu a fost aceea de a găsi predicatori eficienţi pe care să-i trimită în Languedoc. În anul 1199, aici a fost trimisă o misiune cisterciană al cărei conducător, călugărul Rainier, a fost numit legat papal în provincie. Petru de Castelnau, fost arhidiacon de Saint Paul, devenit la rându-i cistercian, a fost trimis să-l ajute. În 1200 se afla

---

[76] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, pp. 153, 154.

[77] Manuscris aflat în Biblioteca din Toulouse, citat de Giraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, p. 347.

[78] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VII, p. 368.

[79] Guirand, *op. cit.*, pp. 346–349, oferă mai multe exemple.

[80] Guillaume of Puylaurens, *Historia Albigensis*, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XIX, p. 194.

în funcție un alt legat, Ioan de Saint Paul, cardinal de Sf. Prisca. În 1203, această funcție era îndeplinită în mod cert de către Petru de Castelnau, însă în anul următor însuși abatele de Cîteaux, Arnald-Amaury, a fost chemat să îl ajute. Cistercienii aveau la ei scrisori papale prin care se cerea tuturor principilor să le ofere sprijin; misiunea lor era de a predica în cât mai multe locuri și să pornească anchete oriunde se putea. În paralel, ei trebuiau să reformeze clerul local.

Sub conducerea lui Petru de Castelnau și a lui Arnald-Amaury, misiunea cisterciană a avut succes. Spre sfârșitul anului 1203, orașul Toulouse a fost silit să făgăduiască persecutarea ereticilor, iar în anul următor contele Raymond al VI-lea a consimțit să înceteze a întrețină legături cu aceștia. În urma unei dezbateri ce a avut loc la Carcassonne în anul 1204 între cistercieni și eretici, regele Petru de Aragon a fost convins de greșelile ereziei și a oferit întregul său sprijin misiunii catolice. Între timp, au fost luate măsuri împotriva membrilor nedemni ai clerului, precum arhiepiscopul de Narbonne. Însă aceste reușite au fost de scurtă durată și de suprafață. Clerul local nu a agreat aceste reforme și s-a opus cistercienilor, iar Raymond de Toulouse și-a reluat curând legăturile cu ereticii. Până în anul 1205 situația era la fel de rea ca la început.[81]

Inocențiu însă nu și-a pierdut nădejdea. Între timp, diplomația sa dăduse roade în alte părți. În urma tratativelor purtate cu regele Bulgariei, acesta a consimțit să ia măsuri drastice împotriva ereziei dualiste, pregătind înlăturarea acesteia în țara ei de origine din Europa. În anul 1203, regele Bosniei, Kulin, adept al dualismului, a revenit la credința romano-catolică împreună cu toți curtenii săi. În 1204, cavalerii celei de-a Patra Cruciade și-au ispășit lipsa de scrupule și vărsarea sângelui altor creștini în ochii Scaunului Papal prin aducerea întregii Biserici a Constantinopolului sub controlul acestuia. În urma unor astfel de reușite, rezistența din Languedoc devenise deranjantă.

---

[81] Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VI, pp. 222 și urm.; Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 375–981.

În decembrie 1205, misionarilor cistercieni de la Castelnau li s-au adăugat doi spanioli, Didacus, episcopul de Osma, și priorul său, Dominic de Guzman. Aceștia vizitaseră ținutul în 1203 și constataseră trista sa stare; drept urmare, ei s-au convins, fiind aprobați și de către papă, că numai prin asumarea sărăciei depline de către misionari aceștia puteau combate influența predicatorilor catari. De asemenea, aceștia trebuiau să-i egaleze în ceea ce privea ascetismul și curățenia vieții, pentru ca vorbele lor să fie ascultate. Deși nu au fost foarte entuziaști la început, cistercienii au adoptat totuși propunerile spaniolilor, inaugurând o nouă epocă a activității lor predicatoriale.[82]

Dar chiar și această nouă manieră de a predica, a oamenilor ce practicau sărăcia de bunăvoie și care ulterior au format ordinul dominican, cu toate că i-a făcut pe cei săraci să asculte mai cu atenție, nu a produs pentru început rezultate notabile. Nobilii au rămas reci și distanți, iar atâta timp cât marii seniori rămâneau imobili, nici vasalii lor nu puteau fi așteptați să renunțe la erezie. Misionarii doreau dezbaterile publice, fiind convinși că argumentele lor îi puteau dovedi pe cei mai învățați dintre eretici; cavalerii sau orășenii erau desemnați ca arbitri. Însă, deși catolicii erau convinși că ieșiseră învingători din fiecare dezbatere, arareori arbitrii pronunțau o decizie definitivă, pentru a evita, așa cum bănuiau catolicii, să se pronunțe împotriva ereticilor.[83] Nici cistercienii și nici spaniolii Didacus ori Dominic nu reușeau să facă progrese.

În cele din urmă, în anul 1208, tensiunile au atins punctul culminant. Raymond de Toulouse se închinase din nou Romei în anul 1205, iar Petru de Castelnau a cultivat o politică de apropiere față de duce, ajutându-l să-și recupereze unele teritorii de lângă Rhon, pe care acesta le revendica în calitate de marchiz de Provența. Însă Raymond era incorigibil. În 1207, Petru l-a excomunicat, iar papa a confirmat hotărârea legatului său. În 1208,

---

[82] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, pp. 20–23; Bennett, *The Early Dominicans*.

[83] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, pp. 24–26.

Raymond s-a prefăcut a se supune din nou și l-a invitat pe Petru la reședința sa de la Saint-Gilles. Legatul papal a sosit însoțit de prietenul său Navar, episcopul de Conserans. Însă întrevederea a fost tensionată, astfel încât Petru s-a hotărât să plece spre Provența, însă contele a strigat în urma sa: „Oriunde te vei duce, pe uscat ori pe mare, păzește-te, căci voi fi cu ochii pe tine!" Abatele de Saint-Gilles a încercat să-l liniștească pe Raymond și i-a oferit lui Petru o escortă. Însă, la 15 ianuarie, pe când Petru se pregătea să treacă Rhonul, un călăreț l-a lovit pe neașteptate și l-a omorât.[84]

Uciderea legatului său l-a făcut pe Inocențiu să solicite sprijinul brațului secular împotriva acestor eretici recalcitranți. Raymond de Toulouse era mult prea legat de erezie și nimic în afară de forță nu-l putea face să se răzgândească. Predicile Fraților Albi îi puteau aduce pe ereticii de rând la dreapta credință; dar nu ar fi avut niciodată șanse până ce puterea nobililor eretici nu ar fi fost zdrobită pentru totdeauna. Era momentul de a ridica nobilimea nordică împotriva celei din sud. Era timpul pentru o cruciadă.

Încă din anii 1204 și 1205 papa se adresase regelui Filip August, amintindu-i că, potrivit bulei *Ad Abolendam*, era îndreptățit să-i deposedeze de domeniile lor pe vasalii care îi adăposteau pe eretici.[85] Însă regele avea nevoie de sprijinul tuturor vasalilor săi în războiul ce-l purta împotriva Plantageneților, astfel încât nu a dorit să treacă la o politică ce i-ar fi creat noi dușmani. Astfel încât a răspuns politicos cererii papei, dar a stat cu mâinile în sân. În noiembrie 1207, Inocențiu li s-a adresat principalilor feudali din nord – ducelui de Burgundia, conților de Bar, de Dreux, de Nevers, de Champagne și de Blois, astfel apărând pentru întâia oară ideea de cruciadă. Inocențiu a cerut sprijinul acestor mari seniori, arătându-le că era nevoie de brațul secular pentru a-i potoli pe acești eretici recalcitranți, pe care numai nenorocirile războiului îi puteau

---

[84] Innocent III, *Epistolae*, X, nr. 149, în *M.P.L.*, vol. CCXV, col. 1246–1247; Pierre de Vaux-Cernay, *op. cit.*, pp. 65 și urm.; Luchaire, *Innocent III: La Crosiade des Albigeois*, pp. 76 și urm.

[85] Innocent III, *Epistolae*, XI, nr. 229, în *M.P.L.*, vol. CCXV, col. 1545.

readuce la adevărata credință. Tuturor celor care urmau să participe la această expediție le-a oferit aceleași indulgențe ca și cele acordate cruciaților porniți spre Răsărit.[86] Nordicii s-au supus. Cruciadele răsăritene le arătaseră cât de profitabilă poate fi dobândirea de bunuri spirituale când i se adaugă și cea de ținuturi bogate. Dar Filip August i-a îndemnat încă o dată la prudență, permițând ca numai 500 de cavaleri din Burgundia și Nivernais să pornească spre sud, spunându-le vasalilor săi că numărul acestora trebuie să fie strict limitat.[87]

Uciderea lui Petru de Castelnau a înrăutățit situația. Indignarea propagată în Franța a servit scopului papei. Filip August se putea mulțumi doar cu a-i scrie o epistolă amicală papei, în care arăta ca avea la rându-i motive să fie nemulțumit de purtarea contelui de Toulouse, al cărui sprijin în timpul războaielor cu Anglia fusese mai mult decât insuficient, dar amintindu-i totodată că acesta nu va fi expropriat (dat fiind că-și primise domeniile din partea regelui) decât dacă ar fi fost dovedit clar ca eretic. Cruciada papei reprezenta, în fapt, o încălcare a suzeranității regale.[88] Dar seniorii nordici nu mai puteau fi reținuți. Aceștia și-au aflat conducătorul, paradoxal, în persoana unui mic nobil din regiunea Ile de France, Simon de Montfort, care devenise între timp conte de Leicester prin căsătoria cu moștenitoarea engleză. Sub conducerea acestuia și inspirați de permanentele predici ale noului legat papal, Arnald de Cîteaux, cruciații s-au adunat în decursul anului 1208, pornind către sud la începutul toamnei. Astfel a început o serie de războaie ce se vor sfârși prin exterminarea ereziei.

Dar primul război a durat douăzeci de ani; și chiar și apoi rezistența ereticilor nu era definitiv înfrântă, aceștia având suficiente resurse materiale pentru a rezista. Mari nobili precum Raymond de Toulouse ori Raymond-Roger de Foix puteau fi considerați

---

[86] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, pp. 72–74; Innocent III, *Epistolae*, XI, nr. 230–232, în *M.P.L.*, vol. CCXV, col. 1246–1247.

[87] Pierre de Vaux-Cernay, *ibidem*, *loc. cit.*

[88] Vezi Luchaire, *op. cit.*, pp. 127 și urm.

doar *hereticales* în care nu se putea avea încredere, dar în mod cert ei aveau să se opună cu toate puterile barbarilor din nord. Alți nobili, precum vicontele de Béziers ori nobilimea de rang secund erau complet devotați ereziei. Iar unele orașe, precum Fanjeaux, Béziers, Duns ori Laurac, aveau o asemenea majoritate de eretici printre locuitori încât, indiferent de ceea ce gândea stăpânul lor, puteau fi socotite adevărate fortărețe ale ereziei. Existau și castele ce puteau primi un astfel de statut, precum Servian, lângă Béziers, ori Minerve, mai sus de Narbonne. Iar peste toate trona inexpugnabila cetate Montségur, Colina Păcii, Taborul catarilor. Această mare fortăreață se afla pe domeniile contelui de Foix și constituia, aparent, parte din zestrea principesei eretice Esclarmonde de Foix, care i-o oferise lui Raymond de Perelle. Acesta era un eretic convins care a pus la rându-i fortăreața la cheremul Bisericii Catare. Aici au găsit ereticii permanent refugiu în timpul perioadelor tulburi și tot aici s-au menținut castele de frunte ale Desăvârșiților, una dintre ele fiind condusă chiar de Esclarmonde.[89]

Istoria războiului cunoscut sub numele de Cruciada împotriva albigenzilor este vastă și complexă.[90] Problematica religioasă s-a pierdut în cea teritorială. Papa Inocențiu al III-lea și dominicanii doreau mai presus de orice exterminarea ereziei cât mai rapid și eficient, la nevoie prin foc și sabie, dar preferabil prin predică și pocăință benevolă. Însă seniorii nordici aliați lor, sub conducerea lui Simon de Montfort, deși mulți erau oameni extrem de religioși, ardeau de dorința de a se îmbogăți pe seama avuților seniori din sud; și au fost incitați la aceasta și de către legatul papal, Arnald-Amaury de Cîteaux, cât și de episcopii francezi, care vedeau în Raymond de Toulouse și în vasalii acestuia pe ucigașii lui Petru de Castelnau,

---

[89] Doat, *Registres*, vol. XXIV, pp. 44–62. La Montségur se face referire constant în cuprinsul depozițiilor catare. Vezi și Guiraud, *op. cit.*, vol. II, cap. V.

[90] Cu privire la această confruntare, vezi Luchaire, *op. cit.* (din păcate, acesta nu face nicio referire la surse) și Schmidt, *Histoire des Cathares*, vol. I, pp. 222 și urm. Cele mai bine documentate scrieri contemporane sunt opera lui Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, și *Chanson de la Croisade*.

niște renegați periculoși a căror putere trebuia a fi distrusă pentru a se asigura stârpirea ereziei. Seniorii din sud se aflau într-o situație fără ieșire. Mulți dintre ei, inclusiv Raymond, doreau să se împace cu Biserica, însă erau prea indolenți și nu-și puteau permite să persecute o sectă ce număra jumătate dintre supușii lor; și, desigur, doreau să-și păstreze domeniile. Alții, precum Raymond-Roger de Béziers, au considerat sprijinirea deschisă a ereziei ca fiind cea mai bună politică. Alții, precum regele Petru al Aragonului, deși catolici convinși, au privit cu ochi răi această invazie din nord asupra unor teritorii (precum Carcassonne) ce le aparțineau. Însă, în ciuda urii lor comune față de nordici, seniorii din sud nu s-au unit. Degeaba Raymond de Toulouse a încercat să se apropie de nepotul său, Raymond-Roger; degeaba acesta din urmă a cerut ajutor de la suzeranul său, Petru de Aragon. Raymond de Toulouse s-a supus Bisericii, a îndurat o penitență umilitoare, i-a însoțit pe cruciați într-o campanie și mai târziu a întreprins, alături de fiul său, o obositoare călătorie la Roma, pentru a fi interogat de însuși suveranul pontif. Între timp, Simon de Montfort, îndemnat de abatele de Cîteaux, i-a anexat domeniile și i-a preluat titlurile. Și Raymond-Roger a încercat să tragă de timp pentru a se supune; însă domeniile sale au fost atacate cele dintâi. Incendiul și masacrele ce au avut loc la Béziers în luna iulie a anului 1209 reprezentau o anticipare a atrocităților ce aveau să se abată asupra sudului. După cucerirea, în același an, a cetății Carcassonne, Raymond-Roger a fost declarat expropriat, domeniile sale fiind anexate de Simon de Montfort. Atrocitățile s-au înmulțit, fiind încurajate de legatul papal, în ciuda mustrărilor lui Inocențiu. În urma capitulării cetății Minerve, în iulie 1210, trupele lui Montfort i-au măcelărit pe eretici, deși potrivit condițiilor de predare viețile acestora urmau a fi cruțate, iar legatul papal nu a intervenit. În cele din urmă, la Conciliul de la Montpellier din 1211, Inocențiu al III-lea a cedat în fața taberei extremiste, iar nobilii nordici au fost colonizați în sud, primind drepturi depline și fiind încurajați să-i persecute pe eretici.

Bineînțeles că a urmat o replică: contele de Toulouse s-a întors de la Roma și a fost aclamat asememea unui mesia. Regele

Aragonului a pornit la luptă împotriva nordicilor, în urma eşecului tentativei sale de a opri cruciada cu sprijin papal. Mâna lui Inocenţiu a fost din nou forţată de către extremişti, astfel încât Petru de Aragon şi-a unit forţele cu cele ale lui Raymond de Toulouse, Raymond-Roger de Foix şi contelui de Comminges. Odată cu această reacţiune, ereticii au ieşit din ascunzători şi au început să predice deschis în regiunile Toulousain şi Foix. Însă refacerea a fost de scurtă durată, nobilii sudici fiind înfrânţi catastrofal în apropierea castelului Muret, în 1213. Armata acestora a fost împrăştiată de cavalerii lui Simon de Montfort - conţii de Toulouse şi Foix au fugit în teritoriile engleze, iar Petru de Aragon a căzut pe câmpul de luptă.

Catastrofa de la Muret nu a avut însă repercusiuni atât de grave pe cât s-ar putea crede: Inocenţiu a îndemnat la moderaţie şi i-a refuzat lui Simon de Montfort roadele victoriei, în timp ce Filip August l-a trimis pe fiul său, Ludovic, să supravegheze situaţia din sud. La Conciliul de la Lateran din 1215, seniorii sudici s-au împăcat încă o dată cu Biserica, promiţând să-i persecute pe eretici - astfel, aceştia s-au întors pe domeniile lor pustiite şi o nouă încercare a lui Simon de Montifort de a-i izgoni a eşuat prin moartea acestuia în faţa zidurilor cetăţii Toulouse, în iunie 1218. Sudul era în siguranţă momentan, iar deja în 1220 ereticii se puteau iarăşi manifesta deschis. Cruciada împotriva albigenzilor părea a se fi sfârşit fără a fi realizat nimic în afara distrugerilor materiale, iar erezia era în continuă expansiune.

Inocenţiu al III-lea murise, iar Honorius al III-lea îi oferise lui Simon întregul sprijin al Bisericii. Odată cu moartea acestuia din urmă, misiunea avea să se destrame, însă urmaşii săi şi papa au salvat-o oferindu-i drepturile defunctului noului rege al Franţei, Ludovic al VIII-lea. Raymond al VI-lea a murit în 1222, iar fiul său, Raymond al VII-lea, nu avea o reputaţie la fel de neortodoxă. Însă aceasta nu l-a salvat. În 1226, după un răstimp de pace prea scurt pentru ca Languedoc să se refacă, ţinutul a fost din nou invadat de duşmani, de această dată o mare armată a baronilor din nord condusă de însuşi Ludovic al VIII-lea. În trei ani armata

regală și-a atins țelurile – Raymond al VII-lea a fost constrâns să semneze tratatul de la Meaux în aprilie 1227 – în fața tânărului rege Ludovic al IX-lea și a mamei sale Blanche, deoarece Ludovic al VIII-lea murise cu un an înainte. Raymond a acceptat să se supună unei penitențe umilitoare, să plătească despăgubiri și un tribut greu vreme de cinci ani, să-și căsătorească fata și moștenitoarea, Jeanne, cu fratele regelui, Alphonse, și să-i persecute pe eretici. Și aliații săi, conții de Foix și Comminges și vicontii de Béziers și Béarn au semnat tratatul, oferind castele drept garanție, dar refuzând să promită o persecuție generalizată a catarilor.

Timp de zece ani în Languedoc a domnit o pace tensionată. Raymond a încercat în repetate rânduri să-și îndeplinească angajamentele: dominicanilor li s-a permis să instaureze Inchiziția la Toulouse, Albi și Narbonne, numeroși eretici fiind arestați și interogați, majoritatea sfârșind arși pe rug. Însă autoritățile municipale, consulii și *capitouls* detestau Inchiziția atât pentru încălcarea drepturilor lor, cât și din dragostea ce o aveau față de erezie. Numeroși nobili, mai cu seamă contele de Foix și vicontele de Béziers, încă nu se fereau de a acorda protecție ereticilor; predicatorii eretici cutreierau regiunile rurale, evitând orașele mari, dar predicând liber în majoritatea castelelor nobilimii; iar în orașele mai mici comunitățile de Desăvârșiți continuaseră să existe fără a se ascunde. Însă erau neliniștiți. În 1232, conducătorii ereticilor au purtat tratative cu seniorul de Perelle pentru a obține garanția acestuia că Montségur va rămâne refugiul lor. Acesta a consimțit și, prin urmare, de atunci înainte fortăreața a devenit principalul lor centru de putere.[91] Alianța lui Raymond de Perelle cu ereticii a fost consolidată de sângele fiicei sale, Esclarmonde. Constant, atacul concentrat al Inchiziției distrugea pe moment câte o comunitate catară; de exemplu la Moissac, în 1234, catarii de frunte au fost fie arși, fie obligați să fugă spre a se adăposti, unii în Lombardia, iar alții la Montségur. Însă atâta timp cât nobilimea locală rezista, existau speranțe de mai bine.

---

[91] Doat, *Registres*, vol. XXIV, pp. 43, 68, 201, 202.

Însă situația acesteia era din ce în ce mai grea. Sub presiunea Bisericii și a regelui francez, Raymond de Toulouse și-a pierdut treptat puterea și nu a mai putut să ofere adăpost supușilor săi. Mult mai grea era situația lui Raymond Trencavel, vicontele de Béziers, membru al unei familii ce născuse demult suspiciuni în ochii Bisericii și căruia i se confiscase orașul Carcassonne. În 1239, cei doi nobili au încercat să-și recapete libertatea, însă forțele lui Raymond Trencavel au fost zdrobite înaintea zidurilor de la Carcassonne, iar peste doi ani Raymond de Toulouse a fost readus la ascultare de către oștile franceze. Înfrânt, Raymond Trencavel s-a retras pe domeniile sale din Catalonia, iar contele de Toulouse a devenit încă o dată un credincios fiu al Bisericii.

Prima sa însărcinare a fost să rezolve problema fortăreței Montségur deoarece, atât timp cât catarii dețineau acest Oraș Refugiu, era peste putință să fie stârpiți. Acesta s-a ferit să acționeze la început, până ce ereticii înșiși i-au oferit un motiv. Își puseseră mari speranțe în rebeliunea din anul 1239, iar eșecul acesteia venise ca un șoc pentru ei. Mai mult, în 1241, unul dintre binefăcătorii lor, Roger-Bernard de Foix, s-a împăcat cu Biserica pe patul de moarte. Fiul acestuia, Roger al IV-lea, dorea mai degrabă să-și păstreze domeniile decât să-i apere pe prietenii tatălui său. În 1242, o grupare de eretici disperați din Montségur s-a alăturat celor din Avignonet pentru a prinde în ambuscadă misiunea Inchiziției ce se îndrepta spre această din urmă localitate, masacrându-i pe toți membrii misiunii. Urmările atrocității au fost catastrofale: opinia publică, rememorând uciderea lui Petru de Castelnau în timpul vieții tatălui său, l-a bănuit pe Raymond de Toulouse că ar fi fost autorul crimei. Pentru a scăpa de această asociere, el i-a adresat mai multe scrisori de supunere reginei-regente Blanche, jurând să-i pedepsească pe ucigași. Sergenții săi s-au grăbit să prindă și să predea un mare număr de eretici inchizitorilor, astfel încât în anii 1243 și 1244 focurile rugurilor au ars neîncetat. Mulți nobili și-au găsit sfârșitul pe rug: Petru Robert de Mirepoix, Arnalda de Massa, Petru de Navidals, contesa văduvă de Fanjaux și tânăra Esclarmonde de Perelle. Ereticii s-au refugiat în văile muntoase ale Pirineilor

ori au fugit în Lombardia sau Bosnia, iar conducătorii lor s-au adunat la Montségur. Acolo, pe vârful muntelui unde niciun catolic nu mai pusese piciorul de o generație, ei au dus mai departe cultul lor și au sfidat întreaga lume catolică. Astfel, Raymond și-a dat seama că, pentru a-și împlini sarcinile comandate de Biserică, trebuia ca Montségur să fie distrus.

Între timp, ereticii și-au pregătit defensiva la Montségur, chemându-și în ajutor protectorul, tânărul conte de Foix, care însă a refuzat să le ofere sprijinul și i-a lăsat în voia sorții. În 1238 respinseseră cu ușurință un asediu condus de Raymond, însă acesta fusese nehotărât la vremea aceea. De această dată Raymond era în acord cu oștile regale pe care le aducea, fapt ce nu le lăsa ereticilor prea multe speranțe. Bărbați și femei au participat la apărarea cetății, sub conducerea seniorului de Perelle și a lui Guillebert de Castres, cel mai respectat dintre episcopii catari. Însă nu au putut menține fortăreața prea mult timp, fiind sever copleșiți numeric. Odată ce a fost clar că sfârșitul este aproape, majoritatea apărătorilor au primit Consolamentumul, ultima taină a bisericii lor, deși astfel deveneau Desăvârșiți și se autocondamnau focurilor Inchiziției. Apoi, într-o noapte întunecoasă de martie, patru dintre cei Desăvârșiți s-au strecurat afară din fortăreață purtând cărțile sfinte și comoara catarilor, pe care le-au dus comunităților catare din Pirinei. În ziua următoare, Montségur s-a predat contelui de Toulouse.

Fortăreața a fost distrusă, iar Desăvârșiții, în număr de aproximativ două sute, au fost arși pe rug fără proces. Ceilalți apărători au fost întemnițați, fiind eliberați câteva luni mai târziu în schimbul plății unor amenzi ori penitențe.

Catarii nu și-au revenit niciodată de pe urma căderii citadelei lor. Au devenit o sectă obscură, fără un centru clar, fără vreun tezaur pentru comoara ori cunoștințele lor. Desăvârșiții care sustrăseseră cărțile sfinte din Montségur au ajuns la castelul So din Pirinei, dar nu au putut rămâne multă vreme acolo. Oriunde ar fi dorit să se oprească, nu puteau rămâne mult timp – astfel, comoara și scrierile lor s-au pierdut treptat, în decursul

nesfârșitelor peregrinări. Încă mai rămăseseră numeroase comunități catare, astfel încât inchizitorii au fost ocupați pentru încă o jumătate de secol, descoperind cuiburi de eretici și distrugându-le. În decursul acestor ani a avut loc o migrație constantă a catarilor spre siguranța relativă a Lombardiei, ori chiar mai departe, spre siguranța clară din Bosnia.[92]

În 1249, după moartea lui Raymond al VII-lea, succesorul acestuia, Alphonse al Franței, ginerele său, a încercat să arate clemență, promițând restituirea bunurilor confiscate copiilor ereticilor care ar reveni la dreapta credință, dar această măsură i-a fost refuzată de Biserică. În urma valului de dezamăgire ce a urmat, dinastia locală stingându-se, catarii de frunte din Toulouse s-au refugiat în Lombardia. Aproximativ în același timp Sfântul Ludovic punea capăt existenței Bisericii Catare din Languedoïl, ai cărei ultimi credincioși au fugit de asemenea peste Alpi. La anul 1274 se considera că nu mai existau episcopi catari în teritoriile regelui francez. Ereticii care doreau să devină Desăvârșiți trebuiau să meargă în Italia, la vechii lor episcopi care se stabiliseră acolo, pentru a primi învestitura. În Franța, Consolamentul se mai administra doar pe patul de moarte.[93]

Între anii 1277 și 1278 a avut loc o reluare a acțiunilor Inchiziției, a căror ferocitate pare a fi provocat până la 1290 o revitalizare a simpatiei populare față de catari. În 1296, inchizitorii au fost alungați din Béziers și Carcassonne de către locuitori și autoritățile municipale. Episcopii catari au revenit din Lombardia și au început să țină întruniri în Languedoc.[94] Dar nu a fost o stare de durată. Marea persecuție din timpul domniei lui Filip al IV-lea, între anii 1304 și 1312, a înăbușit zelul renăscut; iar persecuția a continuat de-a lungul deceniilor următoare. Până la 1330 se pare

---

[92] Gervasius Premonstratensis, *Epistolae*, nr. 129, în Hugo, *Sacrae Antiquitatis Monumenta*, p. 116 - o scrisoare a legatului papal Conrad de Porto arată că episcopul bosniac le scrisese ereticilor francezi, oferindu-le adăpost.

[93] Doat, *Registres*, vol. XXV, pp. 68, 243 și urm., 248 și urm.

[94] *Ibidem*, vol. XXXII, pp. 264 și urm.

că Biserica franceză a catarilor fusese distrusă, constituind cantitate neglijabilă de atunci încolo.[95]

Odată ce catarii au pierdut sprijinul nobilimii, soarta lor a fost pecetluită. Cruciada împotriva albigenzilor și înfrângerea seniorilor sudici de către cei din nord, sub conducerea regelui francez, au distrus întreaga temelie a reușitei lor. Religia lor, în ciuda strictețiii propovăduite, convenea locuitorilor din Languedoc, care vor primi mai târziu cu același entuziasm morala strictă a calvinismului, și se potrivea cu veselia melancolică a trubadurilor. Însă își datora trecătoarea reușită faptului că le oferise seniorilor sudici nu numai scuza perfectă de a prăda domeniile unei Biserici pe care erau invidioși, dar și o doctrină naționalistă pe care să o opună pretențiilor de dominație ale Capețienilor, Plantageneților ori pretențiilor universaliste ale prelaților italieni. Atunci când acest naționalism a dispărut, credința i-a urmat.

III

Istoricii trebuie să fie recunoscători Inchiziției. Despre pavlicieni nu s-au păstrat decât vagi relatări polemice, despre bogomili ceva mai mult, dăinuind informații cu privire la credința unui bogomil, Vasile, interogat de către împăratul Alexie. Datorită Inchiziției, însă, credința catarilor francezi și italieni este mult mai ușor de documentat. Inchizitorii au interogat numeroși eretici și le-au consemnat răspunsurile. Astfel, registrele acestora, în ciuda caracterului polemic, ne oferă o imagine de ansamblu a credinței catare.

O amplă selecție a materialelor este cu atât mai necesară cu cât teologia catarilor nu a fost pe deplin elaborată, dogmele lor

---

[95] Ultima ardere pe rug a unor eretici (între care și un Desăvârșit) a avut loc, aparent, în 1330, Doat, *op. cit.*, vol. XXVII, pp. 179 și urm.; Limborch, *Historia Inquisitionis*, citează registrele din Toulouse în care au fost consemnate ultimele persecuții (pp. 183 și urm., 277 și urm., 282 și urm., 334 și urm.).

fundamentale având unele variații. Principala controversă este cea referitoare la veșnicia diavolului. Catarii, tributari bogomililor, aveau două școli de gândire, cea strict dualistă sau maniheistă, ce susținea existența a două principii, și cea monarhianistă, potrivit căreia Dumnezeul răului era un înger căzut.[96] Aceste două sisteme de gândire înregistrau diferențe fundamentale în domeniul eshatologiei. Pentru dualiști, răul era nemuritor; pentru monarhianiști, acesta urma a fi distrus la sfârșitul lumii materiale. În ceea ce privește motivul căderii lui Lucifer, monarhianiștii aveau aceleași teorii ezitante ca și Biserica primară. Unii credeau că motivul ar fi fost desfrânarea[97], alții mândria[98], iar alții invidia[99]. Atât dualiștii, cât și monarhianiștii erau de acord că motivul principal a fost invidia față de stăpânirea de către Dumnezeu a lumii spirituale, motiv pentru care diavolul a creat lumea terestră, materială.[100]

Și în privința creației părerile erau împărțite: unii afirmau că întreaga creație materială este opera diavolului, alții că acesta ar fi creat lumea din elemente materiale preexistente.[101] Această ultimă părere era cel mai probabil perspectiva caracteristic monarhianistă; unii monarhianiști susțineau chiar că diavolul înfăptuise creația cu acordul lui Dumnezeu,[102] ceea ce constituia fundamentul explicației potrivit căreia diavolul putea întemnița suflete în creația sa. Alții susțineau că diavolul a închis un înger căzut în trupul unui om și astfel l-a creat pe Adam. Eva a fost creată într-o manieră asemănătoare și astfel copiii lor au moștenit o fărâmă

---

[96] Sacchoni, *Summa*, pp. 1768 și urm.

[97] Legendă la Döllinger, *Dokumente für Geschichte der Valdesier und Katharen*, pp. 149–151; a se vedea și Doat, *Registres*, vol. XXXIV, p. 95.

[98] Moneta, *Summa*, pp. 4, 36, 39.

[99] *Summa Auctoritatis*, ed. Douais.

[100] A se vedea, de exemplu, mărturia ereticului Petru Garsias, care afirma: „Doar Dumnezeu este bun și nimic din lumea văzută nu este bun. De aceea nu este cu putință ca El să fi făcut lumea văzută." Mărturia se regăsește în Douais, *Documents de l'Histoire de l'Inquisition*, vol. II, p. 92.

[101] *Summa Auctoritatis*, p. 123.

[102] Manuscris citat de Guiraud, *op. cit.*, p. 49, nr. 1.

din firea îngerească.[103] Majoritatea dualiştilor credeau că diavolul invadase lumea spirituală şi capturase o treime dintre fiinţele acesteia, întemniţându-le de atunci în fiecare bărbat şi femeie.[104] Dar asemenea mărturisiri clare de credinţă erau rare, majoritatea predicatorilor catari folosind cel mai probabil legende simbolice pentru a-şi face doctrina înţeleasă.

Credinţa catară cu privire la Hristos şi Duhul Sfânt i-a nedumerit pe inchizitori. *Summa Auctoritatis* afirmă că numai catarii dintre eretici nu recunosc dumnezeirea lui Hristos şi afirmau că Acesta nu este Dumnezeu[105]. Pe de altă parte, numeroase mărturii fac referire la „Dumnezeu Care a fost răstignit"[106]; iar în slujbele catarilor erau adesea menţionaţi atât Treimea, cât şi Tatăl, Fiul şi Duhul Sfânt. Pierre de Vaux-Cernay considera că aceştia cred în doi Hristoşi[107], însă cel mai probabil asupra acestei chestiuni nu existau atâtea neînţelegeri pe cât considerau inchizitorii. Catarii erau majoritari adepţii panteismului în ceea ce priveşte lumea spirituală. Pe scurt, ei au identificat noţiunea de bine cu Dumnezeu. Credeau într-un sistem de *eoni* divini ce făceau legătura între Dumnezeu şi lumea materială. Sfântul Duh era o emanaţie a lui Dumnezeu, slujind ca instrument prin intermediul căruia făpturile puteau primi divinitatea. Fiul, Hristos, era căpetenia *eonilor*, fiind astfel trimis sub formă materială pe pământ pentru a-l combate pe diavol şi a salva fărâmele captive de divinitate. În ansamblu, catarii tindeau spre dochetism. Era mai uşor de înţeles cum acest Hristos-eon a asumat numai un trup aparent şi doar a părut a fi crucificat; deoarece dacă materia era în întregime rea, era imposibil

---

[103] Döllinger, *op. cit.*, p. 60 – extras din lucrarea cunoscută sub numele de *Suprastella*, scrisă în 1235 de către ereticul Salvi Burcé; Moneta, *op. cit.*, p. 110.

[104] Sacchoni, *Summa*, p. 1768. Aceasta era opinia lui Balasinansa, episcopul catar al Veronei.

[105] *Summa Auctoritatis*, p. 130.

[106] Doat, *Registres*, vol. XXII, pp. 21, 89.

[107] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, pp. 11–12. Acesta notează părerea unor catari, potrivit cărora Dumnezeu Tatăl ar fi avut doi fii, Satana şi Hristos. Aceasta este doctrina bogomililor din Constantinopol.

ca o ființă spirituală să ia trup material. Dar dochetismul nu avea o doctrină clar stabilită. Era astfel posibil (mai ales pentru aceia dintre monarhianiști care credeau că Dumnezeu contribuise la crearea lumii materiale, cel puțin a elementelor premergătoare acesteia) ca o ființă divină să asume trup material dacă dorea aceasta, pentru a-l înșela pe diavol și a salva binele. Dar catarii nu concepeau ca Hristos să fi fost om, considerând acest fapt imposibil. Astfel, mântuirea era o învățătură greșită. Hristos a învățat prin pilda Sa; El a arătat Calea – asemănându-se mai degrabă lui Buddha decât Hristosului din creștinismul ortodox.[108]

Această doctrină diminua substanțial importanța Fecioarei Maria, care constituia subiectul mai multor teorii. Pentru unii, ea era un simbol al Bisericii[109], pentru alții, un eon prin care Hristos-eonul trecuse spre a ajunge pe pământ[110], pentru alții o simplă femeie folosită de către Hristos-eonul pentru a se întrupa. Numeroși catari împărtășeau credința bogomilă potrivit căreia Hristos s-a pogorât prin urechea Mariei (o credință împărtășită de mulți dintre primii creștini) și, după asumarea trupului prin ea, a părăsit-o pe aceeași cale.[111]

Catarii nu credeau de asemenea nici în iad ori purgatoriu. Lumea materială era teritoriul diavolului, iar latura trupească a omului trebuie să rămână aici, pe când sufletul, atunci când în cele din urmă se desprinde de trup, revine în lumea spirituală. Dar sufletul se poate elibera numai dacă purtătorul său uman duce o viață cât mai distantă față de cele materiale. Trebuie să se purifice – să treacă prin purgatoriu – din lumea aceasta. Dacă omul ducea o viață aplecată spre cele lumești, atunci sufletul devenea mult prea impregnat de materie, prea legat de pământ pentru a mai putea scăpa,

---

[108] Vezi Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, pp. 67–70 și notele.

[109] Bernard Gui, *Practica Inquisitionis*, p. 238.

[110] *Summa Auctoritatis*, p. 130.

[111] *Cartea secretă*, citată în Ivanov, *Cărți și legende bogomile* (în bulgară), p. 82. „Ego autem descendens intravi per auditum et exivi per auditum" (manuscrisul Carcassonne).

trebuind să se reîntrupeze într-o altă ființă terestră. Această învățătură despre metempsihoză era oarecum neclară. Cel mai probabil mișcarea sufletului nu era de natură personală, totalitatea sufletelor întemnițate pe pământ fiind mai degrabă permanent împărțită între ființele vii; exista însă credința potrivit căreia, dacă o viață era curată, sufletul legat de trup se putea uni cu harul ce se pogora asupra unei astfel de persoane îmbunătățite, fiind astfel eliberat. În consecință, dacă lumea întreagă ar fi devenit catară, numărul de suflete captive în materie s-ar fi diminuat rapid. Dar, din nefericire, perpetuarea vieții le lega din ce în ce mai mult de materie. Mai degrabă din acest motiv, și nu pentru că permitea desfășurarea poftelor materiale, trupești, căsătoria era considerată o stare vrednică de milă.[112]

Catarii urmau tradiția gnostică de desconsiderare a Vechiului Testament și de identificare a lui Iehova cu Satana. Personajele veterotestamentare, precum Avraam ori Moise, erau inspirate de către diavol. Se spunea chiar că îl numeau pe Iehova criminal, deoarece îi nimicise pe faraon și oștirea lui, cât și cetățile Sodomei și Gomorei.[113] Însă recunoșteau valoarea cărților profetice, a Psalmilor și a celor cinci cărți ale lui Solomon, la care Noul Testament face adesea referire.[114] Cunoșteau bine Noul Testament, dar nu îi recunoșteau pe sfinții menționați acolo. Ioan Botezătorul era un fals profet, deoarece boteza cu apă și nu cu duh.[115]

---

[112] Doat, *Registres*, vol. XXII, p. 99; Alain de Lille, *Contra Hereticos*, I, nr. 63, în *M.P.L.*, vol. CCX, col. 365–366; manuscris în Biblioteca din Toulouse, citat de Guiraud în *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, p. 60, n. 3.

[113] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, p. 10.

[114] Doat, *Registres*, vol. XXII, pp. 89, 92; *Summa Auctoritatis*, pp. 126 și urm. Învățăturile pozitive din Vechiul Testament fuseseră inspirate tot de Satana, pentru a ne înșela mai ușor (*Summa Auctoritatis*, p. 126).

[115] „Johannes Baptista fuit unus de majoribus diabolis qui unquam fuissent." Vezi mărturia lui Garsias la Douais, *Documents de l'Histoire de l'Inquisition*, vol. II, pp. 93, 103, 112; Rainier Sacchoni, *Summa*, p. 1773; Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, p. 10. În *Cartea secretă*, acesta este identificat cu falsul profet Ilie (Ivanov, *op. cit.*, p. 82).

Această opinie era puternică între catari care, deşi citau cuvintele lui Hristos referitoare la botezul cu apă, le interpretau într-o manieră strict simbolică.[116] Unii aveau o viziune mai blândă cu privire la persoana lui Ioan Botezătorul, pe care îl considerau a fi un înger, făcând referire la botezul acestuia.[117]

Erau fundamental opuşi oricărui crez ce nu accepta răutatea materiei, privind pe oricine împărtăşea un astfel de crez ca pe un slujitor al Satanei, un păcătos incorigibil. Însă erau pregătiţi a merge până departe în acordul cu cei dinafara credinţei lor dacă aceasta le-ar fi fost de folos.[118]

Dacă ar fi fost posibil, catarii doreau dispariţia neamului omenesc, fie imediată, fie prin încetarea procreării. Credinciosul ideal urma să ducă o viaţă deplin neîntinată, mâncând numai cât îi era necesar pentru a trăi şi privându-se de orice plăcere sau confort material. Toate acestea aveau scopul eliberării sufletului legat de trup. Inchizitorul Alain de Lille observase că, în vreme ce catolicii se abţineau de la consumul de carne vinerea, deoarece acesta predispunea la desfrâu, catarii se abţineau de la consumul de carne în virtutea doctrinei lor despre metempsihoză. Carnea putând conţine frânturi de suflete legate de materie ar fi devenit la rându-i, prin intermediul metabolismului, un liant material pentru consumator.[119] Într-adevăr, din punctul de vedere al catolicilor catarii se preocupau prea puţin de abstinenţă ca disciplinare a trupului.

---

[116] În ceremonia Consolamentumului (ritualul de la Lyon) este citat pasajul din Evanghelia după Ioan III, 5, unde este desemnat clar botezul cu apă.

[117] În *Liber de Duobus Principiis*, cel mai probabil opera lui Ioan de Lugio, episcop eretic de Bergamo, întreaga Biblie este considerată canonică, iar Rainier Sacchoni confirmă (*Summa*, p. 1772) că Ioan de Lugio îi considera pe Ioan Botezătorul şi pe patriarhi ca fiind slujitori ai lui Dumnezeu. Acesta adaugă că unii dintre membrii Bisericii din Concoresso, criticată de Ioan de Lugio, arătau consideraţie persoanei lui Ioan Botezătorul – ceea ce el considera a fi o învăţătură nouă (*ibidem*, p. 1773).

[118] Bernard Gui, *Practica Inquisitionis*, p. 238.

[119] Alain de Lille, *Contra Hereticos*, I, nr. 74, *M.P.L.*, vol. CCX, col. 376; Sacchoni, *Summa*, p. 1762.

Atâta timp cât nu ducea la naşterea de copii, aceştia mai degrabă încurajau – sau în orice caz nu interziceau – contactul sexual, ceea ce reprezenta opusul doctrinei catolice. În consecinţă, pe seama lor se puneau toate formele de orgii împotriva firii.[120] Respingerea manifestată de catolici se justifica prin preferinţa arătată de catari imoralităţii în faţa căsătoriei, deoarece aceasta din urmă reprezenta un fapt mai serios, o legalizare a unui lucru rău; iar dacă legătura acesteia este veşnică, persoana căsătorită nu mai poate spera vreodată să atingă acea stare de negare a trupului necesară desăvârşirii.[121]

Raţiunea acestei aparente neglijenţe legate de viaţa sexuală a catarului de rând rezidă în necesitatea superiorilor catari de a avea o viaţă complet detaşată de materie, superioară muritorilor de rând. În consecinţă, conform tradiţiei gnostico-maniheice, societatea catară era ierarhizată pe mai multe trepte, cele ale Credincioşilor şi ale Desăvârşiţilor. Ereticul de rând nu era considerat nici măcar credincios. Înaintea ritualului de admisiune în sectă prin ceremonia numită Convenenza (Convenientia), prozelitul trebuia să fie considerat demn a o primi. Numeroşi oameni care simpatizaseră ori chiar împărtăşiseră credinţele eretice nu au primit niciodată această ceremonie. Numai în momentul asediului de la Montségur, în anul 1244, toţi cei care luptau pentru catarism au primit Convenenza. Până atunci ei nu fuseseră propriu-zis membri ai sectei.[122]

Cel care primea Convenenza făcea un legământ, acela de a respecta gradele superioare ale sectei, anume pe Desăvârşiţi, şi să fie la dispoziţia acestora oricând ar fi avut nevoie de el. În schimb, i se promitea primirea celui de-al doilea rit, Consolamentul, în urma căruia ar fi devenit la rându-i un Desăvârşit, fie pe patul de moarte,

---

[120] Aşa cum rezultă din istoria termenului de „bulgar" („bougre", în franceză) ce le era acordat. Pierre de Vaux-Cernay arată că aceştia considerau a fi imposibilă săvârşirea vreunui păcat cu vreo parte a trupului aflată mai jos de buric (*Hystoria Albigensis*, vol. I, p. 17).

[121] A se vedea dezbaterea în Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 96–99.

[122] Bernard Gui, *Practica Inquisitionis*, p. 240; Doat, *Registres*, vol. XXII, pp. 107, 140, 210, 241, 281.

fie mai devreme, dacă ar fi dorit.[123] În acest caz, inițierea devenea o nevoie stringentă, noviciatul putând să dureze un an sau mai mult, în decursul acestuia prozelitul fiind supravegheat cu atenție, pentru a demonstra că poate suporta rigorile ce se cereau unui Desăvârșit. Guillaume Tardieu le-a mărturisit inchizitorilor că noviciatul său a durat un an, perioadă în care a fost în grija unui Desăvârșit; însă, deoarece s-a îmbolnăvit grav, a primit Consolamentul mai repede decât fusese planificat inițial, dată fiind iminența aparentă a morții sale.[124] Dulcia de Villeneuve-la-Comtal și-a îndeplinit noviciatul vreme de trei ani, în mai multe locașuri ale femeilor Desăvârșite, pentru ca abia apoi acestea să se decidă că era încă prea tânără, iar vocația ei era încă incertă. Raymonde Jougla de Saint-Martin de Lande, o prozelită ce se pregătise vreme de un an într-o comunitate de femei Desăvârșite, a fost abandonată odată ce acestea au fugit către Montségur, nefiind considerată suficient de tare în credință, așadar fiind nepregătită.[125] Perioada de pregătire, *Abstinentia*, dura cel puțin un an; în acest răstimp, candidatul ducea o viață cât mai austeră și strictă, sub supravegherea unui Desăvârșit. Toate bisericile catare par să fi urmat cu relativ puține variații același ritual în vedea acordării importantei taine comune a Consolamentumului.[126] Consolamentumul nu avea echivalent în niciuna dintre tainele contemporane ale catolicilor. Acesta îmbina Botezul, ori mai bine zis Mirungerea, cu Hirotonia într-unul dintre ordinele preoțești, cu Spovedania, Pocăința și Iertarea, cât și, uneori în adaos la ultima, cu *extrema unctio* pentru muribunzi. Din fericire, atât sursele catolice, cât și cele eretice privitoare la acest ritual s-au păstrat. Nu doar Inchiziția a scos la lumină numeroase mărturii, consemnate în relatări coerente de către scriitori

---

[123] Bernard Gui, *loc. cit.*

[124] Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 201 și urm.

[125] Exemple citate din manuscrise de Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 111–112.

[126] Cu privire al Consolamentum, a se vedea relevantul capitol din Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 107–142.

catolici precum Bernard Gui ori mai bine de către Moneta ori fostul Desăvârşit Rainier Sacchoni, dar la Lyon s-a păstrat un îndrumar al acestui ritual, compilat chiar de către catari.[127]

Însă ritualul Consolamentului oferă paradoxal de puţine detalii cu privire la doctrina catarilor. Prozelitul era pregătit prin ascetismul Abstinenţei, ce presupunea o renunţare la cele materiale mai severă decât în cele mai stricte ordine ortodoxe. Însă ritualul ceremoniei cuprindea cuvinte şi gesturi rituale ce ar fi putut fi scrise de catolici pentru catolici.[128] Aproape singura formulă ce i s-ar fi părut nelalocul ei unui catolic consta din înlocuirea sintagmei „pâinea cea de toate zilele" din rugăciunea *Tatăl nostru* cu „pâinea cea nematerială".

Consolamentumul era oficiat într-o cameră din casa unui prozelit. Desăvârşitul Senior conducea ritualul la care erau prezenţi şi alţii, atât dintre Desăvârşiţi, cât şi dintre credincioşi. Întâi se rostea Servitium, mărturisirea generală, de către întreaga comunitate, în timp ce Seniorul, ori Desăvârşitul oficiant, ţinea dinaintea sa deschis un exemplar al Evangheliei. Servitiumul era rostit, se pare, în limba maternă a fiecărei comunităţi şi nu conţinea nicio formulă eretică. Numai accentul pus pe păcatele carnale şi fraza: „Să nu ai milă de carnea născută în păcat, ci de duhul ţinut în temniţă" indicau înclinaţia dualistă a celor care îl recitau.

Servitiumul era urmat de ritualul primirii de către candidat a Rugăciunii domneşti (Tatăl nostru). Întreaga comunitate se spăla pe mâini, apoi, făcând câte trei metanii înaintea fiecărui gest ritual, Desăvârşitul următor în rang Seniorului pregătea o masă pe care punea un acoperământ, deasupra căruia aşeza o carte. Catehumenul îndeplinea Melioramentumul, făcând metanii dinaintea Seniorului şi rostind următoarele formule: „Binecuvântează-mă"; la care Seniorul răspundea „Dumnezeu să te binecuvânteze".

---

[127] Sacchoni, *Summa*, p. 1762; Moneta, *Summa*, pp. 277–278; ritualul catar a fost publicat de Clédat în *Le Nouveau Testament traduit au XIIIe Siècle en Langue Provençale, suivi d'un Rituel Cathare.*

[128] Vezi Guiraud, *loc. cit.*, pentru o dezbatere asupra chestiunii.

În cele din urmă, catehumenul rostea „Stăpâne, roagă-te pentru mine, păcătosul, ca El să mă aducă la sfârșit în pace", iar Seniorul îi răspundea: „Dumnezeu să te binecuvânteze și să facă din tine un bun creștin și să te aducă la un sfârșit în pace". Apoi, seniorul îi înmâna cartea, povățuindu-l printr-o cuvântare îndelungată, rostită și aceasta în limba maternă a fiecăruia. Nici aici nu exista vreo formulă heterodoxă. Predica era alcătuită majoritar din citate evanghelice și din epistolele pauline, accentuând dogma potrivit căreia unde este Biserica, acolo este și Dumnezeu, pasaje ce conveneau respingerii necesității clădirilor eclesiastice, dar care erau ireproșabile din punct de vedere teologic. Catehumenului i se aducea aminte că stă dinaintea lui Dumnezeu. Singurul element necatolic era acela că în adresare se folosea numele ritualic de Petru.[129] Odată încheiată predica, Seniorul repeta rugăciunea Tatăl nostru, fiind secondat de către catehumen. Apoi, acesta îi dădea o ultimă povață, de a rosti neîncetat rugăciunea în timpul vieții sale, înainte de a mânca ori de a bea, și să se pocăiască de fiecare dată când ar uita s-o facă. Catehumenul răspundea astfel: „O primesc de la Dumnezeu și de la tine și de la Biserică." Această etapă se încheia prin rostirea încă o dată de către catehumen a Melioramentumului și prin săvârșirea, alături de Senior, a unei „duble"[130] și a unei „iertări" ori metanii.

De regulă, Consolamentumul urma după primirea rugăciunii, deoarece, mai ales atunci când era administrat muribunzilor, nu suporta nicio amânare. Consolamentumul complet începea prin dialog între Senior și catehumen. Cel din urmă era întrebat dacă dorește să renunțe la consumul de carne și de ouă, la minciună și proferarea blestemelor, la orice plăcere și la singurătate și trebuia

---

[129] Textul ritualic de la Lyon dă formula: „E sil crezent a nom Pierre, diza enaissi: En Pierre, vos devez entendre...", adică „Dacă cel credincios se numește Petru...". Aceasta este fie o greșeală de transcriere, fie, mai degrabă, așa cum socotesc, o încercare intenționată de a justifica formula în ochii inchizitorilor.

[130] Potrivit ritualului de la Lyon, o „dublă" consta din repetarea de șaisprezece ori a Rugăciunii domnești, pe când o „simplă" consta din opt repetări ale rugăciunii.

să jure că nici măcar amenințarea morții nu l-ar face să-și lepede credința. Acesta făgăduia întocmai, repetând Melioramentumul.

Probabil că în cadrul acestui dialog catehumenul era pus să se lepede de Biserica Romei, de crucea și botezul făcute de preoții romani, de mirul și mirungerea folosite de către Biserica Romană.[131]

Încă o dată Seniorul rostea o predică lungă, adresându-i-se neofitului cu numele de Petru. Omilia consta și acum majoritar din citate nou-testamentare, ce subliniau natura botezului lui Hristos ca botez cu duh, ce oferea puterea de a lega și dezlega tuturor ucenicilor lui Hristos; iar catehumenului i se poruncea să țină toate poruncile lui Hristos și să urască lumea și toate ale ei. Însă, iarăși, întreaga cuvântare nu avea niciun element heterodox, deși includea, într-adevăr, versetul: „De nu se va naște cineva din apă și din Duh, nu va intra în Împărăția lui Dumnezeu", paradoxal pentru o sectă ce respingea manifest botezul cu apă.[132]

Catehumenul primea această predică și rostea încă o dată Melioramentumul împreună cu unul dintre Desăvârșiți, considerat a fi nașul său. Făcându-și mărturisirea, îngenunchea înaintea Seniorului, care punea pe capul său Evanghelia deschisă; iar toți ceilalți Desăvârșiți de față își puneau mâna dreaptă asupra lui, rostind trei *parcias*[133] și trei *adoremus*[134], iar apoi, în latină, „Părinte Sfinte, primește-l pe acest slujitor al Tău întru dreptatea Ta și trimite mila și Duhul Tău Cel Sfânt asupra lui". Seniorul rostea apoi deasupra lui, în șoaptă, „sextena"[135], apoi, cu glas tare, rostea trei *adoremus*, Rugăciunea domnească și pericopa evanghelică, mereu aceeași,

---

[131] Acest pasaj lipsește din textul de la Lyon, fiind omis probabil tot ca o precauție.

[132] Probabil că „apa" era considerată a fi un simbol.

[133] *Parcia* desemnează formula: *Benedicite, parcite nobis, Amen*. Probabil *parcia* includea și următoarele trei formule din text.

[134] *Adoremus* desemnează formula: *Adhoremus patrem et filium et spiritum sanctum*.

[135] *Sextena* sau *Sixaine* era constituită, aparent, din repetarea de șase ori a rugăciunii Tatăl nostru, dar acest fapt nu poate fi afirmat cu certitudine. Vezi Clédat, *Le Nouveau Testament*, p. XXVI, n. 2.

constând din primele şaptesprezece versete ale Evangheliei după Ioan, în latină.[136] Comunitatea repeta apoi de trei ori *adoremus* şi *gratia*[137], rostind şi trei *parcias*. Apoi toţi îşi dădeau sărutarea păcii, sărutând de asemenea şi Evanghelia, iar ceremonia se încheia prin încă o „dublă" şi o „iertare".

Ceremonia era aceeaşi indiferent de sexul catehumenului, cu excepţia a una sau două schimbări necesare de gen în exprimare[138]; iar dacă primitorul era o femeie, Desăvârşiţii trebuiau să ia aminte să nu o atingă, ţinându-şi mâinile deasupra alor ei, asemenea cum nici Desăvârşitelor nu li se îngăduia atingerea catehumenilor bărbaţi.[139] În cazul muribunzilor însă, ritualul era scurtat semnificativ. Fiecare credincios aflat pe moarte dorea să primească Consolamentumul, dar evident că numai puţini se pregăteau prin Abstinentia. Însă, printr-o mărturisire individuală, o plată – dacă avea datorii către Biserică, şi cu promisiunea să urmeze Abstinentia dacă ar fi supravieţuit, el putea obţine starea dorită. Pentru Primirea Rugăciunii era îmbrăcat parţial şi ridicat în pat, acesta fiind folosit ca masă. Seniorul putea scurta ori chiar exclude predica dacă primitorul părea a fi aproape de moarte. Cu privire la Consolamentum însuşi, repetările de *parcia* şi *adoremus* nu difereau, dar nu se cerea de la muribund rostirea Melioramentumului ori executarea gesturilor rituale şi a „iertării"; din nou, Seniorul putea scurta ori omite predica, după cum considera. Se pare că era necesar ca primitorul să poată totuşi vorbi, pentru a da el însuşi răspunsurile. Aşadar, ceremonia trebuia oficiată mai înainte ca acesta să-şi piardă cunoştinţa. Mai mult, în cazul în care primitorul supravieţuia, trebuia să consimtă reluarea ceremoniei, arătând că este conform voinţei sale,

---

[136] Sacchoni (p. 1776). Ritualul de la Lyon începe cu o *parcia*, un *adoremus* şi cu această pericopă, evident, cu explicarea termenilor.

[137] *Gratia* desemnează formula: *Gratia domini nostri Ihesu Christi sit cum omnibus vobis.*

[138] De exemplu *suspice ancillam tuam* pentru femei şi *suspice servum tuum* pentru bărbaţi.

[139] Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 58, 128.

nu provocată de amenințarea morții și nu înainte ca el să se pregătească prin Abstinentia.[140]

Slujbele religioase de zi cu zi ale catarilor erau oficiate de către Desăvârșiți. Acestea constau din Praznicul Ritual, în cadrul căruia unul dintre Desăvârșiți binecuvânta și frângea pâinea, iar comunitatea lua parte la aceasta rostind „Benedicite", la care Desăvârșitul răspundea: „Deus vos benedicat"; și din Melioramentum, în cadrul căruia Desăvârșitul era venerat de către Credincioși, care îi făgăduiau să aibă o moarte bună în credința catară, în opoziție cu una rea în credința catolică;[141] și din Apparelliamentum. Praznicul Ritual și Melioramentumul aveau loc oricând circumstanțele o permiteau. Cel din urmă, fiind o refutație a Bisericii Romano-Catolice, era oficiat mai ales atunci când adepții erau suspecți de influențe catolice. Doamne Fizas de Saint Michel, așteptând-o pe contesa Eleonora de Toulouse, a luat cu ea la Roma un Desăvârșit, venerându-l chiar în capela papei.[142] Apparelliamentumul era slujba lunară a catarilor, constând dintr-o mărturisire generală și un examen de conștiință, făcut printr-o formulă rituală dinaintea unui Desăvârșit. Credincioșii spuneau următoarele: „Venim dinaintea lui Dumnezeu și a ta și dinaintea stăpânirii Sfintei Biserici spre a primi ajutor, iertare și canon pentru toate greșelile ce am făcut, rostit ori gândit de la nașterea noastră până acum, și ne rugăm milei lui Dumnezeu și ție, să te rogi pentru noi Domnului milei ca să ne ierte pe noi." Apoi rosteau Confiteor, în termeni generali, și cereau canon și iertare. Drept canon, Desăvârșitul le impunea trei zile de post și o sută de metanii sau iertări. Probabil că și Credincioșii „îmbunătățiți" trebuiau să recite mai multe rugăciuni.[143] Prezența la predici era cel mai probabil obligatorie pentru fiecare Credincios căruia i se îngăduia să participe, iar fiecare Desăvârșit era dator să predice cât mai des.

---

[140] Guiraud, *op. cit.*, pp. 134–140; Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 19, 109, vol. XXIV, p. 86 cu exemple.

[141] Guiraud, *op. cit.*, pp. 178–184.

[142] Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 91–92.

[143] Guiraud, *op. cit.*, pp. 185–191.

Mai exista o ceremonie ori mai degrabă ritual săvârșit de către Desăvârșiți, a cărui importanță și frecvență au fost însă cel mai probabil exagerate de către scriitorii ortodocși oripilați - Endura. Unii dintre Desăvârșiți își urmau învățăturile până la capăt, comițând practic sinuciderea prin inaniție. Întregul ritual avea o rânduială dinainte stabilită, patul de moarte fiind un loc de veselie pentru sectanți, muribundul fiind privit cu adâncă veneratie. Au existat cu siguranță cazuri de Endura, cu toată că acestea nu erau probabil acceptate prea ușor de către Biserica Catară.[144] Pe de altă parte, deși dezaprobau uciderile, ereticii nu se dădeau înapoi de la omucidere prin mijloace pasive; astfel, Desăvârșiții pot fi suspectați că ar fi grăbit sfârșitul suferinzilor care primiseră Consolamentumul dacă aceștia ar fi dat semne de recuperare, deoarece riscul de a păcătui din nou și astfel de a anula întreaga taină trebuia înlăturat cu orice preț.[145] Uneori sinuciderea rituală se săvârșea prin mijloace mai expeditive, precum otrava ori tăierea venelor.[146]

Toate slujbele catare se încheiau cu „pacea", prin care toți cei prezenți schimbau sărutarea rituală. Cei dintâi care își dădeau sărutarea păcii erau Desăvârșiții, pe amândoi obrajii, apoi aceștia dădeau sărutarea păcii Credincioșilor, care în cele din urmă se sărutau între ei. Dar respectivul ritual a fost modificat pentru ca Desăvârșiții să nu atingă pe cineva de sex opus. Astfel, Desăvârșiții sărutau Evanghelia, pe care o dădeau apoi spre sărutare unei Desăvârșite ori unei Credincioase; la fel proceda și o Desăvârșită.[147]

---

[144] Döllinger, *Dokumente*, pp. 19, 25, prezintă două cazuri. Mai există câteva în registre.

[145] Guiraud (*op. cit.*, vol. I, pp. 81–82) citează dintr-un manuscris aflat la Biblioteca din Toulouse (nr. 609) cazul unei condamnări deliberate la moarte a unei femei suferinde care primise Consolamentumul.

[146] Guiraud, *loc. cit.*, citează unele cazuri. Cu privire la această chestiune vezi Molinier, *L'Endura*.

[147] Clédat, *Le Nouveau Testament*, p. XXV; Bernard Gui, *Practica Inquisitionis*, p. 241.

Astfel vedem ce rol important avea un Desăvârşit, acesta (ori aceasta) având o stare superioară faţă de cea a oricărui preot dintr-o Biserică drept-credincioasă; umplut de Duh Sfânt, el putea fi asemănat lui Dumnezeu Însuşi, fiind adorat ca atare de către credincioşii de rând. El nu avea o locuinţă, trăind fie o viaţă strict cenobitică într-o comunitate a sectei, aflată permanent în mişcare de frica persecuţiilor; ori activa ca predicator itinerant, administrând Consolamentumul muribunzilor din cuprinsul unei provincii. Desăvârşitele par să fi avut toate viaţă cenobitică, deşi nu rămâneau circumscrise unei singure comunităţi. Prinţesa eretică Esclarmonde de Foix obişnuia să meargă la Curtea fratelui ei ori să participe la dezbateri între eretici şi predicatorii catolici.[148] Fiecare Desăvârşit avea un ajutor dintre Credincioşi care îi purta de grijă, îi pregătea hrana şi se îngrijea de banii de care ar fi putut avea nevoie. Credinciosul era cel mai probabil un candidat la primirea Consolamentumului, ce era instruit în schimbul serviciilor sale[149].

Aşa cum se cuvenea unuia ce era mai mult duh decât trup, Desăvârşitul ducea o viaţă deosebit de austeră. Ţinuta acestuia era una specială, neagră, cu un brâu specific şi o teacă de piele în care era păstrat un exemplar al Noului Testament. Atunci când Inchiziţia a devenit drastică, s-a renunţat la îmbrăcămintea specifică, însă Desăvârşiţii au continuat să-şi poarte brâul pe sub veşminte.[150] Aceştia nu posedau bunuri, chiar şi locuinţele lor fiind darul unor credincioşi mai avuţi, a căror mărinimie slujea şi la îndeplinirea nevoilor lor zilnice. Numai în urma mai multor

---

[148] Insistenţele ei de a participa la aceste dezbateri erau considerate scandaloase de către catolici. Astfel, în cadrul unei dezbateri ţinute în castelul fratelui ei din Pamiers, ea a fost întreruptă de un călugăr, care i-a spus: „Întoarceţi-vă, Doamnă, la furca de tors. Nu cunoaşteţi nimic despre chestiunile acestea." Vaissète-Molinier, *Histoire de Languedoc*, vol. VIII, p. 224.

[149] Cu privire la vieţile Desăvârşiţilor, vezi Guiraud, *op. cit.*, vol. I, pp. 143–176; Schmidt, *Histoire des Cathares*, vol. II, pp. 91–97.

[150] Doat, *Registres*, vol. XXIII, p. 96, vol. XXV, p. 60; Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, vol. I, p. 14.

ani de persecuții conducătorii sectei au conștientizat nevoia unor surse de venit stabile pentru a asigura viitorul acesteia.[151] Desăvârșiții nu consumau carne ori vin, dieta lor constând din legume, pâine și puțin pește.

În plus, aceștia țineau trei posturi mari în decursul anului. Primul era cuprins între Lăsatul secului de carne și Duminica Paștelui, cel de-al doilea între Duminica Rusaliilor și ziua Sfinților Petru și Pavel, iar cel de-al treilea între ziua Sfântului Brictius (23 noiembrie) și Crăciun. În timpul primei și ultimei săptămâni ale acestor posturi nu consumau decât pâine și apă, ceea ce se petrecea câte trei zile pe săptămână, și în restul posturilor ori chiar în decursul anului, postul deosebindu-se doar ca o perioadă de exersare mai asiduă a stăpânirii de sine. Nu se admitea nicio excepție de la regulă – dar cel mai probabil credinciosul de rând urma un regim mai strict numai în timpul posturilor.[152]

Nu se cunoaște cu exactitate organizarea Bisericii Catare. În chestiuni religioase și de cult, Desăvârșiții constituiau instanța supremă; dar alături de ei activau și episcopi ori diaconi. Sarcinile acestora erau însă pur administrative. Fiecare dioceză ori biserică avea episcopul ei, iar fiecare dintre ierarhi avea un *filius major* și un *filius minor*, echivalenți, în termeni moderni, unor vicari ai săi în cuprinsul diocezei. Unele biserici mai mari, precum Biserica Albanensis din Italia, cuprindeau câte două dioceze.[153] Atât *filius major*, cât și *filius minor* erau desemnați cu titlul de episcop. La moartea episcopului, *filius major* îi lua locul, primind învestitura de la *filius minor*, care, la rândul său, devenea *filius major*; și astfel era numit un nou *filius minor*, care era ales din rândul mai multor tineri educați anume în acest scop.[154] Episcopul era responsabil

---

[151] Vezi dezbaterea la Guiraud, *op. cit.*, vol. I, pp. 147–152; vezi și Schmidt, *op. cit.*, vol. II, p. 93, n. 1.

[152] *Archives de l'Inquisition de Carcassonne*, în Limborch, *Historia Inquisitionis*, p. 1305; Doat, *Registres*, vol. XXXIV, p. 101; Eymericus, *Directorium Inquisitionis*, p. 440.

[153] Sacchoni, *Summa*, p. 1768.

[154] Sacchoni, *Summa*, pp. 1765–1766; Moneta, pp. 278, 313.

cu organizarea și administrarea diocezei, având ca ajutoare un număr considerabil de diaconi. În zilele sale de glorie, dioceza de Toulouse avea nu mai puțin de cincizeci de diaconi, ale căror nume s-au păstrat.[155] Majoritatea îndeplineau simultan unele funcții, fiind reprezentanții administrației bisericești locale. Fiecărui diacon îi era arondat echivalentul unei parohii, în cadrul căreia acesta îndeplinea mai degrabă rolul unui pastor decât al unui predicator, îngrijindu-se de bunăstarea materială și de moravurile păstoriților săi. De asemenea, el era responsabil și de comunitățile de Desăvârșiți din parohia sa. E posibil să fi existat și diaconițe, dar prezența acestora nu este confirmată de documente. Diaconii făceau parte obligatoriu din casta Desăvârșiților și li se săvârșea o ceremonie deosebită a Consolamentumului atunci când erau numiți de către episcop, fapt ce nu le conferea însă un prestigiu duhovnicesc sporit. Multe dintre figurile cele mai semnificative ale sectei, precum Esclarmonde de Foix ori predicatorii Raymond Gros și Martin Rotland, nu au deținut niciodată funcții administrative, deși predicarea putea fi îmbinată cu una dintre acestea. Astfel, Guillebert de Castries și Bertrand Marty, probabil cei mai cunoscuți predicatori ai întregii Biserici Catare, și-au continuat nestânjeniți activitatea predicatorială și după hirotonia lor ca episcopi de Toulouse, respectiv Carcassonne.[156]

În lumea romano-catolică circulau zvonuri cu privire la un papă negru, conducătorul suprem al bisericii eretice. Încă din anul 1030, când catarii italieni din Monteforte au declarat că nu pontiful roman este capul bisericii lor, ci altul - Dumnezeu Însuși

---

[155] Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, vol. I, pp. 212 și urm., menționează numele lor; vezi Doat, *Registres*, vol. XXXII, p. 76.

[156] Cu privire la Guillebert de Castries, vezi Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 162, 270; vol. XXIV, p. 113. El a fost cel care a purtat, în numele tuturor ereticilor, negocierile de predare a fortăreței Montségur cu Raymond de Perelle, Doat, vol. XXII, p. 226; cu privire la Bertrand Marty, vezi Doat, *Registres*, vol. XXIII, pp. 91, 95-97, 173; vol. XXIV, p. 48. Este posibil ca mare parte din decursul activității sale Bertrand Marty să nu fi fost decât un *filius major*.

în viziunea lor – și un Arhieretic în viziunea catolicilor.[157] În anul 1226, legatul papal din Franța, cardinalul Conrad, scria că pontiful eretic se afla în Bulgaria și avea drept legat în Languedoc pe un anume Bartolomeu.[158] Termenul de papă a provocat însă confuzii: *papa* (în limba greacă) și *pop* (în slavonă) erau și sunt folosite pentru a desemna preotul obișnuit de parohie. În consecință, în Bulgaria se găseau numeroși „papi" eretici. Mai mult decât atât, cuvântul era folosit uneori cu acest sens de către ereticii apuseni. Însă este mai probabil, judecând după contextul în care cuvântul era folosit, ca acesta să fi desemnat un preot provenit din bisericile eretice răsăritene.[159] De asemenea, o folosire oarecum neglijentă a termenului *Apostolicus* sporea și mai mult confuzia.[160] Este aproape sigur că bisericile catare nu aveau un singur conducător – fapt explicabil din perspectiva variațiilor dogmatice existente între ele. Pe de altă parte, acestea se ajutau reciproc și admiteau să țină sinoade comune.

IV

Legătura strânsă ce a existat între catarii din Franța și Italia și bogomilii din Peninsula Balcanică este un fapt istoric incontestabil. Atât catarii înșiși, cât și adversarii lor oferă numeroase mărturii în acest sens. De asemenea, există o asemănare izbitoare între învățăturile și practicile catare și bogomile. Însă informațiile legate de catari ce au ajuns până la noi sunt mai abundente decât

---

[157] Landulphus, *Historia Mediolanensis*, p. 89.

[158] Scrisoare la Gervasii Premonstratensis, *Epistolae*, ep. 120, p. 116.

[159] De exemplu papa Niquinta. La Treves se aflau în 1231 un anume papă Gregorius (*Gesta Trevesenium Archiepiscoporum*, Martène și Durand, *Amplissima Collectio*, vol. IV, p. 244) și un altul, papa Johannes Beneventi (Baronius, *Continuatio Annalium*, vol. XIII, p. 424). Cel din urmă era aproape sigur grec de origine, ca și celălalt, de altfel.

[160] De exemplu „Guilielmus Albigensium Apostolicus" (Albericus, *Chronicon, ad ann. 1229*, în R.H.F., vol. XXI, p. 599), un respectat episcop eretic.

cele despre bogomili. În consecință, apar următoarele nelămuriri: erau cele două Biserici suficient de asemănătoare pentru a putea atribui bogomililor toate practicile catarilor? Iar dacă nu, oare diferențele proveneau din felurite interpretări locale ale unei surse comune? Sau erau mai degrabă diferențe de fond ale unor biserici apropiate de similarități superficiale?

Prima chestiune problematică ce trebuie rezolvată este cea a ritualului Consolamentumului, cu strania sa lipsă de heterodoxie. Dar lipsa conținutului eretic este mai degrabă aparentă decât reală – ritualul păstrat la Lyon cu siguranță nu descrie întreaga ceremonie, omițând lepădarea de Biserica Romană și botezul roman, ce făceau cu siguranță parte din ceremonie, la fel cum introduce subtil folosirea numelui de Petru prin prologul aparent lipsit de sens: „Dacă numele credinciosului este Petru..."[161] Este greu de crezut că acest ritual consemnat nu a fost modificat pentru a nu-i incrimina pe autori, în cazul în care ar fi căzut în mâinile vreunui inchizitor. În acest caz, acestuia i-ar fi fost greu să semnaleze vreo învățătură eretică în cuprinsul manualului, în vreme ce un catar putea, aruncându-și o privire asupra textului, să suplinească din memorie omisiunile. Nici aparenta corectitudine doctrinară a acestuia nu merge în profunzime: pasajele nou-testamentare alese pot conduce ușor la o interpretare „maniheică". Chiar dacă Treimea este menționată, ea constă întotdeauna din trei Persoane independente, conform doctrinei catare; iar învățăturile de natură etică au un caracter atât de general, încât pot fi aplicate universal.

Chiar și așa, similaritățile întâlnite în formulele rituale i-au determinat pe unii autori ortodocși să afirme că aceasta reprezintă o parodie după ceremoniile Bisericii Catolice[162]. Dar aceștia nu au înțeles deloc contextul: orice asemănare între ritualurile catare și cele ale Bisericii Catolice se datora nu dorinței conștiente ale sectei de a le parodia pe acestea din urmă, ci originii lor comune.

---

[161] Mai putem observa aceeași întrebuințare a Sfintei Scripturi la slujba de inițiere, fiind folosit același pasaj din Evanghelia după Ioan.

[162] De exemplu, Bernard Gui, *Practica Inquisitionis*, p. 238.

Slujbele Bisericii primare dinaintea secolului al V-lea prezintă aproape toate caracteristicile regăsite în ritualurile catarilor. Praznicul Ritual este identic, dacă îi asemănăm pe Desăvârşiţi cu presbiterii primelor veacuri, slujbei de frângere a pâinii a Bisericii primare. Sărutarea păcii încheia slujbele Bisericii primare, precum şi pe cele ale catarilor. Apparelliamentumul catarilor era formulat în aproape aceiaşi termeni ca şi homologhiile primilor creştini, ca şi Confiteor – ce se păstrează până astăzi între rânduielile Bisericii Catolice. Însuşi Consolamentumul, prin cele două aspecte ale sale, era înrudit îndeaproape atât cu Botezul adulţilor din Biserica primară, ce era administrat şi muribunzilor, cât şi cu Hirotonia. Chiar şi amănuntele slujbei sunt identice. În cadrul Bisericii primare, catehumenul era încercat în decursul unei îndelungi perioade de pregătire. Ceremonia de iniţiere începea prin învăţarea Simbolului de credinţă şi a rugăciunii Tatăl nostru. Acestea îi erau predate împreună cu o omilie de către presbiterul slujitor, iar catehumenul trebuia să le repete. Iar Melioramentumul ce urma nu era diferit de ceremonia Mărturisirii ţinută de primii creştini în Joia ori Vinerea Mare. Şi slujba Hirotoniei însăşi era la fel, constând din punerea mâinilor şi a Evangheliei asupra capului catehumenului.[163]

Astfel de asemănări nu pot fi întâmplătoare. Evident, catarii conservaseră, modificându-le doar atât cât să convină învăţăturilor lor, slujbele existente în Biserica Creştină din primele cinci secole de existenţă ale acesteia. Dar oare erau aceste slujbe caracteristice doar dualiştilor apuseni? Era aceasta o tradiţie apuseană păstrată de Biserica Catarilor?

Teologii greci considerau erezia ca pe o bună ocazie de a purta o dezbatere dialectică. În consecinţă, ei nu au consemnat atât practicile ereticilor, cât învăţăturile acestora. De aceea cunoaştem foarte puţine despre slujbele bogomililor răsăriteni. Descrierea slujbei de iniţiere făcută de Zigaben menţionează două slujbe

---

[163] Guiraud, *Histoire de l'Inquisition*, cap. VIII şi X *passim*, explică lămurit aceste aspecte.

precedate de câte o perioadă de pregătire și caracterizate de punerea Evangheliei după Ioan pe capul catehumenului. Pe baza acestei relatări se poate presupune că slujbele de inițiere ale bogomililor constantinopolitani și ale catarilor din Languedoc erau identice. Dar formulele folosite de către cei dintâi în cadrul slujbei ne sunt complet necunoscute, cu excepția desei repetări a Rugăciunii domnești; pe deasupra, nu s-a păstrat nicio descriere a altor slujbe.

Folosirea tăcerii surselor drept argument este riscantă, dar aceasta naște ipoteza că restul ceremoniilor catare și o parte din Consolamentum aveau la origine tradiția apuseană. Ritualul reprimirii penitentului în Biserică descris de Tertulian prezintă practicile Bisericii primare, încă răspândite în Roma secolului al V-lea[164]; și este neîndoielnic faptul că acestea au persistat încă o vreme în Italia și posibil în Galia. Apariția unui eretic precum Felix de Urgel în secolul al VIII-lea probează existența unei tradiții considerate deja eretică la vremea aceea[165], astfel încât nu putem respinge ipoteza influenței tradiției apusene în constituirea Bisericii Catare apusene și a riturilor acesteia.

Dar influența ei nu a fost una de proporții, structura internă a slujbelor catare dezvăluind originea lor pur orientală. O primă dovadă a influenței estice o reprezintă folosirea numelui Petru și citarea versetelor ce fac referire la pretențiile petrine. Acestea fuseseră arogate încă din primele veacuri de către episcopii Romei, iar Biserica Apuseană acceptase totul fără obiecții. Nu același era cazul Bisericilor Răsăritene, pentru care fiecare Apostol era o piatră pe care se zidise Biserica. Tot în cadrul unora dintre Bisericile Răsăritene, mai exact în cadrul celei Armene, Petru devenise un nume ritual, fiind folosit ca atare într-un tratat adoptianist, *Cheia Adevărului*, preluat de către ereticii thonraci. Cel mai probabil era folosit și de către mesalieni – fie de la aceștia, fie de la pavlicieni, numele a trecut la bogomili, de la care l-au preluat catarii.

---

[164] Tertulian, *De Pudicitia*, XIII, 7, în *M.P.L.* vol. II, col. 1023 și urm.

[165] Adoptianismul lui Felix de Urgel își are originea într-o tradiție primară.

O dovadă mai clară a originii răsăritene a slujbelor catare rezidă în limba pasajelor scripturistice folosite în cadrul lor. Moneta îi acuza pe catari că au falsificat Tatăl nostru, adăugându-i cuvintele „Că a Ta este Împărăția, Puterea și Slava, acum și pururea și în vecii vecilor"[166]. Acest pasaj nu este menționat în Vulgata, nici în Evanghelia după Matei și nici în cea după Luca, în schimb apare atât în versiunea greacă ortodoxă a Evangheliei după Matei, cât și în traducerile slavone.[167] Mai mult decât atât, catarii înlocuiseră sintagma tradusă de către Fericitul Ieronim – „pâinea cea de toate zilele" – cu „pâinea cea nematerială". Din nou, aceasta este o traducere posibilă din limba greacă și o transliterare a așa-numitei Evangheliii Nikolski, evanghelia slavonă a ereticilor bosniaci.[168] Așadar, catarii au preluat Tatăl nostru direct din izvoarele grecești, prin intermediul traducerilor slavone, fapt confirmat și de mențiunile făcute de către Zigaben și Cosmas despre rostirea frecventă a Rugăciunii domnești de către bogomili.[169]

---

[166] Moneta, p. 445.

[167] *Matei* VI, 13.

[168] Cuvântul grecesc ἐπιούσιος, redat în Vulgata drept „quotidianus" și în Biblia regelui Iacob drept „zilnică", nu poate fi tradus exact. Privit fragmentar, ca ἐπι-ούσιος, „supersubstantialis" reprezintă o traducere literară mai bună decât „quotidianus". Bibliile slavone folosesc de regulă termenul насушный, ce reprezintă o traducere literară a lui ἐπι-ούσιος dar care capătă în contextul respectiv sensul de „zilnic". Traducerea Nikolski folosește termenii de иносушьны sau иносоуштьны: vezi Danicic, *Biblia Nikolski* (în sârbă), pp. 8, 166.

[169] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, p. 11, îi acuză pe catari de credința că Bunul Dumnezeu avea două soții, numite Ohola și Oholiba. Aceste două curtezane menționate la *Iezechiel* XXIII, 4, sunt simboluri ale Samariei și Ierusalimului. În Biblia regelui Iacob sunt numite Aholah și Aholibah, în Vulgata Oöla și Oöliba, în Septuaginta Ὀόλα și Οὀλιβά, iar în Biblia slavonă a Sfântului Chiril Ѡола și Ѡолива. Însă în manuscrisul mai puțin exact al lui Pierre de Vaux-Cernay sunt transcrise drept Collam și Colibane sau Collant și Collibant. Numele ebraice încep cu א gutural, ce poate fi pronunțat fie *K*, fie *H*, în timp ce terminația *-ah* (ה) poate fi reprodusă cu destulă exactitate prin franțuzescul *-ant*. Pare astfel posibil ca aceste două nume să fi fost preluate de catari din textul ebraic ori mai degrabă din cel grec sau slavon, provenit la rându-i din cel ebraic.

Această legătură face parte din chestiunea mai largă a *Biblium Historiale*, bibliile populare în limba națională ce au fost folosite în Europa Apuseană de-a lungul Evului Mediu.[170] Multă vreme unul dintre punctele principale ale criticii protestante la adresa Bisericii Catolice medievale a fost faptul că aceasta era prea obtuză și bigotă pentru a permite studiul Bibliei în limbile naționale. Dar bigotismul este justificabil în cazul unora dintre Bibliile care au circulat în Evul Mediu. După cum atestă *Historia Scholastica* a lui Petru Comestor, scrisă în jurul anului 1175, cât și *Speculum* a lui Vincent de Beauvais, scrisă aproximativ un secol mai târziu, cele mai reușite Biblii de acest gen cuprindeau numeroase scrieri apocrife, dar niciuna dintre ele nu era pe deplin eretică.[171] Existau însă și alte astfel de scrieri, ale căror adaosuri necanonice sunt izbitoare. Bibliile în limba franceză din secolul al XII-lea, cele ale lui Herman de Valenciennes, Geoffrey de Paris, Macé de la Charité sau a lui Evrat, versiunea dramatizată, cunoscută sub numele de *Mystère du Vieil Testament*, sau așa-numita *Chronique romane*, ce a circulat în Provența, Catalonia și Béarnais, sau mai multe dintre *Historien Bibeln*, în limba germană, precum așa-zisa *Cronică a lui Rudolf*, toate posedă adaosuri față de Vulgata, nemenționate de Comestor. Într-adevăr, unii compilatori, precum Herman de Valenciennes,

---

Scribii aflați în cunoștință de cauză le-au dat numele din Vulgata, în schimb, cei needucați au folosit numele populare. Schmidt, *Histoire des Albigeois*, vol. II, p. 13, insistă asupra acestui aspect, fără a observa însă că manuscrisele cele mai bune folosesc numele de Oolla etc. Pe de altă parte, nu pot fi de acord cu Guébin și Lyon, din a căror ediție a scrierilor lui Pierre de Vaux-Cernay citez acest text, potrivit cărora mărturiile manuscriselor inferioare calitativ sunt lipsite de valoare.

[170] Problema influenței bibliilor orientale asupra *Biblium Historiale* nu este pe deplin lămurită. Singurul studiu relevant în această privință, deși puțin depășit, este *Anexa I* a lui Gaster la lucrarea sa *Greeko-Slavonic Literature*. O cercetare ulterioară poate fi întreprinsă numai de cineva care, asemenea lui Gaster, este familiarizat îndeaproape nu numai cu uzul limbilor vest-europene și al slavonei, dar și cu cel al limbii ebraice.

[171] Cu privire la Comestor și Vincent de Beauvais, a se vedea Bonnard, *op. cit.* mai jos.

au activat înaintea lui Comestor.[172] Toate conţin Legenda Crucii şi menţionează numele surorii şi soţiei lui Cain, Calomela, Calomena ori Calmena; în unele, ordinea zilelor Creaţiei este modificată, păsările şi animalele fiind create în ziua a cincea[173]; în unele sunt menţionate binecuvântarea lui Dan de către Iacov, aflată în legătură cu istoria Antihristului[174], şi istoriile tinereţii lui Moise.[175] În majoritatea se face o paralelă între Iosif şi Hristos, cel dintâi fiind vândut pentru treizeci de arginţi, şi nu pentru douăzeci, aşa cum menţionează Vulgata şi Septuaginta.[176]

Toate aceste istorii sunt menţionate în *Palea*, atât cea greacă, cât şi cea slavonă, ori în *Profeţiile lui Pseudo-Metodie*[177], neapărând în versiunile apusene înaintea secolului al XII-lea. De aici rezultă că autorii apuseni le-au preluat din sursele est-europene. Ţinând cont de natura gnostică a majorităţii acestor istorii, este posibil ca ele să fi constituit iniţial o parte din moştenirea predată de bogomili catarilor. Ataşamentul ereticilor faţă de Bibliile în limba maternă era recunoscut, ca şi teama Bisericii Catolice faţă de acestea, ce nu a făcut decât să sporească odată ce traducerea Bibliei a devenit principalul punct al programului valdenzilor, fapt uşor de înţeles în condiţiile de atunci.

Este un fapt indiscutabil că autorii catari au preluat unele istorii apocrife din Răsărit. Cel mai bun exemplu este reprezentat de

---

[172] Gaster, *op. cit.*, pp. 198 şi urm. Traducerile franceze medievale sunt descrise cel mai exact la Bonnard, *Traductions de la Bible en Vers Français au Moyen-Age*; dar comentariile acestuia sunt lipsite de valoare. A se vedea şi Rotschild, *Le Mystère du Vieil Testament*; Rohde, *Romanische Weltkronik*, în Suchier, *Denkmäler der Provenzialischen Literatur und Sprache*, vol. I, pp. 589 şi urm.; Merzdorf, *Historienbibel*. Bibliile în limba italiană condamnate la Conciliul de la Trenta, precum *Fioretti di Tutta la Biblia*, nu au fost încă studiate cum se cuvine. Par a aparţine aceleiaşi categorii de Biblii.

[173] De exemplu la Evrat şi în *Mystère*.

[174] De exemplu la Evrat.

[175] De exemplu la Herman de Valenciennes.

[176] De exemplu la Evrat şi în *Mystère*.

[177] Vezi Gaster, *op. cit.*, pp. 161 şi urm.

Cartea Secretă, scriere catară aparent adusă din Bulgaria şi care se păstrează parţial şi în variantă slavonă. De asemenea, versiunea latină a *Viziunii lui Isaia* este o traducere fidelă din slavonă.[178] Aparent, autorilor catari le erau accesibile toate istoriile cuprinse de *Palea*.

Chiar dacă acest fapt indică o origine răsăriteană a ereziei catare, el nu o dovedeşte. E posibil ca ereticii apuseni deja constituiţi ca atare au găsit în literatura eretică răsăriteană scrieri atât de apropiate propriei doctrine, încât şi le-au apropriat în totalitate. În primul rând, numele reprezintă un indiciu clar. Numele de Bulgar (Bougre, în franceză), care ulterior va căpăta o altă conotaţie sinistră, era acordat la general ereticilor, dar exclusiv în Franţa şi nu înaintea secolului al XIII-lea.[179] Deja la acel moment legătura dintre catarii francezi şi Bulgaria era clară, dar aceasta nu dovedeşte existenţa ei anterioară. Pe de altă parte, numele de *poplicani*, care în timp s-a modificat în *populicani* şi ulterior *publicani*, este desigur derivat din cel de *pavlician*. Este posibil ca acest termen să fi fost introdus de cruciaţii care îl auziseră în trecerea lor prin Constantinopol pentru a-i desemna pe ereticii locali, ale căror învăţături erau atât de asemănătoare. Dar la Constantinopol se vorbea la fel de mult şi despre mesalieni şi încă mai mult despre bogomili. Astfel, dacă teoria potrivit căreia numele de pavlician a ajuns în Occident este adevărată, acesta a fost purtat de oameni care se desemnau astfel. Numele de „ţesători"[180], acordat adesea catarilor, dovedeşte răspândirea ereziei în cadrul industriei textile. Numeroşi misionari erau negustori itineranţi de materiale textile,

---

[178] Cele două texte sunt tipărite alăturat la Ivanov, *Cărţi şi legende bogomile* (în bulgară), pp. 134–149.

[179] Iată câteva exemple: „Burguri, quia latibulum eorum speciale est in Burgaria" (Stephanus de Bellavilla, *De Septem Donis*, în D'Argentré, *Collectio Juridica*, vol. I, pp. 86–90) sau: „Quos quidam vocant Bulgaros" (*Chronique de St Médard*, în D'Achéry, *Spicilegium*, vol. II, p. 491) sau „Les Bougres en Aubigeois" (*Vita Ludovici Sancti*, scrisă de duhovnicul reginei Margareta, în Bouquet, *Recueil des Historiens de France*, vol. XX, p. 63).

[180] De exemplu *textores*, în scrisoarea lui Geoffrey de Auxerre, în St. Bernardi, *Opera* (ed. Mabillon), vol. II, p. 1208.

comerțul acestora reprezentând principala legătură din Europa Apuseană și cea Răsăriteană. Aceștia furnizau țesăturile de mătase din Bizanț și Orient pieților dornice din Apus, ceea ce îi făcea agenții ideali de propagare a credințelor răsăritene. De la aceștia învățăturile eretice au ajuns la negustorii de materiale textile locali, care au transmis-o ulterior țesătorilor. Prăvăliile manufacturierilor erau potrivite pentru a deveni centre ale ereziei, fiind locuri de adunare și discuții ale femeilor din fiecare regiune.

Însă ereticii înșiși oferă dovada cea mai clară. Un exemplu îl constituie scrierile lui Rainier Sacchoni – este drept, din secolul al XIII-lea, datând aproximativ din anul 1230[181], ceea ce implică riscul ca acesta să nu fi cunoscut suficient istoria catarilor. Dar el însuși era catar și se considera un bun cunoscător al tradițiilor acestora; iar limbajul său este unul moderat și persuasiv. Acesta susține, referindu-se la Bisericile eretice ale Bulgariei și Duguntiei (numele compus al Bisericilor din Dragovița și Tragurium), că acestea constituie originea tuturor bisericilor eretice.[182] De asemenea, în *Summa Auctoritatis* se arată că Biserica de Concoresso „își preluase învățăturile eretice din Slavonia și din Bulgaria"[183], iar despre unii eretici francezi se afirmă că „au primit erezia din Drugutia și sunt numiți și albigenzi"[184]. Autorul *Summei* a preluat informațiile de la ereticii interogați, în timp ce Sacchoni a avut acces la surse mai bune de informație. Acesta din urmă fusese, înaintea convertirii sale la catolicism, un apropiat al bătrânului episcop catar de Concoresso, Nazarie, care se formase în Bulgaria cu șaizeci de ani mai înainte.[185] De aici rezultă că în jurul anului 1160 Bulgaria

---

[181] S-a născut la Piacenza în 1190 și a murit în jurul anului 1258. Cu privire la acesta, a se vedea Molinier, *Un Traité Inédit concernant les Sectes Albigeois*.

[182] „...Ecclesia Burgaliae. Ecclesia Dugunthiae, et omnes habuerunt originem de duabus ultimis." Sacchoni, *Summa*, p. 1767.

[183] „Heretici de Concoreco, qui habent heresium suam de Sclavonia et quidam alii de Bulgaria." *Summa Auctoritatis*, p. 123.

[184] „Heretici qui habent errorem suum de Drugutia, qui et dicuntur Albigenses." *Ibidem, loc. cit.*

[185] Sacchoni, *ibidem*, pp. 1773–1774.

reprezenta centrul de propagare al ereziei. Dacă adăugăm la aceasta cinstirea arătată de tânăra Biserică Catară unor ereziarhi răsăriteni precum Niketas al Constantinopolului, rezultă că nu trebuie să mai căutăm în altă parte originea credinței catarilor.

Este posibil ca dualiștii apuseni să fi modificat ori adăugat doctrina adoptată, dat fiind că în zilele sale de apogeu Biserica lor a fost mai puternică și prosperă decât oricare alta dintre surorile ei răsăritene. Dar le împărtășea credința și tradițiile, constituind în fapt suprema dezvoltare a lor.

VII

TRADIŢIA DUALISTĂ

Astfel a luat naştere marea Biserică Dualistă, cuprinzând toţi ereticii de la Marea Neagră la Golful Biscaya. Reuşitele sale au fost favorizate de condiţiile politice ale fiecărei ţări unde aceasta s-a extins, fie ele rasiale, de clasă ori personale. Dacă nu ar fi fost condiţia socială mizeră a ţăranilor bulgari, ori caracteristicile politice ale Bosniei ca liant între creştinătatea apuseană şi cea răsăriteană, ori rapacitatea unor nobili din Languedoc, stârniţi de vulnerabilitatea unei ierarhii catolice decadente, dualiştii ar fi putut rămâne doar o sectă obscură. Însă aceste impulsuri politice nu au fost totul – pe lângă ele, a fost vorba de nişte precepte solide, de o doctrină clară, ce s-a dezvoltat şi a decăzut, asemenea majorităţii religiilor, dar care a dezvoltat o Tradiţie proprie.

Care a fost această Tradiţie? Unde şi când a luat naştere? Originile sale datează încă din primele zile când omul a privit lumea în mod conştient şi a realizat că este rea, mirându-se de existenţa unui astfel de rău şi de faptul că Dumnezeu o permite şi din ce motiv. „Pământul este dat pe mâinile celui nelegiuit, striga Iov; El acoperă ochii judecătorilor; de nu El, apoi cine altul?“ Cu această problemă legată de Tradiţie se confruntă fiecare om preocupat de religie şi numai puţini reuşesc să o rezolve. Uneori ea este

pur și simplu ignorată: astfel au făcut evreii în perioada lor de glorie, mulțumiți a se considera poporul ales, ori grecii secolului al V-lea î.Hr. care, îndrăgostiți de propria lume, au uitat răutatea ei sau au ignorat cauza acesteia. Dar filosofia greacă a revenit asupra problemei răului în secolele următoare, mai întunecate. Atât stoicii, cât și neoplatonicii au condamnat, fiecare în maniera lui, lumea materială; înțelepții evrei din Alexandria au dezbătut această problemă sub influența cunoștințelor esoterice deprinse în Egipt. În fruntariile Persiei, Zoroastru vorbise cu mult timp în urmă despre războiul perpetuu dintre bine și rău, dintre spirit și materie. Mai la Răsărit, Gautama-Buddha i-a învățat pe adepții săi că desăvârșirea poate fi obținută numai prin desprinderea de lumea aceasta, că pacea poate fi atinsă numai prin înfrângerea poftelor. Iar asemenea învățături au pătruns și în teritoriile unde creștinismul își trăia copilăria.

Gnosticii au adunat aceste învățături, amestecându-le cu creștinismul prin adăugarea de concepte egiptene, zoroastriene ori chiar budiste filosofiei eleno-ebraice a Părinților Bisericii. Identificarea fiecărui astfel de concept în parte este o sarcină imposibilă după trecerea atâtor secole. Este posibil ca în cadrul ceremoniilor gnosticilor să fi existat practici esoterice și este sigur că istorii budiste și de origine ebraică au fost incluse în scriptura lor. Dar gnosticismul, prin recunoașterea lui Hristos ca Dumnezeu întrupat, devenise o nouă religie, netributară vreunei tradiții posterioare concrete.

Caracteristica doctrinară a acestei religii era dualismul, potrivit căreia nu Dumnezeu, ci Satana Demiurgul crease această lume și materia ei păcătoasă. Numai Duhul, venit de la Dumnezeu, era bun. Este inutil să căutăm originea acestei credințe în vreun loc sau eră, deoarece ea se confundă cu însăși viața lumii. Dar amplificându-se, ea a preluat istorii și practici similare de la vecinii ce manifestau afinități de gândire. Pentru a explica cum este posibil ca omul, deși alcătuit din materie, care este rea, nu este totuși în întregime rău, deoarece poate realiza binele, au fost folosite istorii ebraice necanonice, care vorbeau despre o scânteie divină

întemnițată în trupul creaturilor materiale. Gnosticismul era o reafirmare a dualismului, produsă într-un moment de permeabilitate religioasă cauzată de extinderea creștinismului, ce căuta să se folosească de acesta pentru a se dezvolta.

Între gnostici se numărau și numeroși membri ai Bisericii Creștine primare, dar gnosticismul nu era creștinism. Pentru a-l primi, creștinii trebuiau să-și renege trecutul ebraic; Iisus trebuia să se fi întrupat pentru a distruge și nu pentru a îndeplini făgăduințele Vechiului Testament, și nu ar fi putut să spele prin jertfa sa păcatul strămoșesc dacă omul fusese dintotdeauna rău, fără să fi avut loc vreo cădere în păcat. Astfel, în mod inevitabil, rolul lui Iisus este unul secundar în cosmologia gnostică, ceea ce duce la suprimarea principalei dogme creștine. În afara cazului în care creștinii erau dispuși să renunțe la Mântuire, erau nevoiți să excludă gnosticismul din Biserică.

Însă această opoziție nu a fost clară de la început pentru contemporani. Mântuirea reprezenta o chestiune de credință ale cărei implicații nu erau clare pentru numeroși creștini ai primelor veacuri. Chiar dacă unii teologi mai radicali, precum Irineu ori Tertulian, au arătat neajunsurile doctrinei lor, clericii gnostici au continuat să-și oficieze slujbele aidoma fraților lor ortodocși. Iar după definirea clară a gnosticismului ca erezie, gnosticii au fost cei care au păstrat aceste slujbe în forma lor inițială, pe când ortodocșii aflați în ascensiune și bucurându-se în cele din urmă de protecția Romei imperiale au început să-și îmbogățească rânduiala slujbelor, ce au devenit mai fastuoase, pierzându-și treptat vechea simplitate. În decursul secolelor, această evoluție a condus la o paradoxală anomalie.

Bisericile dualiste au o trăsătură comună: pentru a scăpa de ticăloșia propriului trup, omul trebuie să caute pe cât poate să se spiritualizeze. Aceasta se realizează prin intermediul gnozei, o experiență dobândită de regulă printr-o ceremonie inițiatică, ceea ce conduce la apariția unei caste de inițiați, a unei aristocrații spirituale. Și Botezul Bisericii primare, primirea propriu-zisă în sânul acesteia, era o formă de ceremonie inițiatică. Numeroși

prozeliți, care altfel puteau fi considerați neîndoielnic creștini, nu fuseseră primiți în sânul Bisericii ori erau admiși numai pe patul de moarte, precum împăratul Constantin. Numai odată cu generalizarea practicii de a acorda Botezul mai devreme, pentru ca și cei morți de tineri să se bucure de calitatea de membri ai Bisericii, toți prozeliții au putut deveni, prin intermediul pedobaptismului, inițiați; și treptat, odată cu generalizarea acestei ceremonii inițiatice, a crescut importanța Mirungerii. Astfel, până la sfârșitul secolului al V-lea nu mai exista altă aristocrație spirituală în cadrul Bisericii în afara ierarhiei oficiale. Sectele gnostice însă, ca o consecință a importanței pe care o acordau gnozei lor, și-au păstrat mai vechile practici. Astfel, atunci când clericii medievali îi acuzau pe eretici de menținerea unor caste de Aleși ori Desăvârșiți, ei atacau în fapt o practică a Bisericii primare, iar ceremonia eretică de inițiere pe care o înfierau cu oroare era aproape în întregime echivalentul slujbei prin care primii creștini erau primiți în Biserică.

Cu toate acestea, chiar dacă tradiția dualistă a păstrat unele practici creștine, ea a fost și a rămas dintotdeauna o erezie. Creștinismul nu se putea compromite asociindu-se cu o religie ce nega atributul de Creator al lui Dumnezeu și căderea în păcat a Omului. Dar trebuie să ne amintim și că, în viziunea lor, dualiștii ce urmau acestei Tradiții erau creștini, singurii creștini adevărați. Încercările scriitorilor moderni de a-i afilia budismului i-ar fi umplut de dezgust, la fel cum o făcea și termenul de manihei acordat de către drept-credincioși. Dualismul reprezintă un crez ușor de susținut, neavând nevoie de o origine complexă. Chiar dacă structura cultului budist – cu categoriile sale de adepți ori simpli prozeliți – este asemănătoare celei a Bisericii Catare, cu Desăvârșiții și Credincioșii săi, această ierarhie nu este decât o consecință firească a unei religii ce deține o gnoză. Iar iubirea față de toate viețuitoarele, caracteristică budismului, bazată pe doctrina acestuia despre metempsihoză – o iubire deprinsă și de către Sfântul Francisc de Assisi de la catari – este de asemenea o urmare firească a credințelor dualiste. Chiar dacă uneori parabolele budiste

ar putea fi folosite în sprijinul doctrinelor dualiste, dualiștii din Bulgaria și Franța nu erau budiști.[1]

Originea dualismului „creștin" trebuie căutată în același loc în care s-a născut și creștinismul. Originea celui dintâi posibil să fie mai neclară, iar teologia sa mai puțin precisă, dar a pornit din același sentiment religios. Cu timpul, diferențele s-au accentuat, ruptura provocându-se în momentul în care Marcion a format o Biserică Gnostică separată. Din acel moment lucrurile nu au mai putut fi reparate. La scurtă vreme, odată ce creștinismul triumfa cu sprijinul Romei imperiale, bisericile gnostice pierdeau orice legătură cu acesta și se împărțeau în două ramuri majore. Una dintre ele, cea strict dualistă ori mai pronunțat manihee, s-a dezvoltat în Armenia, fiind transplantată de coloniștii armeni în Balcani. Cea de-a doua ramură, cea monarhianistă, a păstrat într-o mai mare măsură istoriile gnostice și practicile vechi creștine, fiind revitalizată de mișcarea evanghelică cunoscută sub numele de mesalianism, la rându-i inspirată de montanism[2], aceasta a ajuns la rându-i în Tracia și în Balcani. Aici, cele două ramuri s-au reunit, chiar dacă fiecare și-a păstrat propria doctrină, răspândindu-se împreună în întreaga Europă.

Nu este de mirare că răspândirea dualismului i-a îngrozit nu numai pe clericii drept-credincioși, ci și pe reprezentanții autorității laice, care îl percepeau, în mod corect, ca pe o erezie. Căci dualismul, în ciuda pretențiilor sale, nu rezolvă mai bine decât Ortodoxia problema binelui și a răului. Poate că ortodocșilor le este dificil să explice cum Dumnezeu Cel Atotputernic a permis existența răului sau pătrunderea acestuia în creația Sa. Însă dualiștii răspundeau acestei nelămuriri ridicând o nouă problemă: dacă Satana a creat lumea, de ce a permis Dumnezeu ca o parte din bine să fie întemnițată în ea? Căci dualiștii recunoșteau în consecință că omul posedă conștiința binelui, altfel fiind imposibilă însăși

---

[1] Vezi Anexa IV.

[2] Cred că este posibil ca mesalienii să-și fi preluat practicile, dar nu și istoriile, mai degrabă de la montaniști decât de la oricare sectă gnostică.

existența noțiunii de religie. În consecință, pentru rezolvarea acestei probleme au trebuit să născocească nenumărate istorii pentru a explica prezența binelui în lume, toate însă implicând o limitare a stăpânirii lui Dumnezeu asupra lumii. Dualismul cel mai strict putea chiar să afirme că Dumnezeu nu era Atotputernic, ci fusese învins de Satana în privința lumii. Chiar dacă această teorie pare logică, totuși amestecul uman de bine și rău rămâne neexplicat, iar Hristos poate fi ori unul dintre cei mai avansați inițiați, ori un înger ce s-a oprit pentru scurt timp pe pământ. Astfel, rolul Său devine complet lipsit de importanță și înuăși numele de creștinism nu-și mai află sensul – într-o religie cu adevărat dualistă nu este loc pentru Hristos.

De aceea toți creștinii adevărați trebuie să lupte împotriva dualismului, fiind de regulă susținuți și de către Stat. Căci doctrina dualismului conduce inevitabil la părerea potrivit căreia dispariția neamului omenesc este de dorit, ce nu poate fi aprobată de nicio autoritate laică. La aceasta se adăuga un alt motiv pentru care atât Biserica, cât și Statul se opuneau Tradiției dualiste: ea era asociată unui comportament orgiastic în viziunea lor. Chiar dacă nu luăm în considerare remarcile scriitorilor ortodocși, considerându-le simple invective, desele acuzații de această natură la adresa sectelor fac necesară o investigație. Se considera că mai multe secte gnostice propovăduiesc un comportament lipsit de orice rușine: mesalienii aveau proasta reputație a manifestărilor orgiastice, din timpul apariției lor și până în vremea lui Psellos. Ana Comnena refuză, invocând motivul pudorii, să descrie abominabilele fapte ale bogomililor, iar în Franța au circulat neîncetat legende legate de promiscuitatea sexuală a catarilor.

Trebuie remarcat însă un aspect: nu există acuzații clare la adresa moralității pavlicienilor, în afara atacului complet deplasat al lui Ioan de Otzun, nici la adresa bogomililor din vremea lui Cosmas. De aici rezultă că mesalienii sunt purtătorii acestui stigmat, fapt dovedit de cumplitul dispreț manifestat permanent la adresa lor, ca urmare a imoralității manifestate. Faptul că unii dintre gnostici se dedau la orgii este incontestabil și până în zilele

noastre teologii îi cataloghează pe unii eretici, precum carpocrații ori cainiții, ca gnostici imorali. Cel mai probabil mesalienii au moștenit această tradiție, însă acuzațiile la adresa lor atestă că inițiatul, după un noviciat de trei ani, putea să se dedea la orice formă de exces dorea, deoarece de atunci înainte era Dumnezeu. Pe de altă parte, chiar și cele mai ostile depoziții la adresa bogomililor și a catarilor arată că inițiații duceau vieți personale ireproșabile, dar convietuiau și aparent îi încurajau pe Credincioși să ducă vieți extrem de imorale. Din această cauză acuzația, cel puțin la adresa inițiaților mesalieni, ar trebui retrasă; ea este însă cel mai probabil întemeiată în ceea ce-l privește pe Credinciosul mesalian.[3]

Este clar că nu toate relatările privind orgiile sectelor dualiste se bazează pe ficțiune. Dualismul se opune prin definiție perpetuării speciei, ceea ce înseamnă că respinge mai degrabă căsătoria decât contactul sexual, deoarece ultimul reprezintă un păcat izolat, pe când cea dintâi este echivalentul vietuirii în păcat. Totodată, contactul sexual împotriva firii era la rându-i preferat celui firesc, dintre bărbat și femeie, deoarece elimina orice risc de procreare. Mai mult decât atât, fiecare credincios dualist era considerat a fi creația diavolului până în momentul inițierii sale. Faptul că se deda poftelor carnale nu îi agrava situația. Abia după inițiere faptele sale căpătau importanță, el fiind prin urmare obligat să practice abstinența sexuală și să ducă o viață pur ascetică. Ținând cont de aceste aspecte, putem cântări acuzațiile de imoralitate: în ceea ce-i privește pe prozeliți și credincioși, acestea nu erau nefondate. Conducătorii sectei nu se opuneau libertinajului cotidian și faptelor împotriva firii, cu toate că ei înșiși duceau vieți personale ireproșabile. Probabil că în perioadele festivalurilor, mai ales

[3] Chiar și în vremea catarilor castitatea era privită de către drept-credincioși ca un semn de erezie. Dar aici este iarăși vorba despre menținerea tradiției Bisericii primare. Numeroase inscripții vechi creștine vădesc practicarea castității, considerată sfântă, chiar și de către cei căsătoriți, mai ales în acele regiuni ale Anatoliei unde se răspândiseră sectele gnostice.

printre sectele ținând de curentul evanghelic al Tradiției, precum mesalienii, libertinajul degenera în adevărate orgii, deși în cazul catarilor, despre care deținem cele mai multe informații, astfel de evenimente erau extrem de rare. Dar este un fapt cert că în rândurile lor se manifesta o anume permisivitate în privința moralei sexuale, atitudine ce convenea mai ales locuitorilor din sudul Franței, cu trubadurii și curțile lor amoroase. Desigur că imoralitatea a fost amplificată din motive de propagandă – de exemplu, Pierre de Vaux-Cernay exagera cu siguranță atunci când reda părerea ereticilor potrivit căreia nu pot fi săvârșite păcate cu niciun membru al corpului mai jos de buric[4] – dar existau unele fapte ce justificau polemica ortodoxă; și putem înțelege cum termenul de „Bulgar", ce desemna inițial orice eretic dualist, a căpătat ulterior o conotație atât de sinistră.

Dar această dilemă dă naștere alteia: exista oare o Tradiție Secretă printre dualiști ce ar fi putut stârni bănuielile drept-credincioșilor? Ocultiștilor moderni le place să se considere urmașii martirilor catari și să vadă în Montségur Taborul tradiției lor magice.[5] Dar această perspectivă nu are suport real. Atentele interogatorii ale inchizitorilor, oameni deprinși să dezvăluie orice secret, nu oferă nicio informație cu privire la existența unor cunoștințe oculte ce ar fi fost transmise inițiaților catari. Și, în afara relatării tendențioase a lui Psellos despre mesalieni, nu există nicio mărturie cu privire la vreo ceremonie de inițiere care să fi cuprins mai mult decât reiese din mărturiile ereticilor inițiați și din însăși Consolamentum. Până și lucrarea numită de eretici *Cartea Secretă* nu conținea decât o binecunoscută legendă gnostică. Dar gnoza nu presupune neapărat revelarea unor doctrine oculte cu caracter esoteric, căci în cazul acesta nicio sectă gnostică nu ar fi fost atât de populară. Este posibil ca primii gnostici să fi manifestat, asemenea neoplatonicilor, o aplecare către ocultism; dar odată ce

---

[4] Pierre de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, pp. 17–18, oferă o descriere extrem de colorată a moravurilor catarilor.

[5] Vezi mai jos, Anexa IV.

mesalienii și pavlicienii au făcut din gnosticism o credință populară, aceasta a fost secretă doar pentru cei care au interzis-o.

Dar aluziile la cunoștințele malefice și relatările privind moravurile decăzute ale creștinilor dualiști au contribuit negreșit la declinul lor. Autoritățile bisericești și cele laice au căpătat astfel sprijinul opiniei publice în lupta lor contra acestora, mai ales odată ce primii călugări au demonstrat că ascetismul era accesibil și fără un astfel de comportament scandalos. O propagandă atent direcționată a deviat astfel sentimentul puritan ce susținea erezia chiar spre opusul ei. Dar adevărata cauză a căderii acesteia a fost pierderea sprijinului laic. Atunci când Peninsula Balcanică a fost invadată de turci, iar sudul Franței prădat de către cuceritorii din nord, Tradiția dualistă a fost iarăși îngropată, fără să-și mai revină vreodată.

În Europa Răsăriteană fragmente din această tradiție se regăsesc astăzi doar în cuprinsul legendelor și basmelor populare; și este posibil să fi avut o contribuție la formarea unora dintre sectele fantastice ale Rusiei. Aceste urme sunt încă mai estompate în Europa Occidentală. Autorii care îi consideră pe protestanți, reformați ori chiar protestanții timpurii, precum lolarzii ori husiții, ca fiind urmași ai catarilor dovedesc necunoașterea protestantismului. Chiar dacă și pentru Wyclif, Luther ori Calvin Satana era echivalentul unui dumnezeu, iar lumea era un loc al răului, dar categoric Dumnezeu era Creatorul, Iehova al evreilor. Niciunul dintre aceștia nu a negat autoritatea Vechiului Testament și nu i-a desconsiderat pe patriarhi. Au dorit doar să reformeze Biserica, nu să instituie o nouă religie. Pentru ei, Hristos era cea de-a doua Persoană a Sfintei Treimi, Dumnezeu întrupat, și nu un Eon ori unul dintre cei mai mari Aleși. Înaintașul lor spiritual era mai degrabă Petru Valdenzul decât Mani, Marcion ori oricare altul dintre prorocii dualiști. Desigur, Tradiția i-a servit drept inspirație Sfântului Francisc, care a adaptat-o creștinismului; dar, în afara celor mai specifice învățături franciscane, ea se pierde în negura timpului. Putem eventual găsi unele simboluri ale acesteia în pachetul Major Arcana al cărților de tarot, prin intermediul

cărora generații de prezicători au învățat că diavolul reprezintă calea acestei lumi și care au văzut în papesa Ioana, marea preoteasă, un simbol al gnozei. Dar alte semnificații ale jocului de tarot aparțin unor tradiții diferite. Putem găsi mai lesne simboluri dualiste în filigranurile imprimate pe hârtie – dat fiind că fabricanții de hârtie din sudul Franței erau categoria socială cea mai favorabilă ereziei, iar simbolurile pe care ei le-au introdus au devenit filigranurile standard pentru multe secole înainte – ale căror asemănări cu amuletele gnostice sunt prea profunde pentru a fi accidentale.[6] Posibil ca în practicile secrete ale Templierilor, precum cultul diavolului ori păcatele împotriva firii, să rezide fragmente ale învățăturilor și practicilor dualiste. Dar istoricii nu trebuie să treacă cu vederea că, deși a avut neîndoielnic o gnoză, Tradiția dualistă nu a fost inițial o mișcare ocultă, iar atunci când a devenit una, nu a fost singura din epocă. Cabala iudaică a dezvoltat o Tradiție ocultă cu o influență incomensurabil mai mare asupra magiei ulterioare decât oricare Tradiție dualistă. Și mult mai cunocută este tradiția fragmentară a așa-numitului Cult al Vrăjitoarelor[7], al cărui cult al diavolului nu este de origine dualistă, ci ține de unele practici divinatorii străvechi. Ocultismul modern este așadar mult mai legat de acestea din urmă decât de Tradiția dualistă.

Erezia creștină a dualismului și Tradiția ei, apărută în zilele lui Cerint și Valentin, au dispărut fără a avea continuatori mai înainte ca sabia turcilor ori focul domnicanilor să le poată distruge. Nu a fost o religie inferioară, deoarece între învățăturile sale fundamentale erau cuprinse toate virtuțile capitale și a avut o abordare cutezătoare a problemei răului. Dar a fost o religie a pesimismului. Nu oferea nicio speranță de mântuire individului, susținând dispariția omenirii pentru ca scânteile de divinitate să revină acolo unde le era locul. A fost o religie lipsită de speranță, ce nu a putut

---

[6] Vezi Anexa IV.

[7] Cu privire la acesta, a se vedea Margaret Murray, *Witchcraft in Western Europe*.

supraviețui decât sprijinită artificial. Deoarece Speranța este vitală pentru o religie. Credința și Mila nu sunt totul.

Cu multă vreme în urmă, Plotin, cel mai mare dintre neoplatonici, i-a deplâns pe gnostici pentru suita de catastrofe pe care aceștia o prevedeau în sferele universului.[8] Această dramă este drama Tradiției dualiste. Încrezători în adevărul pe care îl propovăduiau, dar nesperând să fie mântuiți, copiii ei au primit rugul fără să crâncnească, arzând împreună cu credința lor lipsită de speranță.

[8] „Τῆς τραγῳδίας τῶυ φοβερῶν, ὥς οἴονται, ἐν ταῖς τοῦ κόσμου σφαίραις", Plotin, *Enneada II*, IX, 13.

Anexa I

Izvoare greceşti privind istoria pavlicienilor

Mult timp, istoricii au ezitat să folosească izvoarele greceşti privitoare la istoria pavlicienilor, deoarece era neclar care dintre cele câteva relatări asemănătoare era cea autentică şi mai precisă. Există patru descrieri sinoptice ale acestora:

1. *The History of the Manichaeans* (*Istoria Maniheilor*) a lui Petru Sicilianul, care pretinde a fi vizitat Tephrike, capitala pavlicienilor, ca emisar. Este inclusă în colecţia Migne, *Patrologia Graeca*, vol. CIV.

2. Un scurt tratat, scris de un anume Petru Egumenul, inserat la începutul operei celuilalt Petru.

3. Un tratat intitulat *Against de Manichaeans* (*Împotriva Maniheilor*), atribuit, în mod fals, lui Fotie. Este inclus între scrierile lui Fotie în colecţia Migne, *Patrologia Graeca*, vol. CII. Doar omiliile din acest tratat sunt în mod sigur opera lui Fotie; primul capitol reprezintă o reluare a tratatului lui Petru Egumenul şi a fost cu siguranţă inserat ulterior.

4. Un capitol intercalat în manuscrisul lui Gheorghe Monahul păstrat la Madrid, de asemenea o reluare a tratatului lui Petru Egumenul. A fost editat de către Friedrich în cadrul operei *Sitzungsberichte der Bayr. Akademie*, 1896, pp. 67 şi urm.

Grigorie Monahul, Teophanes Continuatus, Eftimie Zigaben şi alţi scriitori bizantini îşi întemeiază relatările pe ultimele trei scrieri menţionate mai sus.

Nu vom aborda feluritele teorii formulate la adresa numitelor izvoare, această întreprindere fiind deja realizată de către prof. Grégoire (Henri), în cadrul a două articole: „Les Sources de l'Histoire des Pauliciens", în *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*, Clase des Lettres, 1936, pp. 95–114, şi „Autour des Pauliciens", în *Byzantion*, vol. XI, 1936, pp. 610 şi urm. În cadrul acestora, el a demonstrat lămurit că istoria lui Petru Sicilianul este autentică şi trebuie luată în consideraţie ca un izvor de primă importanţă. Mult mai problematic este tratatul lui Petru Egumenul, o compilaţie simplistă şi nereuşită bazată pe scrierea lui Petru Sicilianul, ce a fost considerată în mod naiv normativă de către autorii ulteriori. Această lămurire este suficient de convingătoare, iar Grégoire o formulează pe baza unor argumente irefutabile.

Singura nelămurire rămâne dedicaţia adresată de către Petru Sicilianul arhiepiscopului Bulgariei. Grégoire consideră că în 872, data redactării operei lui Petru, existau deja periculos de mulţi pavlicieni în Bulgaria, fapt demonstrat chiar în cadrul acestei scrieri, atunci când Petru afirmă că aceştia se stabiliseră cu un secol înainte în Tracia, rămânând totodată în legătură cu semenii lor din Asia. Tânăra Biserică Bulgară trebuia neapărat să fie avertizată împotriva ereticilor periculoşi.

Dată fiind autenticitatea demonstrată a scrierii lui Petru, putem considera ca reală şi ambasada sa la Tephrike.

Anexa II

Mişcări eretice în secolul al VIII-lea

Imperiul Bizantin din timpul împăraţilor iconoclaşti reprezenta un teren propice pentru ereziile puritane. Dar ar fi o greşeală să considerăm iconoclasmul şi aceste erezii ca aparţinând aceleiaşi tradiţii. În fapt, existau cinci curente distincte:

1. *Iconoclasmul.* Această mişcare eretică cu origini majoritar politice pornise din sânul Bisericii tocmai împotriva unei părţi a acesteia, anume cercurile monahale. Din punct de vedere teologic era o erezie hristologică, ce învăţa că Hristos Dumnezeu nu poate fi reprezentat, ceea ce înseamnă că imaginile îl înfăţişează doar pe Iisus omul, nefiind astfel vrednice de cinstire. Fapt valabil şi pentru reprezentările sfinţilor ce înfăţişau numai oamenii, nu şi harul divin ce îi făcuse sfinţi. Respectiva teologie era oarecum nearticulată şi suspectă de monofizitism – este sigur că în cadrul disputei teologii iconoduli au deţinut avantajul dogmatic. Avântul iconoclasmului s-a datorat însă fundamentelor sale politice – invidia faţă de avuţiile mănăstirilor, ce se foloseau de venerarea icoanelor pentru a strânge averi, cât şi tendinţa de simplificare a cultului manifestată de elementele semite din imperiu, care interpretau literal vechea interdicţie mozaică împotriva chipurilor cioplite. Avântul contemporan al islamului reprezintă alt aspect al acestei tendinţe. Însă, din punct de vedere teologic, iconoclasmul nu

aparţinea tradiţiei gnostice, iar politic anticipa erastianismul, dorind o Biserică de Stat.

2. *Montanismul.* Montaniştii fuseseră aproape eradicaţi în timpul marii persecuţii din anul 722. Unii supravieţuitori se alăturaseră, aparent, pavlicienilor, dar o rămăşiţă a montanismului a supravieţuit în secolul următor. Montaniştii erau profund evanghelici, aparţinând mai degrabă Bisericii primare decât vreunei Tradiţii gnostice; de asemenea, ei respingeau ierarhia bisericească.

3. *Pavlicianismul.* Despre pavlicieni s-a vorbit destul în cele de mai sus pentru a se demonstra că, din punct de vedere teologic, aceştia aparţineau Tradiţiei creştine vechi, având legături cu dualismul gnostic şi posibil zoroastrian. Pavlicienii alcătuiseră un belicos ministat teocratic. Nu există asemănări între aceştia şi curentul iconoclast.

4. *Mesalianismul.* În mod cert, cei care îşi păstrau tradiţiile gnostice în această perioadă erau mesalienii, care trebuie să fi avut, pentru a supravieţui, o anumită structură eclesiastică. Această ierarhie era însă în mod necesar secretă, astfel încât secretele au murit odată cu ea.

5. *Atinganismul.* Această sectă neobişnuită a apărut în decursul secolului al VIII-lea. Asemenea mesalienilor, atinganii păstrau o Tradiţie gnostică. Însă prezentau unele contraste: erau consideraţi iudaizanţi şi ţineau Sabatul, dar nu practicau circumcizia. Venerau demoni numiţi Sorou, Sochen şi Arche (gnosticul Ἀρχαί?). Erau cunoscuţi ca adepţi ai magiei şi astrologiei, din rândurile lor ridicându-se cei mai cunoscuţi prezicători ai vremii. Din acest motiv, şi nu datorită vreunei legături fizice, numele lor a fost ulterior acordat ţiganilor – *ţigan* este derivat din vechiul termen de *atinganos*. Trebuie însă remarcat că adevăraţii ţigani, Zatti, au apărut în Anatolia abia în secolul următor. Emigranţi din India, ei au fost colonizaţi de către califi în Siria de nord şi Cilicia începând cu anul 835, de unde au trecut douăzeci de ani mai târziu în teritoriul bizantin (vezi D. MacRitchie, *Account of the Gypsies of India*, Londra, 1886). Personal nu consider că atinganii au avut vreo influenţă asupra sectelor dualiste.

(Cea mai pertinentă expunere modernă cu privire la atingani este oferită de Joshua Starr în *The Harvard Theological Review*, vol. XXIX, pp. 93 şi urm. Acesta citează toate sursele relevante, dar consider că mai este necesar un studiu referitor la atingani din partea unui expert în Cabala).

Din analiza iconoclasmului rezultă clar că nu avea nicio legătură cu sectele contemporane. Cu toate acestea, este posibil ca marele împărat iconoclast Constantin al V-lea să fi fost influenţat de ele. Adversarii săi afirmau că împăratul respingea pedobaptismul şi dorea suprimarea termenului de „sfânt". Nu arăta nicio cinstire martirilor, nici măcar Sfintei Fecioare, considerând că ei nu puteau mijloci pentru oameni.[1] Aceste aspecte reprezentau păreri personale ale împăratului, depăşind doctrinele iconoclaste; însă autocratul ferm instalat pe tron şi-a permis emiterea unor astfel de blasfemii. Preocuparea sa pentru teologie era sinceră, iar abordarea era una sceptică. Posibil să fi căutat şocarea auditoriului, precum mai târziu împăratul Frederic al II-lea, şi este plauzibil să fi fost influenţat de teologia pavlicienilor, despre care era cel mai probabil bine informat. Dar este riscant a-l considera pavlician, şi încă mai periculos a considera pavlicianismul drept aripa radicală a iconoclasmului.[2]

---

[1] Ioan Damaschinul, *Adversus Constantinum Caballinum*, în *M.P.G.*, vol. XCV, col. 337; *Vita St Nicetae*, în *Aa. Ss.*, Aprilie, vol. I, p. 260.

[2] Aşa cum afirmă, pripit, Conybeare (*Key of Truth*, pp. CXVI–CXVII). Acesta îl socoteşte pe Constantin ca pavlician (*ibidem*, p. CLXXIV).

Anexa III

Denumiri europene ale ereticilor dualişti

Numele acordate ereticilor dualişti, bogomilo-catari, au variat în funcţie de zonă, de aceea prezentăm o listă a lor:

1. *Bogomili* (Βογόμιλοι, Βογόμυλοι, Богомили). Această denumire, derivată de la numele ereziarhului bulgar, este folosită întotdeauna de scriitorii bulgari şi majoritar de cei bizantini. Este necunoscută în afara spaţiului bulgaro-bizantin.

2. *Fundaiţi* (Φουνδαίται, Φουνδαγιάται). Această denumire, derivată din termenul Φούνδα, ori traistă, pe care se presupune că o purtau ereticii, se regăseşte numai la scriitorii bizantini de secol XII.

3. *Kudugeri*. Simeon, mitropolitul Tesalonicului, scriitor de secol XV, vorbeşte despre Βογόμυλοι, οἱ ὁποῖοι καὶ Κουδούγεροι ὀνομάζονται. Denumirea provine din numele satului Kuturgertsi, lângă Kiustendil (Bulgaria), sau din cel al satului Kotugeri, lângă Vodena (vezi Ivanov, *Cărţi bogomile*, p. 36). Cea de-a doua variantă este cea mai probabilă din punct de vedere geografic.

4. *Babuni* (Бабоуны). Această denumire a fost acordată exclusiv ereticilor din Serbia şi Bosnia până în secolul al XIV-lea.

5. *Catari* (Cathari, Kathari ori, în germană, Ketzer, fie, dintr-o pronunţare greşită a grecescului θ, Cazari ori Gazari – Ştefan de Bellavilla spune, la p. 90: „Dicuntur a Lombardis Gazari"). Denumirea provine

în mod cert din cuvântul grecesc Καθαροί şi este legată cel mai probabil de numele pe care înşişi ereticii îl acordau Aleşilor ori castei celor puri, ce a ajuns să fie dat întregii lor biserici. A fost folosit mai întâi în Germania, de către Eckbert, la mijlocul secolului al XII-lea. A fost folosit frecvent şi de către italieni, spre exemplu Moneta ori Sacchoni. Termenul german de Ketzer a ajuns să desemneze orice eretic. În Franţa a fost folosit mai rar. Nu cred că trebuie luată în serios ipoteza lui Mosheim, potrivit căreia această denumire provine de la numele khazarilor, acel trib turcic iudaizat din sudul Rusiei (Mosheim, *Versuch einer Ketzergeschichte*, pp. 357 şi urm.). Denumirea de „Cathari" fusese deja folosită de către sectele novaţiene din Anatolia, în secolul al IV-lea. (Vezi Epifanie, *Adversus Haereses*, p. 505).

6. *Patareni* (Paterini, Patrini, Peterelli, Patalini şi multe alte variaţii). Această denumire a fost acordată la începutul secolului al XI-lea aripii reformiste extreme a Bisericii din Milano. Nu cunoaştem originea denumirii iniţiale şi nu ştim cum a trecut pe seama ereticilor. A fost folosită frecvent în Italia, mai ales ulterior secolului al XIII-lea, şi mai ales în Dalmaţia. De asemenea, sub această denumire sunt desemnaţi ereticii bosniaci de către scriitorii italieni şi dalmaţi.

7. *Poplicani* (Publicani, Populicani – Ştefan de Bellavilla, *loc. cit.*: „Gallice etiam dicuntur ab aliquis *Popelicant*"). Această denumite reprezintă o latinizare a celei de *pavlician*, care a fost derivat greşit din cauza asemănării cu alte noţiuni. A fost folosită cu precădere în nordul Franţei, în secolele XI–XII.

8. *Deonarii*. Apare o singură dată, în *Cronica din Vézelay*, şi este probabil o transcriere greşită a lui *Telonarii*, o variantă posibilă a lui *Publicani*. Vezi Bouquet, *Recueil des Historiens de la France*, vol. XII, p. 343.

9. *Pifli* (Pifili). Aceasta era denumirea obişnuită pentru ereticii din Flandra – de exemplu: „Hos... Flandria Piphiles... appellat" (Eckbert, p. 898). Această denumire este probabil o alterare a celei de *Poplicani*.

10. *Bulgari* (Bougres). Această denumire a fost tratată *supra*.

11. *Albigenzi* (Albigeois). Ştefan de Bellavilla afirmă (*loc. cit.*): „Dicti sunt *Albigenses*, propter hoc, quia illam partem Provinciae, quae est versus Tolosam et Agennensem urbem, circa fluvium Albam, primo in Provincia infecerunt." A fost folosit ocazional la sfârşitul secolului al XII-lea (de exemplu în *Cronica Vigeois*, *ad ann.* 1181, p. 448) cu referire la catarii

din Albigeois. În momentul Cruciadei împotriva ereticilor era deja folosită pentru a desemna totalitatea acestora, ba chiar și pe oponenții catolici ai cruciaților. Mai târziu s-a limitat din nou la catari. Pe de altă parte, denumirile de *Toulousain* ori *Provençal* desemnează de regulă un adept al sectei catare.

12. *Textores* (țesători). Eckbert, *loc. cit.*: „Hos... Gallia *Texerant*, ab usu texendi, appellat." Cu privire la originea și semnificația acestei denumiri, vezi *supra*.

13. *Runcarii* (Rungarii, Runkeler). Această denumire de origine germană desemnează o sectă catară din secolul al XIII-lea. În legea sa împotriva ereziilor (Mansi, *Concilia*, vol. XXII, p. 590), Frederic al II-lea îl numește *Roncaroli*. Această denumire are probabil origini geografice.

14. *Bonshommes*. Aceasta era denumirea dată de către ereticii francezi Desăvârșiților. Unii scriitori catolici ulteriori au aplicat-o, din neglijență, întregii secte.

15. *Garatenses*. Apare în *Liber de Duobus Principiis*, desemnând principala școală de eretici. Aparent se referă la biserica fondată de episcopul Garatus de Concoresso.

Legea lui Frederic al II-lea mai include și denumirile de *Leonistae* și *Gazari*. Originea celei dintâi este necunoscută, iar *Gazari* poate fi o alterare a denumirii de *Garatenses* ori chiar a celei de catari.

Denumiri precum cele de *Sperionistae*, *Albanenses*, *Bagnolenses* etc. reprezintă ramuri ale Bisericii Catare. În lista de eretici a lui Bouche (*Histoire de Provence*, vol. II, pp. 213–214), unde acesta include toate sectele, apar denumiri precum *Sicari*, de la *sicca* – o traistă, desemnând o sectă provensală ce putea fi a catarilor, însă despre care nu posedăm informațiile teologice necesare pentru a o identifica.

Anexa IV

Dualism, budism şi ocultism

Deoarece au fost emise atâtea ipoteze cu privire la legăturile dintre Tradiţia dualistă şi religiile orientale, pe de o parte, şi Tradiţia ocultă, pe de altă parte, emise mai ales de teosofi ori neo-ocultişti, considerăm necesar să facem unele precizări.

Mulţi au remarcat asemănarea dintre ascetismul cataro-bogomil şi cel indian. Marco Polo relatează următoarele despre austeritatea brahmanilor (Cartea a III-a, cap. 20): „De fapt sunt mai aprigi în aceste ciudăţenii decât majoritatea patarenilor". Însă, deşi practica este asemănătoare, fondul teoretic este diferit. Pentru creştinul ortodox, materia este rea din cauza căderii în păcat, dar poate redeveni bună prin intermediul Sfintelor Taine. Pentru creştinul dualist, materia este iremediabil rea. Pentru brahman şi încă mai mult pentru budist, materia este irelevantă. Credinciosul budist se dedă ascetismului pentru a-şi demonstra indiferenţa ori dispreţul faţă de cele materiale – această deosebire este într-atât de profundă, încât nu se poate vorbi despre vreo influenţă a învăţăturilor budiste asupra creştinilor dualişti, cel puţin nu direct. După cum am arătat mai sus, unele povestiri budiste, cu conţinut moral practic, dar nu teologic, precum *Varlaam şi Ioasaf*, au fost preluate de către gnosticii dualişti. Însă aceste împrumuturi religioase nu sunt de mare importanţă. Doctrina creştină dualistă este mult mai apropiată de zoroastrianism, din doctrina

căruia a preluat cu siguranță. Zoroastrianismul reprezintă o religie mult diferită față de budism, cu o viziune mult mai rudimentară asupra materiei. O astfel de viziune pur dualistă asupra materiei mai poate fi întâlnită la unele triburi păgâne din Asia Centrală (vezi Ivanov, *Cărțile bogomile*, pp. 364 și urm.), dar este puțin probabil ca bogomilii să fi fost influențați de acestea prin intermediul protobulgarilor; deși este posibil ca unele astfel de credințe să fi contribuit la dezvoltarea unor legende populare dualiste.

Credința creștinilor dualiști în metempsihoză și, implicit, în echivalența dintre duhul animal și sufletul uman, își află cu siguranță corespondent în cadrul budismului. Dar metempsihoza nu constituie atributul unic al acestor două religii. Cu secole înainte, fusese răspândită în Grecia de către Pitagora. Chiar dacă își are originile în India, ceea ce este foarte probabil, această învățătură este prea veche pentru a mai purta vreo influență teologică concretă.

Una dintre teoriile preferate ale teosofilor este cea potrivit căreia Sfântul Francisc din Assisi era de fapt budist și își preluase învățăturile de la catari, care erau în fond budiști. Este posibil ca Sfântul Francisc să fi fost influențat de catari, deși învățătura sa despre sărăcie este mai degrabă valdenziană. Dar ar fi fost cu siguranță îngrozit de teologia budistă dacă ar fi avut posibilitatea de a o cunoaște.

Ocultiștii moderni fac mari eforturi în a demonstra că strămoșii lor medievali sunt catarii, amestecând Biserica acestora cu legende despre Graal; de asemenea, a fost înființată o societate numită *Les Amis de Montségur*, pentru care castelul Montségur este o veritabilă Mecca a ocultismului și locul de păstrare al Graalului. Într-adevăr, catarii s-au referit la Montségur, singurul lor loc de refugiu, folosind nume simbolice precum Tabor, însă acestea nu trebuie înțelese în sens literal. Fortăreața nu avea nicio importanță spirituală pentru ei; distrugerea acesteia a reprezentat o gravă lovitură politică pentru ei, însă cu siguranță ei erau gata să se refugieze altundeva. În ceea ce privește legendele despre Graal, deși au circulat din abundență în Evul Mediu, ele nu au în principiu legătură cu mitologia catară. Legenda Graalului este, în esență, o povestire menită să cinstească Taina Euharistiei, fapt complet străin practicii catare. Popularitatea acestei legende s-a datorat, probabil, și credinței unei puteri

magice legitime, ori albe, aflate în slujba credincioşilor catolici. Dar credinţa catarilor nu avea nimic de-a face cu magia, fie ea albă ori neagră. Istoria potrivit căreia Graalul ar fi fost comoara scoasă pe ascuns din Montségur este pitorească, dar falsă. Tezaurul a inclus cel mai probabil cărţi sfinte, însă consta majoritar din bogăţii materiale, din bani, un fleac lumesc şi totuşi o necesitate pentru orice biserică.

Este important de subliniat, permanent, faptul că dualiştii creştini nu au făcut parte din Tradiţia Secretă. Aceştia au devenit o societate secretă numai atunci când persecuţiile i-au împiedicat să mai oficieze ceremoniile în public. Aşadar, au fost o societate creştină asemenea primilor creştini, secretul fiind o necesitate.

Singurul sens ocult al creştinismului dualist poate fi regăsit, precum am arătat mai sus, în simbolismul cărţilor de tarot. Aceste cărţi stranii, ce apar în secolul al XIV-lea, nu au constituit vreodată obiect de studiu pentru un savant lipsit de vreo legătură cu ocultismul. Rezultatele unei asemenea cercetări ar putea fi interesante. Este posibil ca ele să fi reţinut unele influenţe dualiste, dar acestea au fost estompate de influenţele cabaliste distorsionate. Ele prezintă, prin antiteza dintre *Împărat* şi *Împărătească*, pe de o parte, şi dintre *Papă* şi *Preoteasă* ori *Papesa Ioana* pe de altă parte, în înfăţişarea *diavolului* ca simbol al forţelor naturii – acesta este înfăţişat ţinând un bărbat şi o femeie dezbrăcată în lanţuri – şi prin cartea ce prevesteşte dezastrul, a *Turnului lovit de fulger* ori *Maison Dieu*, viziunea ereticilor asupra Bisericii Catolice. *Preoteasa* păstrează de asemenea amintirea zeiţei Gnoza a gnosticilor. Dar aceste dovezi sunt insuficiente pentru a da un verdict clar, fiind mai cuminte să considerăm că nu există nicio legătură între Tradiţia dualistă şi cea ocultă.

BIBLIOGRAFIE

NOTĂ: Următoarele abrevieri sunt folosite în bibliografie ca și în notele de subsol:

Aa. Ss. – *Acta Sanctorum Bollandiana*, vezi I (i).
B.Z. – *Byzantinische Zeitschrift*, Leipzig, 1892–.
C.S.H.B. – *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1822–1897.
M.G.H. – *Monumenta Germaniae Historica*, vezi I (i).
M.P.G. – Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina*, vezi I (i).
M.P.L. – Migne, *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, vezi I (i).
M.S.H.S.M. – *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, vezi I (i).
R.H.F. – Bouquet, *Recueil des Historiens de la France*, vezi I (i).
S.R.G. – *Scriptores Rerum Germanicarum*, vezi I (i).

I. IZVOARE

(i) Colecții de documente

Acta Sanctorum Bollandiana, Bruxelles, 1643–1670; Veneția, 1734–1764; Paris-Roma, 1866, 1877; Bruxelles, 1894–.
L. d'Achéry, *Spicilegium sive Collectio Veterum Aliquot Scriptorum*, Paris, 1655–1677.
J.H. Albanes, *Gallia Christiana Novissima*, Montbéliard, 1899.
L. Allatius, *De Ecclesiae Occidentalis et Orientalis Perpetua Consensione*, Köln, 1648.
du P. d'Argentré, *Collectio Juridica de Novis Erroribus*, Paris, 1725–1735.
J.S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, Roma, 1719–1728.

J. Baleus, *Catalogus Scriptorum Majoris Britanniae*, Basel, 1557.
J.C. de Baluze, *Concilia Galliae Narbonensis*, Paris, 1668.
C. Baronius, *Continuatio Annalium*, editat de Raynaldus, Lucca, 1747–1756.
M. Bouquet, *Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores* (*Recueil des Historiens de Ia France*), Paris, 1738–1876, 1894, 1899- .
M. Brosset, *Collection des Historiens Arméniens*, Sankt Petersburg, 1876.
R.H. Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Oxford, 1913.
F. Combefisius, *Historia Hereticorum Monotheletorum*, Paris, 1648.
F.C. Conybeare, *The Key of Truth*, vezi II.
Collection Doat, *Les Registres de l'Inquisition*, de la Bibliothèque Nationale, Paris.
I. von Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, vezi II.
— *Dokumente für Geschichte der Valdesier und Katharer*, vezi II.
C. Douais, *Documents de l'Histoire de l'Inquisition*, Paris, 1900.
D. Farlati, *Illyricum Sacrum*, Veneţia, 1751–1819.
E. Fermendlin, *Acta Bosnae Potissimum Ecclesiastica*, în: *M.S.H.S.M.*, vol. XXIII.
G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, vezi II.
M. Freherus, *Scriptores Rerum Germanicarum*, Hanovra, 1600–1611.
A. Gorskii şi K. Nevostruev, *Lista manuscriselor slavone din Biblioteca Sinodală a Moscovei* (în rusă), Moscova, 1862.
J. Gretser, *Opera Omnia Theologica*, Ratisbona, 1734–1741.
C.L. Hugo, *Sacrae Antiquitatis Monumenta*, Etival, 1725.
I. Ivanov, *Cărţi şi legende bogomile*, vezi II.
I. von Kukuljević, *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb, 1875.
V. Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, Paris, 1868–1869.
M. Le Quien, *Oriens Christianus*, Paris, 1740.
P. van Limborch, *Historia Inquisitionis*, vezi II.
J. Lucius, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam, 1666.
J.D. Mansi, *Sacra Conciliorum Collectio*, Florenţia-Veneţia, 1759–1798: noi volume au fost editate de Petit, Paris, 1901–.
E. Martène şi V. Durand, *Thesaurus Novus Anecdotum*, Paris, 1717.
— *Veterum Scriptorum Amplissima Collectio*, Paris, 1724–1733.
J.P. Migne, *Dictionnaire des Apocryphes*, Paris, 1865.
— *Patrologiae Cursus Completus, Series Graeco-Latina*, Paris, 1857–1866.

— *Patrologiae Cursus Completus, Series Latina*, Paris, 1844–1855.
F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viena, 1858.
F. Miklosich și J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana*, Viena, 1860–1890.
— *Chrestomathia Palaeoslovenica*, Viena, 1861.
A. Molinier, *Catalogue des MSS. de la Bibliothèque de Toulouse*, Paris, 1885.
Monumenta Germaniae Historica, editat de Pertz, Mommsen ș.a., Hanovra, 1826–
Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium, Zagreb, 1868–
L.A. Muratori, *Annali d' Italia*, Milano, 1744.
— *Antiquitates Italicae Medii Aevi*, Milano, 1738–1742.
— *Rerum Italicarum Scriptores*, Milano, 1723–1751.
J.D. Pitra, *Analecta Sacra Spicilegio Solesmensi Parata*, Paris, 1876–1888.
— *Juris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta*, Roma, 1864–1868.
A. Popov, *First Supplement to the List of MSS. belonging to A. Y. Khludov*, vezi II.
M. Pučić, *Spomenici Srbski od g. 1395–1423*, Belgrad, 1858.
A. Pypin, *False and Rejected Books*, vezi II.
T. Ripoll, *Bullarium Ordinis Fratrum Praedicatorum*, Roma, 1729.
Scriptores Rerum Germanicarum in Usum Scholarum, Hanovra, 1839–1920; Berlin, 1922–.
L. de Thallóczy, C. Jireček și E. de Sufflay, *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia*, Viena, 1913–
A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, Roma, 1859–1860.
— *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium Historiam Illustrantia*, Roma, 1863.
N.S. Tikhonravov, *Materiale pentru un studiu asupra literaturii ruse (în rusă)*, vezi II.
C. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae*, vezi II.
Povești vechi și noi (în armeană), editată de Sarkisean, Veneția, 1897.
A. Vassiliev, *Anecdota Graeco-Byzantina*, Moscova, 1893.
A.N. Veselovsky, *Investigații în domeniul poeziei religioase ruse* (în rusă), Sankt Petersburg, 1883.
N. Vignier, *Recueil de l'Histoire de l'Eglise*, Leyden, 1601.
L. Wadding ș.a., *Annales Minorum seu Trium Ordinum a Sancto Francisco Institutorum*, Roma, 1740–1886.

(ii) Surse greceşti

Anna Comnena, *Alexiad*, ediţia Teubner, Leipzig, 1884: traducere în engleză de Dawes, Londra, 1928.
Apocalypse of Baruch, în Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha*.
Cedrenus, Georgius, *Synopsis Historiarum*, *C.S.H.B.*, 1838–1839.
Chalcocondylas, Laonicus, *Historiae*, *C.S.H.B.*, 1843.
Cinnamus, Ioannes, *Historia Ioannis II et Manuelis I*, *C.S.H.B.*, 1836.
Clement din Alexandria, *Stromata*, în *M.P.G.* vol. VIII şi IX.
Codex Theodosianus, editat de Mommsen şi Meyer, Berlin, 1905.
Demetrius Chomatianus, *Epistolae*, în Pitra, *Analecta*, vol. VII.
Epistola ad Theophilum, în *M.P.G.* vol. XCV.
Epiphanius, *Adversus Haereses*, editat de Oehler, Berlin, 1859.
Eusebiu din Cezareea, *Historia Ecclesiae*, în *M.P.G.* vol. XX.
Genesius, Joseph, *Regna*, *C.S.H.B.*, 1834.
Georgius Hamartolus Monachus, *Chronicon*, ediţia de Boor, Leipzig, 1904: capitolul suplimentar editat de Friedrich, în *Sitzungsberichte der Bayrische Akademie*, vol. I, München, 1896.
Gheorghe Monahul, *De Messalianis*, editat de Diecarp, în *B.Z.* vol. IX, 1900.
Irenaeus, *Adversus Haereticos*, în *M.P.G.* vol. VII.
Isaac, Catolicosul Armeniei, *Verbum adversus Armenios*, în Combefisius, *Historia Hereticorum Monotheletorum*.
Ioan Damashinul, Sf., *Adversus Constantinum Caballinum*, în *M.P.G.* vol. XCV.
— (?), *Barlaam and Josaphat*, editat de Woodward şi Mattingly, Loeb classics, Londra, 1914.
Jubilees, Book of, în Charles, *Apocrypha and Pseudepigrapha*.
Maxim Mărturisitorul, *Opera*, în *M.P.G.* vol. XCI.
Origen, *In Johannem*, în *M.P.G.* vol. XIV.
Petrus Siculus, *Historia Manichaeorum*, în *M.P.G.* vol. CIV.
Philosophumena, în *M.P.G.* vol. XVI.
Philostorgius, *Epitome Historiarum*, în *M.P.G.* vol. LXV.
Filotei al Constantinopolelui, *Opera*, în *M.P.G.* vol. CII.
Fotie, Patriarhul Constantinopolelui, *Opera Omnia*, în *M.P.G.* vol. CI–CIV.
Plotin, *Enneades*, editat de Volkmann, Leipzig, 1883.
Psellos, Mihail, *De Operatione Daemonum*, în *M.P.G.* vol. CXXII.
Suidas, *Lexicon*, editat de Adler, Leipzig, 1928–1938.
Simeon, Arhiepiscopul Salonicului, *Opera Omnia*, editat de Skatharos, Atena, 1868.

Teodoret, *Haereticarum Fabularum Compendium*, în *M.P.G.* vol. LXXXIII.
Teodor din Mopsuestia, vezi I (iii), Mercator.
Theophanes, *Chronographia*, ediția de Boor, Leipzig, 1883.
Theophanes Continuatus, *C.S.H.B.*, 1838.
Teofilact, Arhiepiscopul Ohridei, *Viața Sfântului Clement*, editată (cu traducere în limba rusă) de Menshchikov, Moscova, 1855.
Teofilact, Patriarhul Constantinopolelui, *Scrisoare către Țarul Petru*, text și facsimile la Zlatarsky, *Istoria Țaratului Bulgar* (în bulgară), vol. 1, partea a II-a, pp. 840–845.
Timotei al Constantinopolelui, *Opera*, în *M.P.G.* vol. LXXXVI.
Vita Sancti Nicetae, în *Aa. Ss.*, Aprilie, vol. I, Veneția, 1737.
Zigabenus, Euthymius, *Panoplia*, în *M.P.G.* vol. CXXX.
Zonaras, *Epitome Historiarum*, vol. III, *C.S.H.B.*, 1897.

(iii) Surse latine și romanice

Acta Bosnae, în *M.S.H.S.M.* vol. XXIII.
Ademar of Chabannes, *Opera*, în *R.H.F.* vol. X.
Alain de Lille, *De Fide Catholica, contra Hereticos*, în *M.P.L.* vol. CCX.
Albericus (de Trois Fontaines), *Chronicon*, în *R.H.F.* vol. IX.
Alcuin, *Contra Felicem*, în *M.P.L.* vol. CI.
Alexandru al III-lea, Papa, *Epistolae*, în *M.P.L.* vol. CC.
Anonymi Gesta Francorum, ed. Lees, Oxford, 1924.
Augustin, Sf., din Hippona, *Contra Faustum*, în *M.P.L.* vol. XIII.
Bernard, St. of Clairvaux, *Opera*, în *M.P.L.* vol. CLXXXII–CLXXXIII: a se vedea și ed. Mabillon, Paris, 1719.
Bonacorsi, *Manifestatio Heresis Catharorum*, în d'Achéry, *Spicilegium*, vol. XIII: a se vedea și *Aevum*, vol. XII, Milano, 1938.
Burcé, Salvi, *Suprastella*, în Döllinger, *Beiträge*, vol. II.
Cenomanensium, Gesta Pontificum, în *R.H.F.* vol. XII.
Chanson de la Croisade, ed. Meyer, Paris, 1875.
Eckbert, *Sermones contra Catharos*, în *M.P.L.* vol. CXCV.
Evervin, Provost of Steinfeld, *Epistola*, în *M.P.L.* vol. CLXXXII.
Eymericus, *Directorium Inquisitionis*, ed. Pegna, Roma, 1585.
Gaufredus, *Chronicon*, în *R.H.F.* vol. XII.
Geoffrey of Auxerre, *Sancti Bemardi Miracula*, în *Aa. Ss.*, August, vol. IV: *Epistolae*, în S. Bernard, *Opera*, ed. Mabillon.
Gerbert de Aurillac, *Epistolae (Les Lettres de Gerbert)*, ed. Haver, Paris, 1889.

Gervasius Premonstrarensis, *Epistolae*, în Hugo, *Sacrae Antiquitatis Monumenta*.
Godofredus, *Annales*, în Freherus, *Scriptores Rerum Germanicarum*.
Gondola, *Chronicon*, MS. citat de Jireček, *Geschichte der Serben*.
Grigore din Florența, *Disputatio inter Catholicum et Paterinum*, în Martène și Durand, *Thesaurus*, vol. V.
Gui, Bernard, *Practica Inquisitionis*, ed. Douais, Paris, 1886.
Guibert de Nogent, *Monodiarum sive de Vita Sua*, ed. Bourgin, Paris, 1907.
Guillaume de Puylaurens, *Historia Albigensis*, în *R.H.F.* vol. XIX.
Helmold de Lübeck, *Chronicon*, ed. Bangert, în *M.G.H.* vol. XXI.
Henric al Franței, Arhiepiscop de Reims, *Epistolae*, în *R.H.F.* vol. XV.
Herbert of Bosham, *Epistolae*, în *M.P.L.* vol. CXC.
Hermannus Contractus, *Chronicon* și *Addenda ad Chronicon Saxicon*, în *R.H.F.* vol. XI.
Herrores quos Communiter Paterini de Bosnia Credunt, ed. Rački, în *Starini*, vol. I, Zagreb, 1869.
Hugues d'Amiens, Arhiepiscop de Reims, *Opera*, în *M.P.L.* vol. CXCII.
Hugues de Poitiers, *Historia Vizeliacensis*, în d'Achéry, *Spicilegium*, vol. II.
Inocențiu al III-lea, Papa, *Epistolae*, în *M.P.L.* vol. CCXIV-CCXVII.
Jourdain de Saxe, *Vito Sancti Dominici*, ed. Berthier, Paris, 1891.
Landulphus Senior, *Historia Mediolanensis*, în Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, vol. IV.
Leodensis Ecclesiae Epistola, în Martène și Durand, *Amplissima Collectio*, vol. I.
Ludovici, Sancti, Vita, în *R.H.F.* vol. XX.
Lugio, Ioan de, *Liber de Duobus Principiis*, ed. Dondaine, Roma, 1939.
Matthew Paris, *Chronica Majora*, ed. Luard, Rolls Society, Londra, 1872–1883.
Mercator, Marius, *Excerpta Theodori Mopsuestiae*, în *M.P.L.* vol. XLVIII.
Moneta din Cremona, *Summa contra Kataros et Valdenses*, ed. Ricchini, Roma, 1743.
Monumenta Conventus Tolosani, ed. Percin, Toulouse, 1693.
Nazarius, *Epistola*, în Vignier, *Recueil de l'Histoire de l'Eglise*.
Nicolae I, Papa, *Responsa ad Consulta Bulgarorum*, în *M.G.H.*, *Epistolae*, vol. VI.
Otto Frisingen, *Chronicon Frederici I*, în *M.G.H.* vol. XX.
Parentii, Sancti, Vita, în *Aa. Ss.*, Mai, vol. V, Veneția, 1741.
Pelhisson, Guillaume, *Chronicon*, ed. Douais, Paris, 1881.
Peter de Vaux-Cernay, *Hystoria Albigensis*, ed. Guébin și Lyon, Paris, 1926.

Petru Venerabilul, *Tractatus adversus Petrobrusianos*, în *M.P.L.* vol. CLXXXIX.
Radulf of Coggeshall, *Chronicon Anglicanum*, în *R.H.F.* vol. XVIII.
Radulf Glaber, *Historiarum Sui Temporis Libri V*, în *R.H.F.* vol. X.
Robertus de Monte de Torigny, *Appendix ad Chronicon Sigeberti Gemblacensis*, în *R.H.F.* vol. XIII.
Sacchoni, Rainier, *Summa de Catharis et Leonistis*, în Martène și Durand, *Thesaurus*, vol. V.
Sancti Melardi Chronicon, în d'Achéry, *Spicilegium*, vol. II.
Stephen (de Bourbon) of Bellavilla, *De Septem Donis*, în d'Argentré, *Collectio Juridica*, vol. I.
Summa Auctoritatis (*La Somme des Autorités*), ed. Douais, Paris, 1896.
Tertullian, *Opera*, în *M.P.L.* vol. II.
Thomas, Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium*, în *M.S.H.S.M.* vol. XXVI.
Torquemada, *Quinquaginta Errores*, ed. Rački, în *Starini*, vol. I, Zagreb, 1869.
Trevensium, Gesta Archiepiscoporum, în Martène și Durand, *Amplissima Collectio*, vol. IV.
Vigeois, Chronicle de, ed. Montégut, Limoges, 1907.
Villehardouin, Geoffroy de, *La Conquête de Constantinople*, ed. Faral, Paris, 1938–1939.
William of Newburgh, *Historia Anglicana*, ed. English Historical Society, Londra, 1856.

(iv) Surse armene

Aristaces din Lastivert, *Istorie* (în armeană), Tbilisi, 1893.
Eznik din Kolb, *Opera Armenice* (în armeană), Veneția, 1863.
Gregorie Magistrul, *Scrisori* (în armeană), editată de Kostanianz, Alexandropol, 1910.
Gregorie din Narek, *Scrisori*: fragmente reproduse în armeană la Sarkisean, *Studiu asupra ereziei maniheo-pavliciene* (în armeană); în engleză la Conybeare, *Key of Truth*.
Ioan din Otzun, *Opera* (traducere în latină), Veneția, 1834.
Key of Truth, textul armean și traducerea în engleză la Conybeare, *The Key of Truth*, vezi II.
Kirakos, *Opera Armenice* (în armeană), Veneția, 1873.
Lazar din Pharb, *Scrisori* (în armeană), editate de Emin, Tbilisi, 1904.

Matei din Edessa, *Chronique*, traducere în franceză de Dulaurier, Paris, 1858.
Mekhitar din Airavanq, *Istoria* (în armeană), editată de Emin, Moscova, 1860.
Moses Chorensis, *Chronique*, traducere în franceză de Le Vaillant de Florival, Paris, 1841.
Moise din Kaghankatuk, *Istoria aghovanilor* (în armeană), Paris-Moscova, 1860.
Nerses Clajensis, *Epistolae*, traducere în latină de Cappelletti, Veneția, 1833.
Pavel din Taron, *Scrisori* (în armeană), Istanbul, 1752.
Samuel din Ani, *Tables Chronologiques*, traducere în franceză la Brosset, *Collection des Historiens Arméniens*, vol. II.
Thomas Metzob, *Exposé des Guerres de Tamurlane*, ediția franceză de F. Nève, Bruxelles, 1860.

(v) Surse slavone

Atanasie al Ierusalimului, *Omilii*, ed. Leonid, în *Moscow Diocesan Reports*, nr. 3 (în rusă), Moscova, 1871.
Cartea cerului și a pământului (*Palea*), ed. Popov, Moscova, 1881.
Callistus, *Viața lui Teodosie din Târnovo*, ed. Zlatarsky, în *Sbornik na Narodni Umotvorenie*, vol. XVI, Sofia, 1904.
Cărți apocrife, vezi I (i), Gorskii și Nevostruev, Ivanov, Pypin, Tikhonravov și Veselovsky.
Cosmas, *Slovo Kozmyi Presbitera*, ed. Poprujenko, Sankt Petersburg, 1907.
Euthymius din Timovo, *Werke*, ed. Kalužniacki, Viena, 1901.
Ioan Exarhul, *Shestodniev*, ed. Popov, Moscova, 1879.
Biblia Nikolski, ed. Danicic, Belgrad, 1864.
„Sinodikonul țarului Borilă" (în bulgară), ed. Poprujenko, în *Blgarski Starini*, vol. VIII, Sofia, 1928.
Stefan Dušan, *Cod*, ed. Novakovic, Belgrad, 1895.
Viețile Sf. Simeon și Sf. Sava, ed. (în sârbă), Belgrad, 1860.
Synodikon pentru prima duminică a Postului Mare (în rusă), ed. Uspenski, Odessa, 1893.

(vi) Surse orientale

Cartea lui Enoch (în etiopiană), ed. Charles, Oxford, 1912.
Ephraim, St, *Prose Refutations*, vezi II, Mitchell.

Ibn Tabari, *Cronică*, fragmente la Vassiliev, *Bizanțul și arabii* (în rusă).
Masoudi, *Le Livre de l'Avertissement*, traducere de Carra de Vaux, Paris, 1896.
– *Les Prairies d'Or*, translated by Barbier de Meynard, Paris, 1861.
Simeon din Beit Arsam, *Epistola de Bar Sauma*, în Asemani, *Bibliotheca Orientalis*, vol. I.

II. LUCRĂRI GENERALE

N. Adontz, „Samuel l'Arménien, roi des Bulgares", în *Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, vol. XXXIX, Bruxelles, 1938.
E. Amann, articolul „Messaliens", în Vacant, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, vol. X, I, Paris, 1928.
J.G.C. Anderson, „The Campaign of Basil I against the Paulicians", în *The Classical Review*, vol. X, Londra, 1896.
G. Bardy, *Paul de Samosate*, Louvain, 1923.
R.F. Bennett, *The Early Dominicans*, Cambridge, 1937.
J. Benoist, *Histoire des Albigeois et des Vaudois ou Barbets*, Paris, 1691.
N.P. Blagoev, *Aspecte legale și sociale ale bogomililor* (în bulgară), Sofia, 1912.
— *Discursul preotului Cosmas împotriva bogomililor* (în bulgară), Sofia, 1923.
J. Bonnard, *Traductions de la Bible en Vers Français au Moyen Age*, Paris, 1884.
H. Bouche, *Histoire de Provence*, Aix, 1664.
W. Bousset, *Hauptprobleme der Gnosis*, Göttingen, 1907.
E. Broeckx, *Le Catharisme*, Hoogstraten, 1916.
E.G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge, 1929.
G. Buckler, *Anna Comnena*, Oxford, 1929.
F.C. Burkitt, *The Religion of the Manichees*, Cambridge, 1925.
J.B. Bury, *History of the Eastern Roman Empire*, Londra, 1912.
M. Chamich, *History of Armenia*, trad. Avdall, Calcutta, 1827.
L. Clédat, *Le Nouveau Testament traduit au XIIIe Siècle en Langue Provençale*, Paris, 1887.
F.C. Conybeare, *The Key of Truth*, Oxford, 1898.
— *Russian Dissenters*, Cambridge, Mass., 1917.
F. Cumont, *Recherches sur le Manichéisme*, Paris, 1908.
I. von Döllinger, *Beiträge zur Sektengeschichte des Mittelalters*, München, 1890.

C. Douais, *Les Albigeois: leurs Origines*, Paris, 1879.
— *L'Inquisition: ses Origines*, Paris, 1906.
M. Drinov, *Cercetare istorică asupra Bisericii Bulgare* (în bulgară), Viena, 1869.
— *Slavii sudici și Bizanțul în secolul al X-lea* (în rusă), Moscova, 1875.
J. Dujčev, *Il Cattolicesimo in Bulgaria nel Secolo XVII*, Roma, 1937.
F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXème Siècle*, Paris, 1926.
E. de Faye, *Gnostiques et Gnosticisme*, Paris, 1925.
G. Ficker, *Die Phundagiagiten*, Leipzig, 1908.
G. Flügel, *Mani*, Leipzig, 1862.
J. Friedrich, *Bericht über die Paulikianer*, München, 1896.
M. Gaster, *Ilchester Lectures on Greeko-Slavonic Literature*, Londra, 1887.
H. Gelzer, *Die Patriarchat von Achrida*, Leipzig, 1902.
S. Georghieff, *Les Bogomiles et Presbyter Cosmas*, Lausanne, 1902.
I.C.L. Gieseler, „Über den Dualismus der Slaven", în *Theologischer Studien und Kritiken*, vol. II, Hamburg, 1837.
E. Golubinski, *Scurtă istorie a bisericilor pravoslavnice* (în rusă), Moscova, 1871.
H. Grégoire, „La Diète de Jean le Baptiste", în *Byzantion*, vol. V, Bruxelles, 1932.
— „Les Sources de l'Histoire des Pauliciens", în *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, vol. XXXVII, Bruxelles, 1936.
— „Autour des Pauliciens", în *Byzantion*, vol. XI, Bruxelles, 1936.
J. Guiraud, *Histoire de l'Inquisition au Moyen Age*, Paris, 1935–1938.
— *Saint Dominique*, Paris, 1899.
C.V. Hahn, *Geschichte der Ketzerim Mittelalter*, Stuttgart, 1845.
A. Harnack, *Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Leipzig, 1893–1894.
—*History of Dogma*, traducere în engleză de Buchanan, Bruce și Gilchrist, Londra, 1895–1897.
— *Marcion*, Leipzig, 1921.
J.M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire*, Oxford, 1937.
J.A. Ilić, *Die Bogomilen in Ihre Geschichtliche Entwicklung*, Karlovci, 1923.
I. Ivanov, *Cărți și legende bogomile* (în bulgară), Sofia, 1925.
M.R. James, *The Apocryphal New Testament*, Oxford, 1924.
K.J. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Praga, 1876.
— *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911–1918.

M. Jugie, „Phoundagiagites et Bogomiles", în *Echos d'Orient*, vol. XII, Paris, 1909.
V. Klait, *Geschichte Bosniens*, Leipzig, 1885.
— *Povjest Hrvata*, Zagreb, 1899–1911.
I .G . Klincharov, *Bogomil şi vremea sa* (în bulgaria), Sofia, 1927.
N.P. Kondakov, „Despre maniheism şi bogomili" (în rusă), în *Seminarium Kondakovianum*, vol. I, Praga, 1927.
G. Lami, *Della Eresia dei Paterini in Firenze*, în *Opera*, Osimo, 1766.
— *Lezioni di Antichità Toscana*, Florenţa, 1766.
J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919.
H.C. Lea, *History of the Inquisition in the Middle Ages*, New York, 1887.
A. von Le Coq, *Manichaica*, Berlin, 1922.
P. van Limborch, *Historia Inquisitionis*, Amsterdam, 1692.
S. Lindquist, *Manikeismens Religionshistorika Stellning*, Uppsala, 1921.
A . Lombard, *Pauliciens, Bogomiles et Bonshommes*, Geneva-Rasle, 1879.
A. Luchaire, *Innocent III: La Croisade des Albigeois*, Paris, 1901.
D. MacRitchie, *An Account of the Gypsies of India*, Londra, 1886.
T. Merzdorf, *Die Deutschen Historienbibeln des Mittelalters*, Tübingen, 1870.
C.W. Mitchell, *St Ephraim's Prose Refutation*, Cambridge; 1913–1921 .
V.N. Mochulski, *Despre presupusul dualism în mitologia slavă* (în rusă), Varşovia, 1889.
A. Molinier, vezi Vaissète.
C. Molinier, *L'Endura*, Bordeaux, 1881.
— *Un Traité Inédit con«rnant les Sectes Albigeois*, Bordeaux, 1883.
J.L. von Mosheim, *Versuch einer Ketzergeschichte*, Hanovra, 1748.
M. A. Murray, *Witchcraft in Western Europe*, Oxford, 1921.
F. Nau, *Bardesane l'Astrologue*, Paris, 1897.
N.A. Nikolski, *Creştinătatea rusă* (în rusă), Sankt Petersburg, 1913.
L. Oeconomos, *La Vie Religieuse dans l'Empire Byzantin*, Paris, 1918.
P. Perdrizet, *Negotium Perambulans in Tenebris*, Strasbourg, 1922.
N.M. Petrovski, *Scrisoarea lui Teofilact, Patriarhul Constantinopolelui, către Ţarul Petru al bulgarilor* (în rusă), Sankt Petersburg, 1914.
A. Popov, *Primul supliment al Listei de manuscrise întocmite de A.Y. Khludov* (în rusă), Moscova, 1875.
M.G. Poprujenko, *Preotul Cosmas* (în bulgară), Sofia, 1936.
A. Pypin, *Cărţi false şi respinse* (în rusă), Sankt Petersburg, 1862.
— *Istoria literaturii ruse* (în rusă), Sankt Petersburg, 1907.
— şi V.D. Spasowicz, *Histoire des Litteratures Slaves*, trad. Denis, Paris, 1881.

F. Rački, „Bogomili i Paterini", în *Rad. Jugoslav. Akademije*, vol.VII, VIII și X, Zagreb, 1869–1870.
— „Pokret na Slavenskom Jugu", în *Rad. Jugoslav. Akademije*, vol. II–IV, Zagreb, 1868.
K. Radchenko, *Studii asupra bogomilismului* (în rusă), Kiev, 1900.
P. Rohde, „Romanische Weltkronik", în Suchier, *Denkmäler der Provenzalischen Literatur und Sprache*, vol. I, Halle, 1883 .
J. de Rothschild, *Le Mystère du Vieil Testament*, Paris, 1878–1891.
S. Runciman, *History of the First Bulgarian Empire*, Londra, 1930.
B. Sarkisean, *Studiu asupra ereziei maniheo-pavliciene* (în armeană), Veneția, 1893.
C. Sathas și E. Legrand, *Les Exploits de Digénis Akritas*, Paris, 1875.
C. Schmidt, *Histoire des Cathares et Albigeois*, Paris–Geneva, 1849.
A.A. Shakhmatov, *„Palea" și Cronica rusă* (în rusă), Sankt Petersburg, 1900.
V.N. Sharenkoff, *A Study of Manichaeanism in Bulgaria*, New York, 1927.
M. Sokolov, *Materiale și note asupra literaturii slave veche* (în rusă), Moscova, 1888.
M.N. Speranski, *Palea istorică* (în sârbă), Belgrad, 1892.
— *Evanghelii apocrife slave* (în rusă), Moscova, 1895.
M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933.
J. Starr, „The Heresy of the Athingani", în *The Harvard Theological Review*,vol. XXIX, Boston, 1936.
J. Stiglmayr, „Pseudo-Macarius und der Aftermystik der Messalianer", în *Zeitschrift für Katholische Theologie*, vol. XLIX, Innsbrück, 1925.
E. Tachella, „Les Anciens Pauliciens et les Modemes Bulgares de la Philippopolitaine", în *Le Muséon*, vol. XVI, Louvain, 1897.
K. Ter-Mkrttschian, *Die Paulikianer im Byzantinischen Reiche*, Leipzig, 1893.
L. de Thallóczy, *Beiträge zur Kenntniss der Bogomileulehre*, Zagreb, 1895.
— *Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München, 1914.
— *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München,1914.
N.S. Tikhonravov, *Materiale pentru un studiu asupra literaturii ruse* (în rusă), Sankt Petersburg–Moscova, 1863–1864.
C. Tischendorf, *Apocalypses Apocryphae*, Leipzig, 1866.
E. Tisserand, *L'Ascension d'Isaïe*, Paris, 1909.
F. Tocco, *L'Eresia nel Medio Evo*, Florența, 1884.

J. Trifonov, „Discursul lui Cosmas și autorul său", în *The Proceedings of the Bulgarian National Academy* (în bulgară), vol. XXIX, Sofia, 1927.

Dom Vaissète, *Histoire de Languedoc*, editat de A. Molinier, Toulouse, 1874. (În note ca „Vaissète-Molinier".)

A.A. Vasiliev, *Bizanțul și arabii* (în rusă), Sankt Petersburg, 1900.

— *Byzance et les Arabes* (traducerea în franceză a lucrării de mai sus, doar primul volum), editat de Grégoire, Bruxelles, 1935.

A. Vogt, *Basile Ier, Empereur de Byzance*, Paris, 1908.

A.V. Williams Jackson, *Researches in Manichaeism*, New York, 1932.

Lady Mary Wortley Montagu, *Letters*, editate de Lord Wharncliffe, Londra, 1837.

I. Zhdanov, *Palea* (în rusă), Kiev, 1881.

V.N . Zlatarsky, *Istoria Țaratului Bulgar* (în bulgară), Sofia, 1918–1939.

Lucrări generale publicate după 1945

A. Borst, *Die Katharer*, Stuttgart, 1953.

H. Grégoire, „Cathares d'Asie Mineure, d'Italie et de France", în *Memorial Louis Petit, Mélanges d'Histoire et d'Archéologie, Archives de l'Orient Chretien*, I, Paris, 1948.

D. Obolensky, *The Bogomils*, Cambridge, 1948.

H.-C. Puech și A. Vaillant, „Le Traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre", în *Traveaux publiés par l'Institut d'Etudes Slaves*, nr. 21, Paris, 1945.

H. Soderberg, *La Religion des Cathares*, Uppsala, 1949.

A.V. Solovjev, „La Doctrine de l'Eglisc de Bosnie", în *Academie Royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres*, seria a V-a, vol. XXXIV, Bruxelles, 1948.

ADĂUGIRI (1982)

De la ultima reeditare a acestei cărți, în 1954, au apărut numeroase lucrări referitoare la ereziile dualiste ale Europei Medievale. Oferim o listă a celor mai importante dintre acestea, dar și câteva alte lucrări omise în bibliografia inițială. Unele dintre lucrările citate nu împărtășesc opinia autorului privitoare la tradiția dualistă.

I. Noi ediţii ale izvoarelor

Anselmus din Alessandria, *Tractatus de Hereticus*, ed. Dondaine, în *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. XX, Roma, 1950.

De confessione hereticorum et fide eorum, ed. Dondaine, în *ibid.*, XXIX, Roma, 1959.

De heresi catharorum in Lombardia, ed. Dondaine, în *ibid.*, XIX, Roma, 1949.

Durand de Huesca (Durandus de Osca), *Liber Antiheresis*, ed. Seiger, Berlin,1967.

— *Liber contra Manichaeos*, ed. Thouzellier, Louvain, 1964.

Evangelium Veritatis, ed. Malinine, Puech şi Quispel, Zürich, 1956.

Evangile de Vérité, Retroversion grecque, ed. Menard, Paris, 1962.

Fournier, Jacques, *Le Régistre d'Inquisition de Jacques Fournier*, ed. Duvernoy, 3 vol., Toulouse, 1965.

Le Livre Secret des Cathares: Interrogatio Iohannis, ed. Bozoky, Paris, 1980.

„Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure", ed. Astruc ş.a., în *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines*, IV, Paris, 1970.

Petrus Martyr, *Summa*, ed. Käppeli, *Archivum Fratrum Praedicatorum*, XVII, Roma, 1947.

Rituel cathare, ed. Thouzellier, Paris, 1977.

Traité cathare inédit du début du XIIIème siècle, ed. Thouzellier, Paris–Louvain, 1961.

II. Lucrări generale

D. Angelov, *Bogomilismul în Bulgaria*, a III-a ediţie (în bulgară), Sofia, 1980.

A. Babic, *Bosanski heretici*, Sarajevo, 1963.

M. Dando, *Les origines de Catharisme*, Paris, 1967.

Y. Dossat, *Les Crises de l'Inquisition toulousaine*, Bordeaux, 1959.

I. Dujcev, „Aux origines des courants dualistes à Byzance et chez les Slaves meridionaux", în *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, VII, Paris, 1969.

J. Duvernoy, *Le Catharisme: la religion des Cathares*, Toulouse, 1976.

— *Le Catharisme: l'histoire des Cathares*, Toulouse, 1979.

N. Garsoian, *The Paulician Heresy*, Haga–Paris, 1967.

J. Gouillard, „L'hérésie dans l'empire byzantin des origines au XII*éme* siècle", în *Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines*, I, Paris, 1965.
— „Le Synodikon de l'Orthodoxie", în *ibid.*, II, Paris, 1967.
P. Lemerle, „Du manicheisme au bogomilisme", în *Revue d'Histoire des Religions*, CLXVII, Paris, 1965.
E. Le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris, 1975.
M. Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Praga, 1974.
R. I. Moore, *The Origines of European Dissent*, Londra, 1977.
R. Nelli, *Le Phénomène cathare*, Paris, 1964.
— *La Philosophie du Catharisme*, Paris, 1975.
B. Primov, *Les Bougres*, Paris, 1975.
H.-C. Puech, *Le Manicheisme*, Paris, 1967.
D. Roché, *Etudes manichéennes et cathares*, Arques, 1952.
J.B. Russell, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, University of California, 1965.
F. Šanjek, *Les Chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, Paris–Louvain,1976.
A.V. Solovjev, „Autour des Bogomiles", în *Byzantion*, XXII, Bruxelles, 1952.
— „Scedočanstva pravoslavnih izvora o bogumilstvu na Balkanu", în *Godilnjak*, V, Zagreb, 1953.
J.R. Strayer, *The Albigensian Crusade*, New York, 1971.
C. Thouzellier, *Catharisme et valdéisme en Languedoc à la fin du XII*éme *et au debut du XIII*éme *siècle*, Paris-Louvain, 1969.
— *Hérésie et hérétiques*, Roma, 1969.
V. Topentcharov, *Bougres et Cathares: deux brasiers, une flamme*, Paris, 1971.
E. Turdeanu, „Apocryphes bogomiles et apocryphes pseudo-bogomiles", în *Revue de l'Histoire des Religions*, CXXXVIII, Paris, 1950.
A. Vaillant, „Un apocryphe pseudo-bogomile: La Vision d'Isaie", în *Revue des Études Slaves*, XLII, Paris, 1944.
W.L. Waterfield, Heresy, *Crusade and Inquisition in Southern France, 1100–1250*, University of California, 1974.

Cuprins

Prefață de Mihai-D. Grigore 5
Cuvânt înainte 9
Prefață la ediția din 1982 13

I. Introducere 15
II. Fundamentul gnostic 21
III. Pavlicienii 47
IV. Bogomilii 91
V. Patarenii 129
VI. Catarii 155
VII. Tradiția dualistă 217

Anexa I. *Izvoare grecești privind istoria pavlicienilor* 229
Anexa II. *Mișcări eretice în secolul al VIII-lea* 231
Anexa III. *Denumiri europene ale ereticilor dualiști* 234
Anexa IV. *Dualism, budism și ocultism* 237
Bibliografie 240

BYZANTIVM

STEVEN RUNCIMAN

MANIHEUL MEDIEVAL

Studiu asupra ereziei dualiste în Evul Mediu

„Toleranța este mai degrabă o virtute socială decât una religioasă. O atitudine deschisă față de crezul personal al altora se află, fără îndoială, la baza unei societăți armonioase; dar este o conduită imposibilă pentru cei animați de o puternică religiozitate. Căci, încrezători de a fi descoperit cheia și chintesența Vieții, nu ne putem abandona prietenii și aproapele bâjbâind în întuneric. Bănuim, poate, că ei, chiar și fără această cheie, ar fi capabili să ducă o viață virtuoasă, dar le este infinit mai dificil fără principiul călăuzitor. Este de datoria noastră să îi ajutăm pe calea Adevărului, să le arătăm lumina ce se pogoară asupra tuturor. Opiniile divaghează în privința naturii acestui ajutor ce trebuie acordat, fie că este vorba de persuasiunea blândă și exemplul luminos, fie că vorbim de sabie și *autodafé*. Dar niciun om nu poate, în avântul credinței, să treacă indiferent pe lângă cel necredincios fără a întreprinde nimic."

STEVEN RUNCIMAN

ISBN 978-606-758-527-8

www.nemira.ro